

Б ГРІНЧЕНКО

СОНЯШНИЙ

ПРОМІНЬ

Рух

Б. ГРІНЧЕНКО

Т В О Р И

т. III

ВИДАННЯ ДРУГЕ

КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО

Б. ГРІНЧЕНКО

СОНЯШНИЙ ПРОМІНЬ

ПОВІСТЬ

Вступна стаття:

М. Плевако. Повість „Соняшний промінь“
та її автор.

КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО

Бібліографічний опис цього
видання вміщено в „Лігон.
Укр. Друку“, „Картковому
реперт.“ та інших покажчик-
ках Укр. Книжк. Палати.

Держтрест „Київ-Друк“
2-га Друкарня
вул. Воровського № 42.

КИЇВ — 1930.

Укрголовіт № 3347к (1681).

Зам. № 116. 5000. 8¹/₂ арк.

М. ПЛЕВАКО

Повість „Соняшний промінь“
та її автор

I.

Урядова реакція в Росії у 80—90 роках минулого століття. Російське народництво й народницька революція. Народницькі угруповання й їхні політичні програми. Народники й робітництво. Народництво й марксизм.

80-і й 90-і роки минулого століття цілком правильно визначають, як найтяжчі десятиліття для суспільно-політичної й культурної роботи на Україні і в цілій Росії. Це був час найтемнішої реакції, безоглядного панування на величезних просторах російської імперії «охранительного» режиму царя Олександра III, заведеного його вірними посіпаками—обер-прокурором «святейшого» Синоду Победоносцевим і міністрами Ігнатjewим та Толстим. Величезний чобіт «царя-миротворця» розчавлював у ту ж мить усякі виявлення вільної думки, жорстоко караючи винуватців. Ця страшна урядова реакція почалася, що правда, ще в 60-х роках, ще в попереднє «славне» царювання Олександра II, «царя-освободителя», одразу ж після його «великих» реформ, кинених Росії з висоти престолу, як компенсацію за розгром її під Севастополем. Дворянський уряд Олександра II, збентежений селянським рухом у Росії й на Україні, надто ж польським повстанням 1863 року, дуже скоро звів на нівець усі свої дворянські реформи й вступив у тяжку смугу реакції. Акт 1881 року—поквітування народовольців з Олександром II—і оповіщений після цього лютий урядовий терор вписали нову сторінку в історію розвитку ганебної урядової реакції в Росії і нечуваного «охранительного» режиму: «самодержавіє», «православіє» і «охранка» з кацями й шибеницями запанували в Росії аж до 1917 року.

Але той самий акт революційного поквітування з царем Олександром II був у той же час і початком нової, інтенсивнішої революційної пропаганди, нової революційної боротьби, що виховувала й загартовувала раз-у-раз свіжі й дуже загони

борців. Дуже ретельно працювала всеросійська «охранка», невимовно жорстоко розправлялись з своїми жертвами жандарми, але «вільного духу не скути в кайдани». Революційний рух невпинно ширився в Росії, революційні організації збирали під свій прапор велику кількість передової інтелігенції в Росії й на Україні, полем діяльності своєї вибираючи поки що село, нарід. Серед цих народників перед вели групи народників-терористів, прихильників теорії змовницького бунтарства Михайла Бакуніна, які соціальної революції сподівались від села, через селянські повстання. «Єдиний справжній шлях—це шлях бунтарський, бойовий»,—говорили вони. «В нього ми віримо й тільки від нього чекаємо порятунку... Треба зворохобити всі села... Треба зв'язати ці села, волості й області між собою за одним загальним пляном, з єдиною метою всенароднього визволення, виховати себе й нарід не тільки до опору, але й до спільного нападу,—це завдання революційної молоді... Це назвуть тероризмом. Нехай, нам однаково! Нехай же всі здорові молоді голови беруться негайно за святу справу знищення зла й очищення російської землі огнем і мечем, по-братерському об'єднуючися з тими, що те саме робитимуть у цілій Європі»¹⁾).

Поруч з бунтарями-змовниками, що проти урядового терору висували свій, червоний терор, існували від 70 років минулого століття й інші народницькі групи—групи мирних пропагандистів, прихильників Петра Лаврова, властиві «народники», що йшли «в народ», на села й несли туди пропаганду соціалізму. Уважаючи, що в селянській Росії єдиною революційною кляссю є селянство з його традиціями «общинні» й артільної солідарности, однодумці Лаврова сподівалися найперше використати оту ніби прихильність селян до «общин» та артілів, виховати з них соціалістів, приготувати їх до революційного виступу, піднявши вкупі з тим і освітній рівень села. «Розвинути нашу общину в розумінні громадського оброблювання землі й громадського користування її продуктами»—писав Лавров—«зробити сільську громаду основним політичним моментом російського суспільного життя, втопити

¹⁾ М. Бакунін, «Речи и воззвания», ст. 240—250.

в громадській власності приватну, дати селянам таку освіту й таке розуміння суспільних потреб, без яких воно ніколи не зможе користуватися своїми легальними правами, які б широкі вони не були—ось окремі російські завдання, що їм мусить кожен росіянин допомагати, коли бажає поступу для своєї країни...»¹⁾). Для того «освідомлені соціялісти інтелігентської кляси повинні знайти собі товаришів серед працюючого народу в «общині» і в артілях і сами повинні стати членами «общин» і артілів, щоби пропаганда, що поширює завдання робітничого соціялізму, що збільшує число прихильників практичних вимог соціальної революції, йшла не ззовні, а зсередини...»²⁾).

Велику революційну роботу зробили народники, і хоч ні терористи, ні мирні пропагандисти не перемогли добре організованої й озброєної дворянсько-буржуазної влади, не зважаючи на страшні жертви, що вони їх несли, на невидану витривалість і подиву гідну упертість, що вони її виявили в своїй боротьбі, однак саме народники завдали першого страшного удару царатові й підготували ґрунт для дальшої революційної боротьби. Перемогти ж царат остаточно, зламати опір дворянсько-буржуазної влади й почати соціялістичне будівництво в колишній російській імперії судилося вже новій революційній формації, новій революційній силі—робітничій клясі, озброєній новими методами революційної боротьби—революційним марксизмом.

Росія, всупереч твердженням народників, що заперечували розвиток капіталізму в ній, що вірили тільки в нарід (в село) і тільки на нарід покладали надії, капіталізувалася незвичайно швидко. Капіталізуються поміщицькі господарства, позбавлені даремної робочої сили після 1861 року, притягається чужоземний промисловий капітал, використовуються величезні незаймані природні багатства Росії, будуються залізници для щораз більшого експорту хліба, для торговельного й промислового сполучення районів Росії між собою й усієї Росії з закордоном; повстають, нарешті, численні фабрики й заводи—спершу цукроварні, ґуральні, бавовняно-паперові, су-

¹⁾ Збірник «Вперед», ч. I, ст. 11.

²⁾ Збірник «Вперед», ст. 18.

конні, а далі й металургійні; розвивається невпинно вугільна промисловість, росте споживання й розробка нафти, і в останніх десятиліттях ХІХ віку селянська Росія і ще в більшій мірі селянська Україна рішуче робиться крайною капіталістичною, з усіма ознаками молодого, ще буйного капіталістичного розвитку і насамперед з численним робітництвом та робітничим соціалістичним рухом. Що більше зростає капіталізм в Росії, то збільшується й робітнича класа, поглиблюється її пролетарська свідомість і поширюється серед неї революційна пропаганда та революційний рух.

Провадили пропаганду серед робітників і народники, але вони не доцінювали ролі робітництва в майбутній революції. «Переняті народницькими пережитками,—пише Плеханов,— всі ми бачили все ще найбільше нещастя для Росії в запануванні капіталізму й розвитку пролетаріату. Через те й наше ставлення до робітництва завжди було невизначне й цілком непослідовне. З одного боку ми в наших програмах не відводили пролетаріату ніякої самостійної політичної ролі і всю нашу надію покладали на селянський бунт, а з другого—ми всетаки вважали за потрібне працювати з робітниками й не могли одмовитися від цієї справи, вже хоч би через те, що вона при далеко меншій затраті сил була далеко успішнішою, аніж наші улюблені «поселення в народі»¹⁾... Зрештою народники мали певний позитивний вплив на робітництво: вони «знайомили його з проблемами західно-європейського соціалізму, вони навчали його негативно ставитись до сучасного устрою так соціально-економічного, як і політичного, познайомили його шляхом читання книжок з питаннями політичної економії та, що найважливіше, вони двигнули думку робітництва з застою вперед»²⁾.

Та найбільше тут зробили марксисти. У міру росту пролетаріату, надто фабричного пролетаріату, ростуть і нові революційні сили, нові робітничі організації, що їх єднає й готує для боротьби нова марксівська наука.

¹⁾ Плеханов. «Русский рабочий в революционном движении», ст. 15.

²⁾ Там же, ст. 16—17.

В 90 роках минулого століття марксизм здобуває міцні позиції в Росії серед інтелігенції й надто серед робітництва й успішно змагається з народницькими течіями.

II.

Урядова політика на Україні від 60 років XIX століття. Хвиля народницької революції на Україні в 70 роках. Пропаганда революційного народництва на селах України й її методи. «Земля й Воля», «Чорний Преділ» і «Народня Воля». Ліквідація революційного народництва на Україні.

На Україні задушлива доба 80-х—90-х років мала свої питомі особливості, зберігаючи характерні риси й загально-російської урядової реакції та громадського занепаду. На початку 60-х років, в часі підготовки польського повстання, на Україні були ще революційні гуртки, робилися заходи організувати селянські повстання (група Антоновича, Рильського й Потєбні на Правобережжі, «грумада» Синегуба, Потоцьких і Красовського на Полтавщині, така ж «грумада» Бекмана, Лободи й Строніна на Харківщині). Але після ліквідації повстання 1863 року революційне життя завмерло на цілій Україні. Уряд Олександра II, приборкавши Польщу, узяв особливий «курс» і щодо політики на Україні, першим актом якої був знаменний цензурний закон міністра внутрішніх справ Валуєва 1863 року, який «виявив», що української мови «не було, нет і не будет».

Дальшими заходами уряду в боротьбі з українським рухом були розправи з окремими українськими письменниками й діячами з молодшого покоління, як от з Кониським, Глібовим, Носом, Андрущенком, Тищинським та з іншими, що з їх тільки Андрущенко був причетний до революційної діяльності¹⁾. Тоді ж ліквідовано недільні школи, що в їх виклади відбувалися почасти українською мовою, припинено часопис «Чернигов-

¹⁾ Іван Андрущенко, призначений 1863 р. за землеміра у м. Васильків, привіз з Петербургу в Чернігів прокламації т-ва «Земля и Воля», Герценів «Колокол» та інше. З лікарем—етнографом Носом і з студентом Тищинським він був у звичайних приятельських відносинах, а з Глібовим був знайомий, як співробітник видаваного українським байкарем в р.р. 1861—1863 «Черниговского Листка».

ський Листок» і т. д. Оці всі кари й заборони не могли, розуміється, не вплинути на нечисленну українську інтелігенцію, і справді—не тільки представники старішого покоління, але й молодь «стрімголов котилися в скрайню аполітичність, в бездушне культурництво типу Костомарова, що бажаючи одсунути від себе всяке підозріння сепаратизму, так наочно виявили в знаменитому «Отзыве из Києва» своє аполітичне credo, мовляв: «Ніхто з нас не тільки не говорить, але й не думає про політику, бо всяке політичне змагання за нинішнього становища громадянства до того смішне і по-дитячому наївне в наших очах, що ми вважаємо навіть зайвим серйозно відповідати на подібні закиди»¹⁾).

Така сама аполітичність характеризує й дальші покоління української інтелігенції й дальші десятиліття—70-ті й 80-ті роки—на які припадають і щораз більші протиукраїнські репресії від уряду.

70-ті роки, щоправда, принесли на Україну нову хвилю революційної діяльності: це були народницькі організації згаданих вище бунтарів-змовників та мирних пропагандистів, надто останніх, що почали своє існування в Росії, а далі поширились і на Україні. Комплектувалися гуртки і змовників, і пропагандистів переважно з університетської молоді, і університетські міста були їм за основні бази в їхній роботі. На Україні такими містами були Київ, Харків та Одеса. Найбільш активною була київська організація «Комуна», де революційною працею бунтарів керували Дебагорій-Мокрієвич, Брешковська, Аксельрод, Стефанович та інші. В Одесі працювала група пропагандистів на чолі з Ковальським, Волховським і Желябовим, ведучи роботу виключно майже серед робітництва, тоді як київські бунтарі—серед селянства. Меншу ролю відігравав харківський гурток, організований Калюжним. Організаційно гуртки ці спочатку не були об'єднані, кожен провадив роботу за своїм власним пляном, хоча методи революційної пропаганди у їх були завжди майже однакові. На села йшли пропагандисти передягнені з «пан-

¹⁾ М. Яворський. «Україна в епоху капіталізму», вип. II, ст. 141.

ської» у відповідну іншу одежу, роздавали книжки, провадили розмови з селянами з метою революціонізувати їх. Гасло «в народ!» захоплювало поступову молодь незвичайно, раз-у-раз виходили нові партії пропагандистів-ентузіастів, що непохитно вірили в перемогу народницької революції, що йшли на революційну роботу, як на святий «подвиг». Але на практиці виходило не те. Насамперед, селянство зустрічало пропагандистів здебільшого неприхильно, бо пізнавало в них перевбраних паничів, подруге,—агітація проти царя на селі успіху не мала ніякого, бо селянство було вороже настроєне лише проти поміщиків, а землі та кращих для себе порядків сподівалося саме від царя. Селянство українське, крім того, вражала ще й чужинність пропагандистів, бо всі вони говорили незрозумілою чисто-російською мовою, не вміли підійти до його, не намагалися зрозуміти його психології, побуту, вдачі. До того ж самі пропагандисти були не досить конспіративні, не добре організовані й часто потрапляли до рук поліції. Через те вже року 1874 дуже багато їх було арештовано, а 1875 року ці гуртки так званої «летючої» народницької пропаганди й цілком розгромлено.

Після цього народники обрали іншу форму революційної пропаганди на селі, так звану «осілу» пропаганду. Замість завжди неорганізованого й мало доцільного «хожденія в народ» почали осідати, оселятися по місцях для постійного життя, а замість мирної пропаганди постановили провадити утворення організованих бойових дружин і готувати населення до збройних повстань. Така осіла народницька пропаганда в найбільшій мірі провадилась на Україні, особливо на Київщині. Для того в різних пунктах певної місцевости пропагандисти оселялися, як лікарі, вчителі, ремісники, крамарі, тощо і обережно, але невпинно провадили агітацію та гуртували селян у бойові дружини. На Київщині виникло кілька таких дружин, напр., в Київському повіті заходами Дебагорія-Мокрієвича, Фроленка та інших і особливо в Чернігівському повіті заходами Стефановича. Тут, за козацькими традиціями, дружини завели козацькі порядки, вибрали старшину і т. д. Стефанович використав тут незадоволення селян з землеволодіння—сільські багатії обстоювали подвірне земле-

володіння, а біднота громадське. Крім того, він ужив метод обдурювання селян—поширив фальшовану царську грамоту з закликом від Олександра II до повстань проти поміщиків, а сам назвався царським комісаром. Розуміється, такі метод пропаганди себе не виправдали: бойові дружини через зрад було розкрито, ватажків їхніх арештовано, і «осіла» пропаганда народників занепала, як і «летюча».

Року 1876-го утворилося в Росії з рештків народницьких гуртків нове революційно-народницьке товариство «Земля і Воля», яке можна уважати за синтез двох попередніх напрямів: бунтарів-бакуністів і мирних пропагандистів Лаврова. Воно орієнтувалося так само майже виключно на село, але намагалося поглибити й активувати роботу своїх членів. Та дуже скоро виявилось, що повного погодження між цими двома течіями в новому товаристві немає, і тому «Земля і Воля» року 1879-го розпалася на дві організації—«Чорний Переділ», що лишалася на позиції мирних пропагандистів, і «Народня Воля», що, навпаки, ступила рішуче на шлях терористичної боротьби з царатом і урядом.

Чорнопредільці обстоювали утворення невеличких, незалежних, зв'язаних між собою лише на принципі федерації, бойових груп, з метою загітувати селянство до широкого повстання, викликати аграрну революцію, яка визволила б село найперше з неволі економічної, а вже після того й з політичної неволі. Народовольці, навпаки, дбали про до кінця централізовану організацію, утворювали у всьому підлеглі центру бойові загони революціонерів, з метою тероризувати державну владу й досягти свого основного політичного завдання—скликання установчих зборів. «Народня Воля» робилася щодаля то все популярнішою серед народників і притягала все більше інтелігентської молоді, і коли найвидатніші чорнопредільці виїхали за кордон, як от Плеханов, Дейч Засуліч, а деякі перейшли до терористів, як от Стефанович, «Народня Воля» зробилася єдиною революційно-народницькою організацією й розгорнула свою роботу у всю широчінь. «Тепер революція перемінилася в дуель Виконавчого Комітету з одного боку і російської влади з другого боку. Агененти, вбивства й смертні присуди цілком виповнюють хроніку

революційного руху з 1878 до 1881 року»¹⁾. Народовольці утворили дужу й незвичайно конспіративну організацію й одразу ж почали терористичну кампанію проти Олександра II. «Така організація», зазначає історик революційного руху в Росії Тун, «гарантувала поперше глибоку таємницю всіх підприємств, так що ні один замах на Олександра II не був виданий, а подруге сувору дисципліну, якій з часом почали підлягати всі члени партії»²⁾.

«Народня Воля» довела до кінця свою кампанію проти Олександра II, але більшого вона зробити не змогла і революції, що про неї мріяла, не вчинила. Катастрофа з Олександром II, що була вершком діяльності «Народньої Волі», була zarazом і початком її кінця. На зміну їй нестримно йшов новий революційний рух, що підготовляв катастрофу не тільки російському самодержавству, а й всьому капіталістичному укладові в Росії»³⁾.

III.

Революційне й культурницьке народництво. Генеза українського культурницького народництва й його характерні особливості. Вплив етнографічних студій і дошевченківського письменства на формування українського народництва. Народництво 60-х років і його носії. Народницьке письменство 60-х років. Практичні досягнення шестидесятників. Народництво 70-х років і його ухили. Організація наукової роботи. Заборони 1876 р. і нова урядова реакція. Занепад громадського й літературного життя на Україні в 80-ті роки. Криза народницької ідеології. Ухили в українському народництві 80-х років. М. Драгоманів і його соціалістичний програм. Драгоманів і марксизм. Марксизм і група «Визволення Праці».

Народницько-революційні організації були, як зазначено вже, дуже популярні серед поступової молоді в Росії й на Україні. З окрема, Україна була найчастіше базою для їхньої діяльності, однаково і для бакуністів та землевольців, і для лавристів та чорнопередільців, і для народовольців.

¹⁾ М. Покровский. «Русская История», т. IV, ст. 214.

²⁾ Тун. «История революционного движения в России», ст. 178.

³⁾ М. Яворський. «Україна в епоху капіталізму», вип. II, ст. 157.

Але ж ні одна з цих організацій не могла в повній мірі завоювати прихильности української інтелігенції і не тому зовсім, що інтелігенція українська була консервативніша, відсталіша, як зразу можна подумати. Ні, консервативнішою за російську вона не була, бо ж, як відомо, в народницькій революції гарячу й найвидатнішу участь брали саме українського походження люди (Осинський, Лизогуб, Ковальський, Стефанович, Бохановський та інші). Але ці революціонери виступали здебільшого як прихильники так званих «загально-російських» революційних гасел, як представники «загально-російських» організацій. Вони виховались в «загально-російських революційних традиціях», засвоїли «загально-російську культуру». Ці означення «загально-російське» скрізь треба розуміти, звісно, як звичайне російське, бо загально-російської («общерусской») культури, революції, революційних традицій, гасел і т. п. не було на світі ніколи, як не було загально-російської мови й літератури, її вигадали державні й культурні російські «об'єдінителі», асимілятори; було просто російське, українське чи там білоруське, перше—здебільшого дужче, тривкіше, поширеніше (культура, письменство, революційні традиції), друге—кволіше, бідніше, бо віддавна державною російською владою було упосліджуване і в своєму розвитку затримуване.

Усі, або переважно всі, учасники російських революційно-народницьких організацій на Україні, комплектовані з українців, були українцями лише з походження, національної свідомости у них не було й вони легко приставали до російського революційного руху, тимчасом як ближче зв'язані з національним українським рухом революційні діячі, зв'язані живими діючими стосунками (як от Драгоманів, Русов та інші) або переняті дужчими українськими впливами (як С. Подолинський), лишалися назавжди в своїй діяльності революційній на національних українських позиціях.

Та були віддавна на Україні й інші угруповання серед української інтелігенції, були й національно свідомі групи народницької інтелігенції, які, в протилежність до революційних народників, виразно стояли на культурницьких позиціях. Це культурницьке, аполітичне українське народництво

має свої давні традиції й свою особливу історію. Воно росло й розвивалося на протязі усього XIX століття, помітно модифікуючись у різні періоди свого існування, ускладнюючись з часом у своїх істотних особливостях і в видимих формах, але незмінно лишаючись на культурницьких, аполітичних засадах. Це українське народництво завжди й рішуче відрізнялося від народництва російського і не самою тільки аполітичністю (бо зрештою й серед російських народників траплялися цілком культурницькі гуртки), а своєю найперше внутрішньою структурою, своїм змістом і основною установкою.

Російські народники мали перед собою одно основне завдання в роботі серед «народу»—революціонізувати той нарід, підняти його на повстання й повалити царсько-дворянську державу. Завдання це було політичне, революційне й іншим воно не могло й бути, бо в 70-х роках XIX століття, коли російське народництво виникло, саме це завдання було поставлено історією, розвитком революційного руху в Росії. Що ж до українських народників, то перед ними стояло подвійне завдання—визволити нарід (селянство) з неволі політичної і крім того з неволі національної, про що не доводилось дбати російським народникам. Черговість цих проблем у «робочому пляні» українських народників у різні часи і в різних обставинах була не однакова, але здебільшого починали вони з другої. Вона здавалася їм навіть найважливішою і через те найпершою, й саме тому, що, на їхню думку, треба було найперше повернути народові знищені, затерті віковою насильницькою асиміляцією національні особливості українського народу, відродити національні ціхи його культурного й громадського життя. Досягти цього, здійснити це завдання можна було, думали вони, тільки культурно-освітньою роботою серед народу. Через те у програмі українських народників стояв, як неминуче потрібний й рішуче негайний, пункт про освіту й культуру. Цього одного завдання вистарчало їм на все життя, кожне нове покоління народників українських починало саме від цього й тільки цю роботу й робило, odkладаючи надалі всяку іншу. Розуміється, на таку постановку питання про роботу серед народу, на таке обмеження свого програму проблемами національною (поширення національної свідо-

мости) й культурно-освітніми впливали й ті урядові кари на революційних діячів, що ніколи не припинялись в Росії і що багатьох тероризували, і в великій мірі, звісно, політична незрілість народників та також соціальне їх становище.

Так склалися в процесі історичного розвитку політичного, громадського й культурного життя на Україні і в Росії два типи народництва, що поруч існували й поруч діяли, зберігаючи свою окремішність і свої особливості.

Історію українського культурницького народництва слід починати від 50—60-х років, коли вперше, в зв'язку з підготовкою до реформ і з самими реформами, надто ж у зв'язку з розкріпаченням селянських мас, в українському суспільстві здійснюється питання про потребу культурно-освітньої роботи на селі, намічається програм тієї роботи та робляться перші спроби здійснити той програм (організація недільних шкіл, видання книжок для народнього читання тощо). Але ще раніше, на самому початку XIX століття можна помітити в певних колах української суспільности інтерес до села. Правда, це не було ще народництво, що визначається, як певний громадський напрям, певним, нехай і не цілком окресленим, програмом. Це був інтерес до селянства, до його побуту, розбуджений романтизмом 20—40 років, історично-фольклорними дослідями й першими виданнями етнографів-романтиків—Цертелева, Ходаковського, Лукашевича, Максимовича, Срезневського та інших. Крім етнографів ту ж саму цікавість до народу виявляли й перші письменники українські нового періоду української літератури—Котляревський, Артемовський-Гулак, Квітка, Гребінка, здебільшого представники дрібно-маєткового панства або його інтелігенції. Письменники ці виявляли у своїх творах не самий тільки етнографічний інтерес до українського селянства, а й певну симпатію, прихильність, навіть співчуття до його, жаль сприводу його тяжкого кріпацького становища (окремі місця в «Енеїді» Котляревського, «Пан та Собака» Артемовського-Гулака, «Ода» Пузини і т. п.), пробували ставити у своїх творах і психологічні проблеми (повісті Квітки-Основ'яненка, «Наталка-Полтавка» Котляревського). Але в більшій мірі це був усе ж таки етнографічний та літературний інтерес до українського села

І ніякої справді народницької (громадської) проблеми тут ще не було. Треба проте зазначити, що ці перші етнографічно-фольклорні студії з життя українського селянства та виявлення співчуття до його в перших творах нового українського письменства мали безперечний і великий вплив і на дальшу українську літературу, розвиваючи й поглиблюючи в ній демократичні тенденції, і на дальші покоління української інтелігенції, на її народницьку частину, вироблюючи й оформлюючи її народолобні переконання.

Перше справжнє народницьке покоління з'явилося на Україні в 50—60-х роках XIX століття, утворившись в процесі занепаду й розкладу та розшарування поміщицько-дворянської кляси (з зубожілої частини її) та посилення різночинної інтелігенції. Нова економіка України, щораз більша її капіталізація покликана до життя цю нову соціальну групу, заселила нею міста й дала їй величезні можливості рости, зміцнюватись і робитися дедалі впливовішою. Саме вона в добу реформ 50—60 років взяла на Україні в свої руки провідництво культурно-громадське: вона постачала в нові численні установи урядовців, з неї комплектувалися учителі новозаснованих шкіл, з неї виходили й молоді українські письменники. Кращі, ідейніші частини цієї інтелігенції всю свою увагу звернули на село, завзявшись насамперед підняти його освіту на світанку його вільного життя. На роботу для села й на селі радо йшли всі—і вихідці з села, що з ним іще не порвали зносин, а тому краще за інших ту роботу вміли робити (знали українську мову, розуміли селянські потреби); і представники українського панства, здебільшого зруйнованого новою економікою, що йшли «служити» народові, спокутувати свої «панські» перед ним гріхи; і навіть міські, чужі й культурою й походженням люди, що їх справила на цей шлях дуже хвиля тодішнього лібералізму й притягли народницькі постуляти. Всі ці люди «цілком поринали у маси неписьменного народу, щоби служити йому своєю освітою, боронити його від зловживань чиновництва й вести його до моральної свободи», як слушно сказав П. Куліш ¹⁾. Звичайно, вони надто

¹⁾ Стаття «Українофілам», «Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві», кн. VIII, ст. 67.

захоплювались, сил своїх не знали, село й селяни без міри ідеалізували, підтримувані в цьому й дуже впливовою літературою українською тих часів. Справді, українське письменство, невпинно розвиваючись і виростаючи, в кінці 50-х і 60-х років було чи не наймогутнішим чинником у зрості й самого народництва 60-х років. «Народні оповідання» Марка Вовчка, від дня свого виходу в світ в 1858 році, і дальші її оповідання, друквані в «Основі» в 1861—1862 роках, в найбільшій мірі будили народолюбні почуття в українському суспільстві й справляли українську інтелігенцію на народницьку роботу. В меншій мірі, але в тім самім напрямі впливали твори й інших письменників того часу—прозаїків: П. Куліша, Кулішевої (Ганни Барвінок), Д. Мордовця, М. Олександровича та поетів: того ж Куліша, Л. Глібова, С. Руданського, В. Кулика й багатьох інших, що згуртувалися коло «Основи» і в ній найбільше писали. Література українська цієї доби пішла далеко наперед проти перших спроб романтиків та етнографів 20—40 років, і хоч етнографічні риси в ній лишилися і тепер, та не вони були основним змістом її і не поверхова прихильність до мужика основною внутрішньою ознакою, а глибший побутовий аналіз селянського життя та виявлення справжніх болячок українського села. Село й селянське життя в літературі українській 60-х років вже не випадкова тема, не гола етнографія, не романтичні спогади, а серйозна й свідомо проблема сучасности, тим вона так зглибока проймала читача й впливала на його. Розуміється, й Шевченкова поезія—болючо-сучасна, сповнена гніву проти одвічних ворогів упослідженого селянства—як-найсильніше впливала на формування народницького світогляду, хоча саме революційні Шевченкові засади народницька інтелігенція цього часу (та й пізнішого так само), захоплена просвітніми, а далі національно-просвітніми ідеями, приймала найменше.

До характерних рис українських народників-шостидесятників треба віднести вже на перший період їхнього існування саме оцю відсутність у їх найменших революційних засад¹⁾

¹⁾ У якійсь мірі тільки «хлопомани» 60-х років (В. Антонович, Т. Рильській та інші), повернені в лоно української народности саме українським народницьким рухом 60-х років,

та не менш характерне невміння чи небажання пізнати справжнє економічне становище українського селянства після реформи 1861 року—його безземелля та повну економічну залежність від поміщика. Ідеалісти-народники і в практичній своїй діяльності, і в літературі українській тогочасній не йшли далі народньої освіти та змальовання кріпацьких відносин.

Практичні досягнення українських народників за цю добу виявились, як уже зазначалося, в заснованні недільних шкіл по більших містах України; у виданні в різних місцях підручників для тих шкіл (аритметика Мороза й Кониського й інш., святе письмо Опатовича), книжок для народнього читання («Про світ божий», «Розмова про земні сили» Строніна, байки Глібова та інші); «Сільської бібліотеки» Куліша з окремих творів красного письменства того часу; найголовне ж—в організації періодичних видань—«Черниговського Листка» в Чернігові і надто «Основи» в Петербурзі, коло якої згуртувалися найвидатніші сили українських народників-шостидесятників і яка вперше з потрібною повнотою й категоричністю поставила й науково обґрунтувала питання про українську племінну відрубність, про право існування української мови й письменства і т. д. Щодо самої організації українських народників того часу, то звичайною формою їхнього об'єднання були так звані «громади», утворювані по більших містах України без якихсь певних, однакових, регламентованих приписів-програмів, але майже скрізь з засадами виключно культурно-просвітніми, аполітичними.

Такі були характерні особливості українських народників на початку їхнього існування, в 60-х роках ХІХ століття. Але той самий напрям і ті самі форми роботи їхньої характерні для них і надалі, і в наступні десятиліття перейшли українські народники з печаттю 60-х років. В 70-ті й 80-ті роки, наприклад, так само існували «громади», так само видавано народньо-популярні книжки, так само робилися спроби організувати наукові студії, й так само йшли на свою непомітну, маленьку роботу в селянську гущу рядові культурні робіт-

спочатку стояли на революційних позиціях, беручи участь у підготовці польського повстання.

ники. Якщо й були одміни проти 60-х років, то найперше в тому, що на всіх ділянках зробити можна було значно менше, ніж у попереднє десятиліття—нові урядові утиски, нові карі на українців, нові цензурні заборони, як от жорстокий цензурний закон 1876 року, примусили українських народників подекуди зменшити, а подекуди й зовсім припинити свою наукову й культурно-просвітню роботу. Частина народницько інтелігенції, настрашена заборонами, від роботи цілком одійшла, активніша—шукала інших форм для своєї діяльності, переносила свою роботу в Галичину тощо.

Але це сталося пізніше, на самому ж початку 70-х років під впливом тодішнього політичного оживлення в Росії, народники українські, навпаки, розвинули гарячкову наукову й народньо-освітню діяльність. «Серед них оживає, з одного боку, давнє козакофільство під виглядом гарячкового досліджування козацької минувшини в історії, закрашеного тихими мріями про відновлення козацької республіки з козацькими традиціями, з другого росте етнографізм—замилування до дослідів буття-життя українського селянина, його традицій, звичаїв, пісень. Пробудження українського етнографізму й козакофільства, що залишили такий великий слід не тільки в історичній науці того часу, а ще й в письменстві, виявилось, з одного боку, в оживленні громадської освітньої пропаганди з центром у Києві, що в ньому гуртувалися тоді найкращі культурні сили українські на чолі з Михальчуком, Антоновичем, Чубинським, Драгомановим, Житецьким, Русовим та іншими, а з другого боку—в заснованні у Києві наукової асоціації «Юго-Западного Отдела Русского Географического Общества» ¹⁾. Гурток київських учених-народників і заснований ними «Юго-Зап. Отдел Р. Г. О-ва» розгорнув широку наукову роботу. Він видав кілька помітних наукових праць з історії України, з історії української мови й літератури, а надто етнографічно-фольклорних студій і збірок.

Та вже року 1876 ця робота спинилася. Одночасно з розгромом організацій російських революційних народників роз-

¹⁾ М. Яворський. «Україна в епоху капіталізму», вип. II, ст. 170—171.

громлено й цю цілком легальну культурно-наукову роботу українських народників. Згаданий вище новий цензурний закон заборонив друкувати на Україні українські книжки, за винятком деякої, звісно, найневиннішої белетристики, заборонив привозити їх із закордону. «Юго-Западный Отдел» було зачинено, найактивніших діячів його було з України вислано (Чубинського й Русова), М. Драгоманів подався за кордон на довічну еміграцію. Розуміється, українське життя не замерло цілком, люди енергійніші працювали й далі, зокрема народники, народницькі письменники з тим більшим запалом писали в закордонних виданнях, і саме тепер у їхніх писаннях уперше з'явилися протестантські мотиви, з незвичайною силою залунали протести проти кар і заборон, проти національного гніту і вкупі з тим заклики до національної боротьби (в поезіях надто Ол. Кониського й М. Старицького). Новий національний гніт, нові заборони цензурні у народницький програм внесли помітні додатки про потребу рішучої боротьби з російським урядом за національне визволення України, за скинення заборон з українського слова, за національну школу, за національну пресу і т. п., за все те, що не підкреслювалося спеціально в програмах і в практичній роботі народників попереднього десятиліття. Цей додаток у програмі, зроблений народниками-семидесятниками у відповідь на збільшені урядові утиски й національний гніт, в залежності від обставин і темпераменту окремих осіб, пересувався часто й на перше місце (на місце «просвітньої» проблеми шостидесятників), а інколи заповнював і весь програм, обертаючи народницький прапор у прапор чисто націоналістичний. З отим новим додатком програм українських народників 70-х років перейшов і до дальших народницьких поколінь.

80-ті роки не принесли ніяких майже змін у загальне політичне становище на Україні після розгрому російських революційних народників, після оповіщення нових цензурних заборон на українське слово й ліквідації громадських і наукових осередків українських. Урядовий режим давив цілу Росію, а з нею й Україну з неменшою, ніж у попереднє десятиліття, силою. «Безпросвітня реакція, що запанувала в 80-х роках у Росії, на Україні прибрала форму таких страшних утисків,

які тільки можна собі уявити», каже історик українського громадського руху про ті часи.—«Письменство українське потайним указом року 1876 призначено на смерть; національний дух українського народу та його домагання без жалю задушено й позбавлено спроможности виявляти себе навіть у таких невинних річах, як театр, співн, музика й т. і. З цього погляду 80-ті роки—це така порожня діра в історії українського руху, якій можна підшукати паралель у нашому минулому хіба за часів після розгрому Кирило-Методієвського братства року 1847. Всі живі сили сковано неможливими обставинами; втомлені й зневірені, одні з українських діячів вгрузли по саму шию в дріб'язкову буденну працю, інші ж то й зовсім сходять зо сцени. Повною безнадійністю віє од тих страшних часів загального занепаду й приголомшення»¹⁾.

В таких обставинах важко було провадити будь-яку роботу, незвичайно важко було організувати й роботу літературну. «Акт 1876 р. своєю категоричною непохитністю, здавалось, не кидав місця письменству не то для розвитку, а навіть для аби-якого животіння, бо припинив усяку змогу щось робити, виявляти хоч якунебудь літературну продукцію»,—зазначає той же С. Єфремов в своїй «Історії українського письменства».—«Пізніші додатки до указу 1876 року та цензурна практика довели це як найкраще, стуливши рямці дозволеного так, що між ними нічого не могло зміститися. Твори красного письменства принципіально не були заборонені, але все позначене печаттю таланта й самостійности безнадійно пропадало в цензурних архівах і крізь цензурні суточки проходили самі тільки саморобні вироби безталанних піітів—ніби на те, щоб офіційним публіцистам зручніше на них було посилатись, як на зразок убожества й нікчемности всього українського письменства. Так само на практиці під заборону опинилась уся дитяча література, бо, мовляв, «деті повинні учіться по-руські». На дозволених рукописах конче пишасться додаток, що друкувати дозволено «под условієм соблюденія русскаго правописанія», фактично не можливого в україн-

¹⁾ С. Єфремов. «З громадського життя на Україні», С.П.Б., 1909, ст. 39.

ській вимові. Вишукуються сакраментальні слова, як «Україна», «козак», «Січ», яких заборонено вживати й які цензура рстельно вимазує. Догляд до того дійшов, що нарешті цензура перестала сама собі вірити, і кожен український рукопис з місцевих цензурних комітетів мусів мандрувати ще й до «Головного управління по делам печати», яке звичайно ще на густіше пересівало сито твори українського письменства. Кінець-кінцем ніхто не знав, що можна, чого не можна, цілковитий хаос запанував у цензурній практиці, сьогодні заборонялось те, що було дозволено вчора, і навпаки. Одна тільки тенденція виразно з того хаосу проступала—це змертвити українське письменство так, щоб не тільки не мало воно ніякого впливу на громадянство, але позбулось і внутрішніх підстав для свого існування»¹⁾.

Цілком зрозуміло, що в такій задушливій атмосфері постійних утисків і заборон навіть можлива робота провадилася гірше, знижалася її якість, а тому й значіння її падало незрівняно. Зокрема занепадало й українське письменство, помітно знизився його ідейний рівень, з'явилось чимало випадкової писанини різних провінціальних «самородків» і т. п. І через те мав цілковиту рацію М. Драгоманов, коли виступив з гострою критикою українського письменства 80-х років і доводив занепад у ній навіть проти 70-х років. «В літературі на українській мові в 80-ті роки видно явний упадок ідейний і навіть чисто літературний»,—писав він у своїх листах на Наддніпрянську Україну—«Поезія майже не обновляється новими мотивами, а переспівує Шевченка, та й то переважно його козакофільство й формальний націоналізм. В белетристиці «простий народ» відходить на задній план, писателі беруться за романи з «вищого» життя, при чому сам Мирний падає до «Перемудрив», а Нечуй до «Опеньків», написавши окрім того темноту «Над Чорним Морем» і водевільну нісенітницю в «Навіженій»²⁾. В іншому листі торкається Драгоманов питання й про громадський занепад на Україні в цю саму добу, кваліфі-

¹⁾ С. Єфремов. «Історія українського письменства», К., 1911 ст. 364.

²⁾ М. Драгоманів. «Листи на Наддніпрянську Україну»: ст. 37.

куючи її «як добу застою й навіть регресу» для цілої Росії. «В цю добу»,—говорить М. Драгоманов,—«основні, загальнолюдські думки, культурні й соціально-політичні, в російсько-українській громаді затемнились, просвіта понизилась, на перший план вилізли думки формально-національні, а до того часто з ретроградною барвою»¹⁾.

Невдача революційно-народницької пропаганди, загальний занепад громадського й культурного життя після розгрому революційного народництва й після оповіщення нових урядових утисків і заборон на українське слово неминуче мусів поставити питання про причини цієї невдачі, призвести до перегляду й переоцінки народницьких програмів. Ця криза торкнулась однаково й російських революційних народників, і українських культурників. Залякані жорстокими карами, ці останні або кидали всяку роботу й ховалися по своїх «за-тишках», або обмежували свою діяльність виключно легальними справами. Прихильники цього другого напрямку завзято проповідували цю теорію легальних, дозволених, так званих «малих діл» не тільки, на їхню думку, єдино можливих у безпросвітні 80-ті роки, але й єдино корисних.

На тій же приблизно позиції стояло й старше покоління, покоління українофілів, що на цей час і «малі діла» мало за річ небезпечну й вважало лише за свій обов'язок десь при нагоді, в цілком безпечній обстанові, зманіфестувати свої симпатії до українства дуже давнім і цілком безпечним способом: замилюванням до Шевченкової поезії, до української пісні та етнографічних особливостей народніх або критикою українського правопису, «кованих» слів та галицьких виразів в українській літературі. Зате на широкому товаристві, в різних публічних зібраннях і виступах свої симпатії українофіли ховали як найдалі й виступали як цілком благонадійні й лояльні «руські». Та часом і мови української вони гаразд не вміли, в кожному разі звичайно вживаною мовою і в сім'ї, і в товаристві була у їх майже виключно російська мова. Часом слабодухі українці з «старших» доходили навіть до того, що

¹⁾ М. Драгоманов. Рецензія на «Соняшний Промінь» Б. Грінченка. «Народ», 1893, ч. 22.

заперечували потребу широкого розвитку української літератури, як, напр., М. Костомаров, який обстоював думку про те, що українська література потрібна лише «для домашнього обіхода» (а вищим, «духовним» потребам, мовляв, служити має письменство російське). Костомаров на той час уже рішуче зійшов з революційних позицій Шевченка й Кирило-Методієвського Товариства, де й сам брав колись участь, і року 1878, напр., у листі до Драгоманова виявив «не зовсім достойний, а до того й незручний опортунізм», як каже Драгоманов, подавши думку про потребу «примирить с нами правительство»¹). Д. Мордовець пішов ще далі і в своєму культурницькому запалі взявся був довести російському урядові, що українська культурна робота відтягає ніби молодь від соціалізму й тому навіть корисна йому (урядові).

Зате велику й незвичайно корисну роботу зробили українські народники в цей час своїми зразковими науковими студіями, надто в царині української історії (праці В. Антоновича й його учнів), мови й письменства (розвідки П. Житецького, В. Науменка, К. Михальчука) і т. д. На початку 80-х років об'єдналися вони коло журналу «Киевская Старина» (виходив від 1882 року в Києві), і цей журнал був довгий час єдиною трибуною справжньої української науки (хоч і закидає й Драгоманов безкритичність і «найрізнобарвність» провідних ідей²).

Специфічною рисою українських народників 80-х років були оті думки формально-національні, про які згадує Драгоманов у наведеній вище цитаті з «Народа» й які найвиразніше виявлялись у письменстві.

«Спинаючись на цьому націоналістичному ухилі восьмидесятників, Драгоманов пояснює його не самою потребою протесту українських народників проти урядових утисків, а також і впливом на їх націоналістично-реакційного напрямку певної частини російського суспільства й літератури того часу. «Історія покаже»,—говорить Драгоманов у тій же статті,—«наскільки такий настрій української громади єсть реакцією

¹) М. Драгоманів. «Листи на Наддніпрянську Україну» К., 1917, ст. 30.

²) Там же, ст. 37.

натурального національного почуття, роздратованого т. зв. «обрусенієм», а наскільки він єсть відгомонам того націоналістично-реакційного напружання російського, котрий викликав і те «обрусеніє» з рідними йому проявами в російському житті й печаті 80-х років, проявами, котрі деякі письменники не так давно пробували назвати загальним терміном «літьма єгипетська»¹⁾.

Саме Драгоманов, цей перший український соціаліст і один з найвидатніших українських вчених, і розпочав боротьбу з українським культурницьким народництвом, виступаючи у своїх статтях від кінця 70-х років рішучим ворогом народницької аполітичності й націоналістичних тенденцій. Роль Драгоманова в історії формування української громадської думки, в історії розвитку політичного руху на Україні, як відомо, дуже велика, тим більше, що вплив його поширився на всю Україну—на Україну Наддніпрянську й на Галичину. І тут, і там поборював він неуттво, громадську й політичну відсталість тодішньої української інтелігенції, вказував нові шляхи для українського національного, культурного й політичного розвитку, знайомив українську інтелігенцію з здобутками європейської науки й письменства, а головне з західнім соціалізмом.

Сам Драгоманов прийшов до соціалізму від народництва. Від 60-х років він був діяльним членом Київської народницької «Громади», був свідком і учасником народницької культурно-освітньої роботи в 60-х роках, розбудженої ліберальним рухом того часу²⁾: тяжко переживав він укупі з іншими шестидесят-

¹⁾ «Народ», 1893, ч. 22, ст. 274.

²⁾ Хоч і тоді вже Драгоманов ставився критично до народників: «Я у мноному розділяв змагання й ідеї українських націоналістів», говорить він у своїй автобіографії,—«та у мноному вони мені видавались реакційними: я не міг розділяти байдужности їх до російської літератури, котру вважав більше розвитою тепер, ніж українська, і більше повною загальноєвропейських інтересів (я далеко більше находив виховавчого політично у «Колоколе» і «Современніке», ніж у «Основі»); не подобалась мені й різкість у відносинах українців до поляків, а думка про якийнебудь союз із царським урядом проти поляків видавалася мені обурюючою й помилковою. Мене і деяких інших, так думаючих, українці прозивали к о с м о-

никами урядові заборони 60-х років і, навпаки, енергійно взявся за наукову роботу в «Юго-Западном Отделе Русского Географического О-ва» на початку 70-х років, у недовгий період послаблення русифікаторської політики на Україні. В той же час Драгоманов ретельно готувався до професорської діяльності в Київському університеті. Виїхавши вперше за кордон в наукову командировку (року 1871), він найбільшу увагу звертав саме на наукові студії і мав правдиві народницькі погляди на справи національно-політичні. Драгоманов, напр., неприхильно поставився до революційної роботи емігрантів, надто до лівої групи українських революціонерів, що на той час перебували в Цюриху. Згадане вище тимчасове послаблення цензурного режиму в Росії на початку 70-х років подавало Драгоманову надії на можливість корисної наукової й культурно-просвітньої роботи на Україні. «Основне діло наше, соціяльне, т. е. мужицьке, зроблено вже у 1861—1864 р. р. так, як тепер вже не переміниш», писав він. «Наше діло—вести начате урядом діло дальше: банками, асоціяціями і т. д., а не журналами у Цюриху. Діло політичне наше рішиться колись у земських зборах усїєї Росії. А головне наше діло культурне й літературне. Так про це я скажу, що у Цюриху нам не напишуть ні другого Кобзаря, ні Костомарова, ні даже Робінзона Крузе не переведуть на нашу мову, та й лексикона і граматики не напишуть. А я так думаю, що поки ми не виробимо собі лексикона і граматики, не видамо пам'ятників нашої мови з XI віку до пісень, не напишемо історії свого народу і бібліотеки народніх наук, доти мусимо сидіти, посипавши попелом главу, у політику не лізти і проклямацій не писати»¹⁾.

Але дуже скоро Драгоманов почав емансипуватися від свого культурництва. Сприяли тому безперечно й нові знайомства (в неمالій мірі таки й цюрихські соціялісти) і в найбільшій мірі

політами, слово, котре ми брали за похвалу». (Автобіографічна замітка М. П. Драгоманова в кн. «М. П. Драгоманов, его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів», зладив і видав М. Павлик. Львів, 1896, ст. 340).

¹⁾ «З починів українського соціялістичного руху. Мих. Драгоманів і женецький соціялістичний гурток». Зладив М. Грушевський. Відень, 1922, ст. 24—25.

зневіра його в доцільність легальної культурницької роботи на Україні, однаково і в Галичині, і в Наддніпрянщині. Щодо Галичини, то тут вражала Драгоманова народовська «тіснозорість... плазування перед офіційною австрійською політикою і клерикалізмом і глибока байдужість до всього, що виходило за тісні рямці галицької буденщини,—до великого соціального й інтелектуального руху, який розвився в тодішній Європі»¹⁾. Майже те саме було й на російській Україні. У Києві, куди повернувся Драгоманов восени 1874 року, провадилася тоді напружена наукова робота в зв'язку з відкриттям «Юго-Западного Отдела Р. Г. О-ва». Драгоманов узяв найдіяльнішу участь у тій роботі і zarazом розпочав університетські виклади, але тепер уже він не вірив у всемогутність самих наукових дослідів, а визнавав за найважливіше організацію політичної роботи на Україні. Тимчасом тодішні київські українці (українофіли переважно) стояли на позиції повного аполітизму й виявляли у своїй роботі чимало інших, на думку Драгоманова негативних, рис. У своїй автобіографії так характеризує він тодішніх киян: «У Києві я застав чималий рух українців. Старші (по більшій частині учителі гімназії) чинили зерно нововідкритого «Юго-зап. Отд. Геогр. Общества»,—молоді, студенти, збирались у кружки і працювали над словарем, подумували і про популярні книжки. Та не подобалось мені у київських українофілів чимало чого: вперше, уступчивість офіційному світу і залицання до консерваторських кругів,—а в молодіжці навіть ворожня до «радикалів», як тоді звали соціалістів; за тим—велика відсталість від європейських ідей наукових і політичних, і претенсія рішати усі справи самим національним духом, як у московських слав'янофілів»²⁾.

Але в той самий час деякі радикальніше настроєні учасники київської народницької «Громади» почали одходити від цієї старої «Громади». Вони гуртувались буля молодого київського професора М. Зібера, який уперше на Україні познайомив

¹⁾ Там же, ст. 27.

²⁾ Автобіографічна замітка М. П. Драгоманова в кн. «М. П. Драгоманов, его юбилей і смерть, автобіографія і спис творів», зладив і видав М. Павлик. Львів, 1896, ст. 361—362.

університетську молодь з західними соціалістичними течіями і надто з наукою Карла Маркса. До цього гуртка належав і найбільш енергійний учень Зібера Сергій Подолинський, і під його деяким впливом були й такі учасники «Громади», як О. Русов, М. Ковалевський, Хв. Вовк, що зробилися пізніше найдіяльнішими співробітниками Драгоманова.

Так почала своє існування поруч з культурницькою, народницькою «Старою Громадою» «Молода Громада», члени якої насамперед визнавали політичні гасла, політичну боротьбу й виразно схилилися до західно-європейського соціалізму.

Після нових урядових заборон (1876 року), після закриття «Юго-Зап. Отдела Р. Г. О-ва» і еміграції Драгоманова діяльність цієї радикальнішої молоді на Україні провадилася дуже мляво, але зате велику енергію виявляли закордонні українські емігранти, надто М. Драгоманов і С. Подолинський. Драгоманов рішуче odmовився від своїх колишніх культурницьких поглядів і дуже скоро зробився справжнім керівником соціалістичного руху на Україні і в Галичині. Від 1878 року почав видавати він в Женеві неперіодичний журнал «Громаду», в якому виступив з пропагандою свого «громадівського» соціалізму, що найбільше нагадував анархо-прудонівський соціалізм, «безначальство». В передовому слові до «Громади» 1878 року він обстоював такий політичний устрій, при якому держави мали б складатися з громад, були б вільними спілками вільних товариств, що в їх об'єднуються вільні люди для спільної й для всіх однакової праці. Два роки пізніше в тій же «Громаді» Драгоманов (вкупі з С. Подолинським і М. Павликом) виразніше визначив свій програм. В справах політичних він обстоював передовсім той же федералізм громад для України, але крім того «рівне право для всякої особи, як чоловіків і парубків, так і жінок і дівчат усякої породи (раси); неодмінну волю слова, печаті й науки, зборів і товариств; безпосередню самовправу (автономію) для кожної громади в її справах». В справах господарських Драгоманов вимагав повної націоналізації землі, фабрик, машин і всіх знарядів виробництва й передачі всього того в руки «громад хліборобських і робітницьких» і щоб «люди не мусіли продавати свою працю в найми панам та багатирям, а робили просто на себе,

бо спільна або гуртова власність і спільна гуртова праця донедавна корисніша для людей, аніж особня». Нарешті, в справах культури й освіти Драгоманов і драгоманівці бажали «зросту випробованої (позитивної) науки про речі природні й громадські, а також умілоствів з тією наукою зв'язаних». Така наука замінить згодом віру (віри), а тим часом треба залишити людям право держатись якої вони хочуть віри, тільки утримувати церкви й попів на свій (не громадський) кошт». Є в цьому програмі також і пункт про збройне повстання. «Ми не відхиляємось від мирної праці для громадського поступу наперед (прогресу). Тим часом ми не маємо марних надій. Ніде й ніколи докорінні зміни громадського життя не робились тільки мирним поступом. На Україні ще може менше, ніж де інде, можна сподіватись, щоб начальства й панства по волі зреклись свого панування й через те простому народу на Україні не обійтись без оружного бою й повстання (революції). Тільки це повстання передасть у руки хліборобських і робітницьких громад і товариств сили природи й струменти, потрібні для здобутку. Щоб же старі панські стани й начальства не змогли потім захопити в свої руки знов що з громадського добра й не поновили свого панування,—треба, при першій слушній, скасувати державне військо й позаводити громадське козацтво (міліцію), в котрому б кожний громадянин мав оружжя і знав з ним обертатись»¹⁾.

Нові програми Драгоманова, громадівський дух його знов розворушили громадську думку на Україні, і серед робітничої молоді особливо почав ширитись соціалістичний рух, почали закладатись революційні організації з витриманою структурою і на підставах строгої конспірації. В Галичині ще в 70-х роках ширилися соціалістичні ідеї заходу, і Драгоманівський соціалізм знайшов там уже готовий ґрунт, а на початок 80-х років мав Драгоманов таких видатних прихильників своїх, як Франко, Павлик та інші.

Та щодалі більше й більше призначня знаходив собі марксизм. Драгоманов не прийняв Марксової науки, але драгоманів-

¹⁾ М. Грушевський, «З починів українського соціалістичного руху». Ст. 152—153.

ський соціалізм добре підготував ґрунт для неї на Україні, провадячи боротьбу з народницькими течіями, отже він творив перехід від народництва до марксизму, і значні кадри драгоманівської молоді стали саме під Марксів прапор. Зокрема в праці Драгоманова виразно стояло питання національне, яке набирало щораз більшого значення і в практичній роботі революційних організацій. Драгоманов віддавна казав своє «космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті й формах культурної праці». Як відомо, й на наш час не перестарілася ця його формула.

Подібну еволюцію від колишнього народництва проробив приблизно у той же час і «Чорний Переділ», що вийшов з лона народницької «Землі і Волі», і тільки року 1883 перетворився в нову групу «Визволення Праці». Ця нова організація поставила в основі свого програму пропаганду соціал-демократичних ідей. Так обидві народницькі течії—українська й російська—через драгоманівський соціалізм і соціалізм групи «Визволення Праці» прийшли до єдиного марксівського соціалізму й до революційного марксизму.

Та лишилися на Україні, звісно, й народницькі групи, до яких належала досить численна поміркована, аполітична українська інтелігенція. Це помірковане, культурницьке народництво було навіть основним громадським напрямом саме в 80-ті роки минулого століття. Ці групи мирних народників не були проте однакові; серед їх були й такі, що більше схилилися до цілком «легальної» ідеології колишніх українофілів, й інші, радикальніші, активніші, що бралися за всяку громадську роботу, що не тікали й од можливої в умовах тодішнього державного режиму політичної роботи.

Це саме про їх, про останніх, сказав С. Єфремов, що вони «визначаються бадьорим духом, рухливістю, завзяттям, з якими невпинно йдуть до своєї мети, хоч несуть на собі подвійний гніт і політичної реакції, і національних утисків. Наперекір занадто тяжким обставинам того подвійного гніту, потай провадиться неустанна робота формування громадських сил і національно-політичного світогляду. Не багато встояло тоді активних працівників коло українства, але хто встояв—то була вже випробувана сила: тісним гуртком вони високо держали свій

стят і зневір'я не чуто в їхніх голосах,—навпаки, надія раз-у-раз пробивається серед сумних відгуків темної сучасности»¹⁾.

В цей час виступив на літературно-громадську роботу й Борис Грінченко, що належав до найактивніших українських вісімдесятників і що «сам один», як зазначив той же С. Єфремов, «може стати прапором і найкращою ознакою часу».

IV.

Борис Грінченко. Початок його літературної діяльності. Під якими впливами виростав Грінченко і як складався його світогляд. Ранні поезії Грінченка і їхні теми: село, культурно-просвітня праця й національна проблема. Грінченкова проза 80-х років. Громадська робота Грінченка того часу.

Борис Грінченко, як громадянин (ставши народнім учителем) і як письменник (надрукувавши свої перші поезії) уперше з'явився в кінці року 1881-го, маючи 18 літ життя. Огже на літературне й громадське поле виступив він у найтяжчу, в найтемнішу добу реакції, після розгрому російських революційних народників, після березневого атентату на Олександра II, після оповіщення нових утисків на українське слово. На Україні в той час настала правдива тиша—спинилося цілком громадське життя, і люта розпука, безнадійність, а з нею й байдужість охопили українську інтелігенцію.

Під якими впливами виростав Грінченко, як складався його світогляд і який він був саме на початку його громадської й літературної діяльності? На ці питання легко відповісти, зваживши тодішні обставини громадсько-політичні, перегорнувши сторінки його автобіографії та проглянувши ранні поезії його. Впливали на Грінченка, звісно, і книги й люди, і письменство й живе оточення. В своїй автобіографії насамперед називає він своїми вчителями Вальтер Скотта, Байрона, Гюґо, Альфреда-де-Віньї, Еркмана-Шатріяна, Гоголя, Некрасова, Кольцова. Це все ніби читалося тільки тому, що «потрапляло йому до рук», а тим часом література ця, без сумніву, впливала в певнім напрямі, то виховуючи в ньому почуття романтичного героїзму (Вальтер Скотт, Байрон, Гоголь), або почуття

¹⁾ С. Єфремов. «Історія українського письменства». К., 1917, ст. 365—366.

жалю до упосліджених (Гюґо, Альфред-де-Віньї), то викликаючи в ньому гострий протест проти національного гніту (Ерксман-Шатріяні). У тій же автобіографії Грінченко признається, що найбільше вражіння на нього зробили «могучі постаті Тараса Бульби та Остапа Бульбенка з їх боротьбою за козацьку волю. Жан Вальжан та інші «нешасні» з твору Гюґо (*Les misérables*) та сцена релігійних утисків в історії інквізиції та в романі Альфреда де-Віньї «Сен-Мар»¹⁾. Відціль довідуємося ми й про те, що з життєписів уразив його життєпис Байрона: «чогось цікаво було хлопцеві вчитувати, як на Байрона всі нападали, а він проти всіх сам був»²⁾. Характерно, що ця віра в самотню, але дужу людину, в індивідуальну працю й боротьбу й надалі лишається у Грінченка. Він керується нею в особистому житті, працюючи однаково уперто і в гурті. Й сам, він говорить про це й у своїх творах, спиняючись, наприклад, з замилюванням на образі дужого самітного Дон-Кіхота або на постаті останнього борця³⁾, прихильно атестуючи в «Соняшному проміні» старого Шкляренка, який багато робить, «але ж не може робити в гурті—каже, що сам більше зробиш»⁴⁾. Особливо виразно виявляється ця Грінченкова віра у віршах-афоризмах, чи «зернятках», як назвав їх сам поет⁵⁾. Немає сумніву, що й названі Грінченком в автобіографії Некрасов та Кольцов також мали на його вплив, розбуджуючи в йому саме народницькі почуття. Надто це можна

¹⁾ Автобіографія Бориса Грінченка. В кн. «Над могилою Бориса Грінченка». Упорядкував Сергій Єфремов. К., 1910, ст. 7.

²⁾ Там же, ст. 7.

³⁾ Б. Грінченко. Писання, том I. К., 1903, ст. 441 та 80.

⁴⁾ Б. Грінченко. «Соняшний промінь», повість. Вид. шосте. «РУХ». К., 1928, ст. 1-8.

⁵⁾ Б. Грінченко. Писання, том I, ст. 412, 427, 433. В одному з їх він говорить, напр., таке:

Як мала у тебе сила,
То з гуртом еднайся ти:
Вкупі більше зробиш діла,
Швидше дійдеш до мети.
Як на силу ти багатий,—
Не еднайся ти з гуртом:
Буде силу він спиняти,
Сам іди своїм шляхом.

сказати про Некрасова, ім'я якого ставить Грінченко поруч Шевченкового, напр., у маловідомому вірші «Накрасову й Шевченкові», опублікованому вперше М. Возняком лише року 1920 в львівському журналі «Життя й Мистецтво»¹⁾.

Після російської та західньо-європейської літератури прийшла черга й на літературу українську. З нею познайомився Грінченко також випадково (як це бувало мало не зо всіма письменниками українськими), випадково прочитав Шевченкового «Кобзаря» і «вражіння від цієї книги покрило всі вражіння, які досі мав од книг»²⁾. Величезний вплив «Кобзаря» визначив Грінченків шлях,—він зробився українським письменником, а дальша лектура та нечисленні знайомства з тодішніми українцями визначили й його ідеологію—він зробився українським народником. До сприйняття народницької національно-культурної концепції добре підготувала Грінченка саме його лектура. Після названих ним письменників, після Шевченка читав він, як ми довідуємось з тієїж його автобіографії, Куліша, Марка Вовчка, Левицького-Нечуя, тобто найвидатніших народницьких письменників 60—70 років. Коло знайомих молодого Грінченка складалося з тих самих Левицького-Нечуя та Кониського, яких він знав проте тільки з листування, та з деяких старіших харківців—відомого поета, драматурга й перекладача Вол. Александрова та Михайла Лободовського.

Правда, були у Грінченка й інші знайомі. Близький товариш Грінченків з тих часів Д. Пісочинець (Д. Ткаченко) в своїх спогодах про його оповідає, що Грінченко, будучи уч-

¹⁾ Михайло Возняк. Матеріали до історії українського письменства ХІХ в. І. З листування Бориса Грінченка й Трохима Зінківського з Олександром Кониським. «Життя й Мистецтво». Львів, 1920. Число І, травень, ст. 29.

²⁾ «Обидва за діло єдине ви бились»—говорить Грінченко у цьому вірші:

«За його обидва конали:
Святі почування братерства й любови
Ви в серці людей пробуждали.
Обидва за діло єдине ви бились
Велика вам шана за тее,
Й не вмере ваше слово на світі ніколи,
Не вмере ваше слово святе».

³⁾ Автобіографія. «Над могилою Бориса Грінченка», ст. 8.

нем реальної школи в кінці 70-х років, жив у Харкові вкупі з двома студентами, од яких добував «підпольну» літературу. Відомо, що в числі тих заборонених книжок, що їх добував Грінченко, була й брошурка С. Подолинського «Парова машина», видана у Відні року 1875-го. Власне за цю брошурку, написану в дусі «наївного народовольського соціалізму», як кваліфікує її Франко ¹⁾, і вигнано Грінченка з реальної школи року 1879-го. Отже виходить, що в якійсь мірі Грінченко в юнацькі роки був зв'язаний з якимсь харківським соціалістичним гуртком, до того ж ще й українським, бо читали в йому українську соціалістичну літературу; виходить, що сам він читав соціалістичні книжки, бо з С. Подолинського був переконаний соціаліст, дуже добре знайомий з Марксовою наукою ²⁾. Можна припустити, крім того, що в харківській реальній школі часів Грінченка були й інші учасники соціалістичних гуртків, бо, напр., року 1881 одного з учнів тієї школи Сігізмунда Обедзинського обвинувачено за приналежність «к существующему в России тайному социально-революционному сообществу», під яким треба розуміти мабуть харківський «Південно-Російський Союз» ³⁾.

Проте Грінченко не пристав ні до українського «громадівства» (Драгоманова), ні до російського соціалістичного руху. Перемогли впливи культурницького народництва українського, всевладно захопила його проблема національна, перспективи культурно-освітньої роботи й легальної національної боротьби. Ясна річ, що не злякали його тортури й в'язниці, що ними пробували залякати його жандарі, даремно намагаючись довідатись про власників перехопленої шкільним начальством «Парової машини», а просто не захопили його до кінця керівники того невідомого студентського гуртка, не протиставили його народницькій концепції нічого в рівній мірі привабливого.

¹⁾ Ів. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., Львів. 1910, ст. 244.

²⁾ Найдокладніші з до цього часу опублікованих відомостей про С. Подолинського подано в кн. акад. М. Грушевського «З початків українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманів і Женевський соціалістичний гурток». Відень, 1922.

³⁾ М. Равич-Черкаський, Робітничі організації на Україні, «Червоний Шлях», 1923, кн. VIII.

До того ж уже року 1881-го виїхав Грінченко з Харкова на село, одірвався від більшого центру і з незвичайною послідовністю почав здійснювати свої культурно-освітні й національні народницькі пляни по глухих українських селах.

Світогляд молодого Грінченка, настрої й пляни його на самім початку його громадської й літературної діяльності в повній мірі виявляються в його творах того часу і найвиразніше в поезіях.

Найповніша збірка Грінченкових поезій, видана року 1903 у Києві ¹⁾, подає ці поезії в хронологічній послідовності, отже на перших кількадесятих сторінках вміщено саме ранні його вірші. Але не всі свої поезії вісімдесятих років передрукував Грінченко у цій пізнішій збірці, і хоч сюди увійшли краці, найбільш відомі з тих поезій, проте н звичайно характерні для тодішньої поетової ідеології вірші вміщено також в тодішніх періодичних виданнях і альманахах ²⁾ та видано окремими книжечками ³⁾.

Головніші теми цих ранніх Грінченкових поезій (що складають разом і три основні групи його поезій)—село й селянське життя, культурно-просвітня праця на селі й серед інтелігенції й національна проблема. Теми, як бачимо, цілком народницькі, і самі вірші звучать здебільшого як заклики до оспалої, байдужої української інтелігенції, як спроби звернути її увагу на злиденне й безпросвітне сільське життя та пригягти її на роботу для народу (селян). Вже в першому, найранішому вірші Грінченка «Незнає», датованому 1880 роком ⁴⁾, в змально-

¹⁾ «Писання», том I. В виданні «Рух» т. IX і X, Київ 1930.

²⁾ «Світ» (виходив у Львові за ред. Ів. Франка). 1881—1882, ч. ч. 10—14, 20, 21; «Рада», альманах на 1883 рік. Видання М. Старицького. К., 1883.

³⁾ Пісні Василя Чайченка. Харк., 1885; «Під сільською стріхою. Збірник пісень і оповідань Василя Чайченка». Київ, 1886; «Нові пісні і думки Василя Чайченка». Київ, 1887.

⁴⁾ В Грінченковому листі до Ол. Кониського, опублікованому М. Возняком («Життя й Мистецтво», 1920, ч. I), цей вірш стоїть першим в числі дванадцятих, надісланих Грінченком для проєктованого Кониським журналу «Луна»; ним починає Грінченко й пізнішу збірку своїх поезій («Писання», т. I. К. 1903),—отже саме з цього вірша й почалась літературна діяльність Грінченка.

ваній у йому загальній картині українського села маємо ясно визначений народницький настрій:

Непаче і світ такий гарний здається,
І сонечко з неба блищить,
І пісня дівочая голосно лється,
І весело ліс шепотить...

Усе навкруги таке гарне, світле й привабливе, що «без думки та гадки б ти жив». Але поет не може жити весело й безжурно, бо в тому гарному світі тяжко бідують люди—

Згадаєш про тих, що у лютій недолі
Не знаючи щастя, живуть,
Що діти їх бігають босі і голі
І хліба, голоднії, ждуть,—
І серце заниє, і сам я не знаю,
Як співи-ридання летять...
Коли ж то ми будемо в нашому краю
Про щастя і долю співать? ¹⁾

Той самий малюнок, такий самий настрій, ті самі думки і в поезії «Весна», датованій 1881 роком ²⁾, і в найбільше відомому, ніби клясичному з цього погляду вірші «Смутні картини», написаному року 1883 ³⁾. Від загальних картин переходить Грінченко до змалювання конкретних прикладів селянського бідування, то спиняючись на нещасливій дівочій долі («І молилася я», «Під небом соняшним») ⁴⁾, «Щоденна драма»⁵⁾, то оповідаючи про тяжке сирітство дитини («Шматок хліба») або про поневіряння жінки-селянки—про злидні й надмірну роботу вдови, про несвітські страждання матери («Удова», «Мати», «Дочка»⁶⁾) і т. д.

Та самим змалюванням отих «смутних картин» селянського життя Грінченко не міг обмежитись, і не самий жаль викликали у його ті картини: вони розбуджували в йому й бажання чимсь запобігти лихові селянському, якомсь допомогти народові.

¹⁾ Писання, т. 1, ст. 9.

²⁾ Там же, ст. 14—15.

³⁾ Там же, ст. 30.

⁴⁾ Там же, ст. 11 та 75.

⁵⁾ «Життя й Мистецтво», 1920, ч. 1, ст. 30.

⁶⁾ Писання, т. 1, ст. 20, 21, 62 та 136—146.

Як же запобігти тому страшному лихові, як допомогти отим «убогим селам», «убоному, обшарпаному людові», отим нешасливим дітям та запрацьованим матерям?

У Грінченка в той час не було якоїсь певної відповіді на це питання, як не було її взагалі у тодішніх народників українських, але він гаряче вірив у потребу роботи і насамперед культурно-просвітньої роботи. Він був глибоко переконаний, що саме така робота на часі й що саме в ній порятунок для українського села. Через те в його ранніх поезіях найвиразніше звучить саме мотив роботи, і ці поезії складають найбільшу групу в його поетичному доробкові 80-х років. Найбільше відомий з цієї групи віршів—це вірш «До праці», надрукований уперше року 1881 у ч. 11—12 львівського «Світу»¹⁾. Це один з характерніших Грінченкових віршів першої доби його літературної діяльності, вірш цілком присвячений українській народницькій інтелігенції, що її кликав до «праці» («Нумо до праці, брати!») найбільш активний її представник. Цей вірш-заклик не тільки не подає якогось виразного пляну роботи, але й самої роботи не визначає, та читачі інтелігенти, по народницькому настроєна молодь українська, добре розуміла, що «діло святе» Грінченка—це, поперше, культурно-просвітня праця на селі, а подруге—робота серед інтелігенції, самоосвіта й самовиховання, заходи щодо підняття національної свідомости в русифікованій інтелігентській масі і т. д. Тільки така праця «з недолі нас вирве», говорив і гаряче вірив Грінченко, а з ним і його одностуді, тільки вона, «праця єдина»—«нам шлях уторує». Поза нею немає життя, в ній лише наше життєве призначення, бо ж

Ми на роботу на світ народились,
Ми для борні живемо!

Часом звертається поет і до конкретних осіб, до своїх товаришів і приятелів з закликами до роботи. Ці поезії особливо цікаві тим, що точніше й конкретніше виявляють ідеологію молодого Грінченка, зокрема його народницькі настрої. Так, напр., пише він до зажданого вже Д. Ткаченка 10 жовтня

¹⁾ В першому томі «Писаннів» цей вірш уміщено на ст. 12—13.

1881 року (ще будучи на службі в Харківський Казенний Палагі):

Коли ти не знаєш, навіщо на світі
Живеш без користи і діла;
Коли так гаряче бажаєш любити,
Й немає таких, щоб любили,—
Тоді мені, друже, мій брате єдиний,
Подай свою братнюю руку,
І вкупі ходімо ми скрізь по Україні,
Щоб люту розвіяти муку ¹⁾.

Так само й в поезії «Не гордуй ти життям молодим», присвяченій якійсь Н. В., показує Грінченко свій зневіреній товарищі її дальший життєвий шлях:

Не кажи, що не вмієш робити
Тим, що досі зробить не змогла,—

говорить поет,

Не кажи, що не хочеш ти жити,
Що ти б з радістю в яму лягла;
Ні, тобі, мій ти друже коханий,
Це казати занадто ще рано.
І покинь ти даремний свій страх:
Он розлігся широкий твій шлях.
І не думай про те ні на мить,
Що не зможеш нічого зробити:
Ти так палко і щиро кохаєш
Свій убогий і рідний свій люд,—
І невже ж ти ще досі не знаєш,
Що любов зможе гори звернуть?
Ні, таким і з такими серцями
Можна безліч зробити між людьми! ²⁾

До роботи, до невпинної культурно-національної праці закликає Грінченко і в таких поезіях, як «Ранок», «Ні, не плач ти, ридання спиняй», «Подивись» і т. п. ³⁾. Є у Грінченка серед його ранніх віршів один особливо цікавий з цього погляду.

¹⁾ «Над могилою Бориса Грінченка». К., 1910, ст. 21.

²⁾ «Пісні Василя Чайченка». Харк., 1884, ст. 28—29. В пізній редакції («Писання», т. I, ст. 46—47) присвяти немає і цілий вірш значно перероблено. Між іншим, тут маються й оці, часто цитовані рядки:

«Сором силу в душі своїй мати
І на працю її не віддати».

³⁾ «Писання», т. I, ст. 19, 56, 84.

Це вірш «Хлібороб»¹⁾). В ньому змалював Грінченко образ упертого й переконаного працюючого і вкупі з тим картину невтомної праці та її не аби-яких досягнень. Говориться тут ніби про селянина-хлібороба, про його невсипущу працю на полі й про гарний урожай, як нагороду за ту працю. Але й хлібороб і його праця, і його щаслива смерть—це все символи. Поет, без сумніву, має на думці ідеального громадського робітника, незвичайно корисну громадську його працю та величні наслідки її для цілої нації. «Хлібороб»—це ніби справжній апофеоз праці, і вкупі з тим найсвятіші мрії народницькі, висловлені одним з найактивніших ідеологів українського народництва.

У низці поезій з того ж самого часу говорить Грінченко й про неминучість боротьби у тій роботі «на народньому полі». Якої боротьби, з ким, в ім'я чого? Своїх ворогів поет не називає, він і не може їх назвати у віршах, призначених до друку і таки й друкованих у задушливі 80-ті роки. Але ворогів цих не важко вгадати,—це цензура, чиновники-русифікатори, національний гніт, це та страшна система урядових утисків і заборон, що з усією силою впали на Україну саме в той час. Ясна річ, що й визначення тієї боротьби у Грінченка немає, тому в цих поезіях говориться про неї лише в загальних виразах, як от, напр., у вірші:

Не тоді нам у полі до бою ставать,
Як вже сонце і сяє, і гріє,
І як співи пташині в повітрі летять,
Усміхаються дні золоті!
Не тоді! не тоді! Як лютують вітри
І скрізь ніч, всюди хмари похмурі,—
Ти тоді уставай, свою зброю бери
І борись серед темряви й бурі!

Та найчисленнішу групу Грінченкових поезій перших років його діяльності літературної складають його поезії національно-патріотичного змісту—про минуле України, про її занепад і майбутнє відродження, про потребу національної боротьби і т. д. Ці теми найбільше притягали творчу увагу Грінченка, і тому ми зустрінемо цього роду вірші його по всіх

¹⁾ Там же, 57—59.

виданнях 80-х років, де він брав участь, а також, звісно, і в його власних збірках. З тих перших віршів-спроб не все надрукував Грінченко пізніше, вірші найменше вправні з формального боку і надто наївні з погляду змісту, одкинув він згодом, але саме ті вірші найбільш характерні для молодого Грінченка, як найщиріші ідеологічні признання його на світанку свідомого життя. Кілька таких віршів вміщено, напр., в згаданому листі Грінченка до Кониського року 1881-го, опублікованому вперше М. Возняком року 1920.

Україно! Доле моя,
Кохання єдине!—

починається перший з тих віршів.

Хай за тебе, рідний краю,
За тебе загину!..
І яке б конання люте
Мене не гнітило,
Все б нічого, якби тільки
Ти була щаслива!
Щоб свята моя надія
Пишно процвітала
Та ніколи, щоб ніколи
Недолі не знала.
Україно! Тяжко, важко,
На тебе глядіти
Та дая поміч у притузі
Великії не вміти.
Ой які мені та сила,
Та сила велика,
Щоб Вкраїну щасливою
Зробити довіку!

Те саме цілковите віддання себе Україні, проклямоване з незвичайною рішучістю й запалом народника восьмидесятника, народника-«націонала», бачимо і в другому вірші:

Не світило мені сонце,
Як ішов я з дому,—
Чи ж тепер воно засвітить
Мені молодому?
Не засвітить, не засяє
Мені сонце ясне,
А надія все потроху
Гасне, гасне, гасне...
Хай не світить! Й гіршу пекля

Я витерплю муку,
Тільки б знову стали вільні
Богданові внуки;
Тільки б знову засвітило
Сонце для України!
А про мене?.. краще долі
За неї загинуть
Нема в світі і не буде
Й нічого не треба,
І не хочу, й не зміняю
За все щастя неба!..

Ще один зразок з того самого листа:

Мати родину! всю силу, що маю,
Я на роботу для тебе складаю!
Бачу я сльози! Україно святая!
Сльози ті серце мені розривають.

.....
Я не повинен ганебно мовчати:
Дай мені силу боротися, мати!
Дай мені силу йти за святу
Правду і волю! Мою молодую
Душу усю я навіки, навіки
Дам на борню за ідеї великі!
Рідні безкраї степи і могили!
В світі немає для мене тій сили.
Щоб вас кохати примусила кинуть!

Передати оту свою любов до «рідних, безкраїх степів і могил» своєму поколінню, запалити його отим «коханням єдиним» і спільними силами, вкупі з своїми однодумцями «Україну щасливою зробити до віку»,—от яку мету ставив собі Грінченко у цих і в подібних до цих поезіях.

Дуже часто звертався він і до української минувшини, шукаючи в ній прикладів отій ідеальній любові до «рідного краю», лицарського завзяття його оборонців, національного героїзму, витривалости й самопожертви давніх патріотів—на пильну науку своїм слабодухим і зденационалізованим сучасникам.

Хто з українських поетів ХІХ ст. не обертався до минувшини української? Таких майже не було, бо мало не всі вони, принаймні на початку своєї літературної діяльності, були романтиками, мало не всі заплатили данину й українській історичній романтиці. Не були винятком і народники, заплатив

ту данину й Грінченко. Правда, з його не був романтик типу Метлинського або навіть Щоголіва. В одному з дуже ранніх своїх віршів, надрукованому ще в альманахові М. Старицького «Рада» (вірш «Минуле»), Грінченко ніби з замилюванням спиняється на тій минувшині українській:

Як море широке степи простяглись,
Висока трава коливає...
Де шаблі козачі бряжчали колись—
Отара овеча гуляє.
Червоною кров'ю полита земля,
Кістками засіяно всюди:
Тут лихо гуляло і воля цвіла,
Ставали на валку тут люди.
На валку за волю та правду святу,
За рідної неньки свободу,
За віру, за щастя, за доленьку ту,
Яка б усміхнулась народу! ¹⁾.

Але, спиняє сам себе поет—

Минулось, забулось... а серце болить,
Сльозина дурна набігає:
І знаю, що мертве не може ожить,
Що й хіті на тее не має,
Що й сам не бажаю, щоб знову назад
З минулим вернулося й лихо,—
А все ж спогадати колишнє я рад,
Зідхнути за славою тихо...

Грінченко не від того, щоб і в пізніших поезіях «спогадати колишнє» й «зідхнути за славою тихо», як от в поезії «Могила» ²⁾ або «Вночі на могилі» ³⁾. Поетові здається, що напоєні минувшиною степи додали б йому нової сили—

Там волю діди боронили
І там поховали її,—
Я вірю: святі їх могили
Розбуркали б сили мої!

Але основне призначення поезій Грінченкових на теми з минулого, як сказано вище,—агітаційне, ними хоче він дужче вплинути на читача, розбудить у ньому приспані національні

¹⁾ «Рада», український альманах на 1883 рік. Частина перша. Київ, 1883, ст. 104—105.

²⁾ «Писання», т. I, ст. 22—23.

³⁾ Там же, ст. 54—55.

почуття. Для того всі герої цих поезій Грінченкових—ідеальні герої. Таким є його останній борець в поезії з тією ж назвою ¹⁾, що останнім «поліг серед бою» та пред ворогом «голови не похилив»; такою є його невільниця-українка в поезії «Біла бранка» ²⁾, що з туги за Україною кидається в море з такими словами любови до неї:

Земле рідна! Я загину
На чужині—прощавай!
Та любити не покину
Й на тім світі рідний край!

Отаман Музика в звіршованій Грінченком гайдамацькій легенді ³⁾, навпаки, визволяється з рук ката лядського, визволяється, вже на шибениці стоячи, скликавши на допомогу собі «сто душ гайдамаків» своїм незвичайним гранням на сопілці.

Незвичайний приклад відданости Україні й самопожертви ради неї подає Грінченко в поезії «Іван Попович» ⁴⁾ в образі паволоцького полковника Поповича, що рятує місто від руйнування ціною власного життя (віддавшись до рук гетьмана Тетері).

Мій краю коханий,
Мій краю єдиний!

говорить він, ідучи на страту,—

Ще довго кайдани
Ти будеш носити,
Вмиватимуть кров'ю
Тебе твої діти;
Та інша година,—
Я вірю,—устане:
Загоються люті
Кривавії рани,
Впадуть з нас ганебні
Кайдани тяжкі,—
Борітеся ж, браття,
І вірте надії!

Особливо любить Грінченко героями української минувшини робити жінок. Опріч згаданої вище невільниці-українки в поезії

¹⁾ Там же, ст. 80—81.

²⁾ Там же, ст. 87—91.

³⁾ Там же, ст. 103—107.

⁴⁾ Там же, ст. 108—113.

«Біла бранка», в тій самій ролі виступають у Грінченка козачка Ярина в поемі «Ярина»¹⁾, дівчина в поезії «Кохання»²⁾ й бранка Галіма в поезії «Галіма»³⁾. Перша підчас облоги поляками міста Кальника убиває отаманового джуру, свого коханого, за намір його зрадити своїх і віддати місто ворогам, але й сама умирає, поранена тим джурую.

...Більш не зрадить
Зрадник сей уже нікого,—

говорить вона вмираючи,—

Одбивайтесь!.. Не давайтесь!..
Хай повік живе Україна!..

Друга посилає коханого свого на війну з поляками, перше ніж узяти з ним шлюб, бо хоч і кохає вона його, «як душу»,—

Але ж більше є кохання—
До рідного краю!

Коли ж козак гине в поході, вона йде в черниці:

Не судилось нам укупі,
Мій єдиний, жити,

говорить вона—

Але ж краще за Україну
Голову зложити.
Одинока у черницях
Я молитись буду:
Хто поліг за Україну,—
Слава тим до суду!..

Третя, бранка Галіма, що вже звикла була до гарему турецького баші й «не згадує більше вже рідних степів», в останній момент, побачивши на турецькому ратищі голову колишнього свого милого, отамана козацького, умирає з жалю за милим і з страшних мук зрадницьких:

...І все, що забула, згадала вона,
І рідну країну згадала,
І віру христову, і батька свого...
І серце змістить не здолало всього.

1) Там же, ст. 172—177.

2) Там же, ст. 178—180.

3) Там же, ст. 241—244.

Герої й лицарі української минувщини у Грінченка здебільшого гинуть—ідуть на страту, падають в нерівній боротьбі, але глибоко шанують їх нащадки—

І співають вічну пам'ять
Всім, хто вмер за Україну.

Зате сувора кара дожидає зрадників. Грінченко не раз звертається до цієї теми, використовуючи й українські перекази й надто східні легенди про зраду. З вісімдесятих років можна одмітити у його поемі «Зрадник»¹⁾ та вірш «Кара»²⁾. В поемі змальовано долю зрадника—вояка Киндарза, що з помсти привів у рідний край ворогів. Дізнавшись, хто зраду вчинив,—

Здригнулися всі: споконвіку
Того не було в їх землі,—
Й Киндарза за зраду велику
Прокльоном святим прокляли.

Переможений, тікає він з рідної землі, з чудового теплого півдня, «тіка серед темної ночі, тіка й серед білого дня», аж поки не опинився на крижаних скелях далекої півночі. Тут терпить він страшні муки холоду. Але—

...праведна кара святая.
І скільки б її не терпів,—
Кінця їй для його немає,
Й не буде по віки віків!
Ні смерти йому, ні спочину:
Страшніш бо нема над той гріх,
Як зрадити рідну країну,
Продати святиню святих!..

У вірші «Кара» такий же зрадник і покараний також «народнім прокльоном великим»,

...блука без спочинку в пустині, пекуче
Палять удень його сонце з небес нестерпуче,
Серце у грудях горить без упину...
Мов душолюб, він із ніччю, самотний, збратався,
Миті немає такої, щоб він не злякався—
Знай: то він рідную зрадив країну!

Вірш цей, з формального боку дуже недосконалий, кострубатий—є один із ранніх віршів Грінченка з того часу, коли скла-

¹⁾ «Писання», т. I, ст. 65—74.

²⁾ Там же, ст. 115.

далися його власні національні погляди. Та самі ці погляди, самі думки про національні обов'язки українського інтелігента лишаються у Грінченка незмінними й надалі. Для його

Страшніше нема над той гріх,
Як зрадити рідну країну.

Усе своє життя він був вірний цій найбільшій своїй ідеї, своїй юнацькій ще постанові—«служити народові й працювати для краю».

Хай хто, правду занехавши,
Край свій рідний зневажає
І чужому йде служити
І за свій його вважає,—

говорить Грінченко в поезії «Друзям»¹⁾, але ми, його вірні, мовляв, слуги, оборонці й робітники, не зневажимо його ніколи й не покинемо до віку.

Друзі кохані!—

продовжує поет,—

і душу і тіло
Даймо за край свій єдиний,
Кожнеє слово хай буде в нас діло
За для своєї країни!²⁾

Ті самі теми, що так характерні для Грінченкової поезії 80-х років, зустрічаємо ми й в ранніх зразках його прози—

¹⁾ «Писання», т. I, ст. 210—211.

²⁾ Переважно ідейний зміст Грінченкової лірики, численні мотиви праці й боротьби на культурно-освітньому фронті та переважаючі мотиви національні в Грінченковій поезії характеризують його в найбільшій мірі, як поета суспільного напрямку. Але було б великою помилкою, коли б через це уважали його за виключно ідеологічного поета (як це дехто й робить) і знехтували його особисту лірику.

Навіть змолоду, в часі найбільшого буяння суспільно-народницьких основ у Грінченковому світогляді, пише він чимало поезій і на інші, не громадські теми. Серед таких поезій слід одмітити «Вечір» («Писання», т. I, ст. 41), «Колись було» (ст. 45), «На чужині» (ст. 52—53,—в дусі ліричних спогадів Л. Глібова), «Південь на степу» (ст. 82), цикл «Н. Н.»—зразок любовної лірики (ст. 94—97), «І згадалось мені на чужині» (ст. 124), «Вона співає» (ст. 127), «Сон» (ст. 184—185), «Про кохання ізнов я співаю пісні» (ст. 184—185), надто ж «Весняні сонети» (ст. 187—200), ці прекрасні, повні щирого

в його дрібних оповіданнях тих же 80-х років. Більшість тих оповідань, написаних у витриманій реалістичній манері, змальовують українське село того часу, щоденне селянське існування й найчастіше, звісно, селянські злидні, темноту, безправність, економічну й культурну беспорядність селянства.

До таких оповідань належить, наприклад, одна з перших його прозаїчних спроб, оповідання «Без хліба» (1884 р.) на теми про безхліб'я, про голод у бідняцькій сім'ї; в інших розповідає Грінченко про так характерне для пореформеного українського села глит-йство й його жертву (оповідання «Хага»), про становище дітей-сиріт («Ксеня», «Каторжна»,

ліризму поезії—гімни весні й весняним творчим силам. Правда, у цих «Весняних сонетах» дають себе відчутти й відомі нам громадські настрої поета, вдало поєднані з радісно-світлими весняними переживаннями: розбудили землю весняні сили, «усе навкруг засяло й зацвіло», устав орач,—він кине золоте насіння в землю і незабаром «хліб дорогий, налившись, зросте». «Нехай росте, пиша на нашім полі»,—закінчує поет свій сонет XII і згадує інше поле, занедбане поле духовне:

Колись і ти, сівачу правди й волі,
На рідний степ повинен ще прийти.
Чи прийдеш ти? Лежить земля без діла,
Країна вся неначе заніміла—
Чому ж не йдеш? Чому загаюєш ти?

Одмови на запитання поетове немає, але от вітер доносить орачеве:

«Гей, гей, воли, не гайтеся орати!»
і в тих словах поет «...одмову зрозумів».

«Так, се вона, відмова на питання!
Зникають геть зневіра та вагання,
Що душу всю вже змучили украй.
Одмова тут проста і зрозуміла:
Працюй, борись аж поки буде сила,
І всіх людей до праці закликай!»

Таким звиклим, звичайним для себе акордом закінчує Грінченко свій цикл «Весняних сонетів».

Та й в інших поезіях цього роду часто проривається істотний настрій поета-громадянина. Поет не може дозволити собі дуже надовго одійти від своїх звичайних тем.

«Ти піснями втішався і думав, вони
Ту громадську працю складають»,—

«Сестриця Галля»), про гірке наймиство («Сама, зовсім сама», «Серед чужих людей») і т. д.

Кільки оповідань з того часу присвятив Грінченко й національній проблемі та питанню про становище й завдання української інтелігенції. З цього погляду особливо цікаве оповідання-казка «Чудова дівчина». В ньому оповідається, як одного ясного літнього дня перед малим, безжурним хлопчиком з'явилася «чудової вроди дівчина, але сумна й з тяжкими кайданами на руках. Вона схилилася над хлопчиком і заспівала йому тиху-тиху пісню». І в пісні було стільки муки, стільки великого горя, що маленьке хлоп'яче серце тяжко защеміло в грудях. Вона співала про те, як її скривдили сестри, як му-

дорікає він сам собі за хвилине поетичне самозаглиблення (вірш «Годі» в кн. «Нові пісні і думки Василя Чайченка», К., 1887, ст. 10—12)—

«Але ти забував, що твої всі пісні
Не про долю народню співають,
Не про радощі й муки людської сім'ї
І не кличуть вони до роботи,—
Ти уславив в піснях тільки муки свої
І свої тільки власні скорботи».

Особливо характерний з цього погляду є вірш «У лісі» («Писання», ст. 60—61). Поет у лісі. Він спочиває від втоми серед осяяних сонцем дерев, серед чудових пташиних співів:

«Щастям здавалось тут все оповите...
Серце намучене, лихом прибите,
Мов би затихло, а мука і горе
Наче потопли в безоднее море»...

Як от... у гаю якийсь «скрик розітнувся», «стрепенулось» поетове серце й зникла омана радісного спокою. І вірш свій кінчає поет своїм звичайним закликком «до праці», до роботи серед людей і для людей:

«Серце забилося з болю тяжкого:
Зчову згадалися муки і горе,
З сліз та із крові згадалося море,
Що розлилося без краю на світі,—
Годі у мріях про долю радіти!
Геть з цього лісу! Не тут, між квітками,—
Там, між людьми, що повиті сльозами,
Там знайду місце і долю єдину:
Долю робітника без одпочину!»

чили її великою мукою, як закували в тяжкі кайдани... І з тієї пісні хлопець зрозумів усю її долю. Повний святого почування він простяг до неї руки. І дівчина взяла маленького хлопця, і поцілувала його в розумне чоло.

— Не забувай мене ніколи!—казала вона.—А як станеш великий та розумний то прийди і виведи мене з неволі.

І по цьому слову вона зникла з очей.

«...Виріс хлопчик і став великий та розумний. Але він не забув безщасної дівчини і щодня співав він ту пісню, що вона співала йому малому. Люди чули ту пісню і глузували з його, казали, що він женеться за мрією, що дівчини тієї не було й не буде. Але він не зважає на те. Він вірить, без краю вірить, святою незломною вірою вірить... І він працює, певний, що прийде час, коли з білих дівочих рук спадуть кайдани, і він побачить її знову весело й щасливу...»¹⁾

Чудова дівчина в кайданах—то Україна, сестри її—Росія й Польща, а кайдани—національна неволя, що в ній опинилась Україна. Так, видимо, треба розуміти ці символи. А хлопчик? Малий, безжурний хлопчик, що згодом став великий і розумний—то, ясна річ, чутливий і чесний український інтелігент, громадський діяч, письменник, учений, що зрозумів свій до рідного краю обов'язок ще замолоду і все життя, в найтяжчих обставинах, серед загальної байдужості, працює й бореться за свої національні ідеали. Така була й Грінченкова віра, так само вірило у здійснення своїх національних ідеалів і все активне Грінченківське покоління українських народників.

З інших Грінченкових оповідань цього роду можна назвати відоме дитяче оповідання «Олеся», на тему з минувшини української, де, як і в поемах, змальовано героїчну постать української дівчини: дівчина Олеся заводить у лісові нетри татарський загін і тим рятує село, а над могилою її старий дід Данило говорить: «Кожен повинен боронити свій рідний край, не жаліючи життя»²⁾.

Питання про становище та обов'язки української інтелігенції ставить Грінченко в оповіданнях «Зустріч», «Байда» та

1) Б. Грінченко «Твори», т. I. Вид. «Рух». К., 1927, ст. 24—25.

2) Там же, ст. 251.

«Непокірний». В першому оповіданні він показує читачеві двох українських інтелігентів 80-х років—ідейного народника і себелюбного кар'єриста. Змолоду вони товаришували й готувалися до спільної ідейної роботи, далі розлучились—один поїхав на село вчителювати, а другий лишився в місті й доскочив немалою «чина». Тепер от, аж через 9 років, зустрілися. Почалася розмова—дуже для обох характерна:

«—... Ти кажеш, що твоє життя нецікаве—воно мабуть і так, бо справді, що ж там цікавого? Дорід—недорід, писар, урядник, вівці, сіно, солома... Докучило!

— Ого!—кажу я.—Ти он як нацивілізувався!

— А ти думав як? Ти думав, що я й досі шукаю... ідеалів під сірою свитою? Ні, голубчику, мені вже не вісімнадцять років.

— Ну, то що, що не вісімнадцять?

— Більше років—більше досвіду, холодніший і правдивіший погляд на життя... Питася, що роблю? Служу.

— І високо заліз?

— Та так собі...

— З більших уже б то?

— Трохи... Треба якое жити... З того, що є, задовольнятися... Я, принаймні, задоволений... Істипити є що... Маю надію на більше...

— Ну, а народня просвіта, популярні книжки для народу?... Знаєш, колись усе ти заходжувавсь?

— Е, братіку! Ніколи про це думати, діла багато!

І по Семеновому обличчю промайнуло мов невдоволення» ¹⁾.

Далі виявляється, що цей Семен давно одружився, що жінка в його росіянка, в сім'ї панує російська мова, зате у його розкішна квартира, зручні й дорогі меблі і т. п. Свої давні погляди він рішуче одмінив, тепер він дбає тільки про кар'єру й жодних поглядів не має, хоч і пояснює це тим, що ніби «наука—безстороння і позитивна наука—вже довела всю безпідставність національних змаганнів», що він не хоче робити «комашиних діл», що «краще робити на широкому полі» ²⁾

¹⁾ Там же, ст. 184.

²⁾ Там же, ст. 188—189.

В оповіданні «Байда» перед нами також кар'єрист—Степан Петрович Корнієнко, він править за «столоначальника» в якійсь канцелярії десь у великоросійському місті. Приїхав він у те місто по неволі, як «штрахований» і висланий за межі України. «Йому не було тоді ще й двадцятьох років»—згадував якось Степан Петрович. «Не дали й університету скінчити. А за що? Звісно, він був такий нерозумний, що міг уганяти за тією мрією»¹⁾. Згодом «всі ті мрії розпоршилися, як од вітру полова», він здобув «службу» й нарешті доскочив «столоначальника». Але цей не пішов дорогою Семена з оповідання «Зустріч». Він часто згадував своє минуле, хоч і намагався забути його, помурувати мур між тим, що було, і тим, що єсть. Це минуле не давало йому спокою і зрештою привело його до каяття в своєму зрадництві й до повороту на Україну. За такий стимул до каяття Степана Петровича править в оповіданні спів, пісня українська, саме пісня про Байду, яку він почув зненацька, в хвилину неспокою й туги за минулим. Та пісня нагадала Семену Петровичу його колишні мрії юнацькі, товаришів, його національні ідеали, а в непохитній відданості Байди своїй вірі й своєму краю відчув він страшний, вразливий докір у власному зрадництві. Степан Петрович пригадав, коли саме й через що одкинувся він від своїх давніх українських переконань.

«Глухі, невиразні звістки долинули до його. Він почув про кінець семидесятих років, почув про загальну мовчанку. Були важкі часи... Всім ледве можна було дихати. Здавалося, що все вмирало, ніщо вже не могло жити. Так йому тоді здавалося... От тоді вперше ця ганебна думка ввійшла до його в голову. У нас нема сили, щоб досягти свого—нас роздавлять. Ось воно! Він клав на терези на одну шалю наш убогий дух, наші лінощі, зрадництво та нелад, а на другу—могутню взброєну систему. Він важив це, і друга шаля важко й глибоко спускалася додолу. І йому в грудях кипіла тоді злість, лютість на себе самого, на весь рідний край та наріл за те, що, проживши стільки років, цей край і цей наріл не міг виробити в себе нічого-нічого, опріч безладного, безглузкого отарного духу. О, які це страшні

¹⁾ Там же, ст. 232.

хвилини були і до якого страшного виводу вони довели: надії нема! Ні, більше ще від того! Не тільки надії нема, а навіть і не варто. Не варто, бо все нікчемне, бо ця нікчемність, байдужність, безладність повила увесь нарід згори аж до споду, і не може бути рятунку. Не варто! А там уже пішло швидко. Там уже не було ніякого впливу... І йому згадалося, як він сам собі зрікся свого бога, як він собі пообіцявся служити мамоні і як він служив... І він застогнав тяжким, страшним стогнанням...»¹⁾

Зворушеному й збентеженому пісню Степану Петровичу здалося, що повороту до колишнього вже немає, що тільки й лишилося йому—вмерти. Але в останній момент перемогло йому бажання побачити ще раз Україну й спробувати послужити їй.

«Темний, зіпсованій цей нарід; прибитий, здеморалізований цей край»—говорив він,—«але що до того? Тепер він вірить в ідею, в її силу. Хіба може ідея не подужати? Хіба може ідею що подужати—централізація там чи багнет, чи кайдан, чи інквізиція? Все зникає, тільки ідея зостається, тільки вона подужує і тільки їй треба служити. І він хоче їй служити, хоче служити рідному краю!..»²⁾

В цьому оповіданні незвичайно яскраво виявляється оте характерне для українських народників 80-х років заглиблення в національне питання, отой ухил у бік національної пропаганди, що про його згадано вище. Якщо во оповіданні «Зустріч» показано тільки, як розходяться шляхи колишніх спільників і куди приводять менше витривалих, то тут показуються й причини того збочення та можливість і шляхи повороту до народницького огнища (хоч пісня про Байду й надто штучно править тут за стимул до того повороту). Сумніви, нерішучість та ідеологічні хитання народника Корнієнка, кінець кінцем переможені все ж таки цією ідеєю слугування рідному краю, безперечно справляли вплив на читача.

Доповнює цю низку постатів української інтелігенції Грінченківського покоління учитель з оповідання «Непокірний». Це саме й є той активний і переконаний народник, що без ніяких вагань де на село, на ту «комащинну», маленьку роботу,

¹⁾ Там же, ст. 238—239.

²⁾ Там же, ст. 240.

про яку з погордою говорить Семен з оповідання «Зустріч» і на яку очевидно піде, після каяття, Степан Петрович з оповідання «Байда». Це був справжній учитель: він навчав грамоти за новою методою; він сидів у своїй школі «то з дітьми, то з якимись книжками» і ні до кого ніколи не ходив; він вигадував усякі грання для школярів, гуляв з ними в м'яча, тощо; він піклувався про те, щоб нагодувати й доглянути дітей і т. д. «Статечні» люди того села—волосний старшина, поліцейський урядник, волосний писар, сільський староста й крамар-шинкар, що перед ними учитель «нікогда первий шапки не зніметь», рішили, що той учитель не інакше, як «сициліст». Справді ж з його був представник нового, ідейного покоління, український народник і демократ, не дурно ж він, oprіч усього іншого, «прихилиється до голоти всякої і кунпанію з нею імееть», як зазначив писар, а головне—не мав він «ніякого «благородного виду» і тільки одежею відрізнявся од мужиків, бо розмовляв «по-мужицькому»¹⁾.

Літературний ідеологізм Грінченка 80-х років, ілюстрований допіру характерними зразками його поезії й прози саме того часу, і в найменшій мірі не був якоюсь деклямацією, словесною поезією, як це часом трапляється навіть у «громадських» поетів,—він був дійсним виявленням Грінченкового світогляду, він був його справжньою вірою на той час і навіть його робочим програмом. У своїй громадській роботі Грінченко не сходив з тих основних ідеологічних засад, що їх ми знаємо з його творів, що їм він був вірний усе життя, й що дуже рано зробили його загально признаним народницьким проводирем. Перевірити це дуже легко прикладами громадської й навіть щоденної практичної роботи Грінченка. Тут досить буде згадати перші кроки його громадської діяльності та вчителювання. Вигнаний з реальної школи, він одразу ж постановляє готуватися на «народнього вчителя», дуже багато читає, ретельно поповнює свої знання з «українознавства» і і в той же час організує український гурток. Ініціатива, провід і програм того гуртка були Грінченкові, членів у йому було троє. Вони «склали спілку з певними грошевими вкладками на

¹⁾ Там же, ст. 147.

національну справу, мусіли балакати своєю рідною мовою, вчитися мови та історії, писати, робити переклади, складати популярно-наукові оповідання й видавати книжки»¹⁾. На зібраннях цього гуртка, як згадує його учасник Д. Пісочинець, «провадилися поважні розмови або читання. Література «підпольна» одійшла геть на бік, читали з «Кобзаря», з Драгоманова... А іноді, вряди-годи, попадало й число якоїсь закордонної газети: «Батьківщина», «Буковина»²⁾. Учителювати почав Грінченко вісімнадцятилітнім юнаком і на це віддав свої найкращі літа і всі свої молоді сили. Вчителювання було для його відповідальною громадською роботою. Як свідчать його близькі товариші, «це була і перша спроба його переконаннів, і спроба власних сил, хисту й щирости. Він рішуче відкидав балачки та зідхання, якими тоді здебільшого бавилися землячки, і кидався до реальної роботи. То була пора перетворення українофілів, що зідхали по доброму і минулому свого народу, згадуючи його та з його милуючися, на свідомих українців, що знають себе, як націю, і свої права і обов'язки національні. І Грінченко пережив цю пору перетворення і чимало спричинився до її здійснення»³⁾. Про харківський гурток він не забував і на селі буди, і раз-у-раз писав його учасникам листи. Як згадує Д. Пісочинець, «в листах Грінченко доводив, що ми—українці, і як українці освічені, повинні робити для освіти свого народу українського; така ж робота можлива тільки на певній національній основі; що ми тепер же повинні вчити нашу мову, письменство, досліджувати побут, звичаї та мову народню українську і робити й тепер що можливо для свого народу»⁴⁾.

1) Д. Пісочинець. На дружню могилу. «Над могилою Б. Грінченка». К., 1910, ст. 22.

2) Там же, ст. 18. Характерне признание про те, що «література підпольна одійшла геть» і т. д., свідчить про виключно культурницькі завдання гуртка, хоч той же Д. Пісочинець вказує й на деякі запозичення Грінченком з тієї підпольної літератури (гарячкове шукання громадської роботи, запал, деякі засоби організаційні),—ст. 20.

3) Д. Пісочинець. «Учителювання Бориса Грінченка». К., 1911, ст. 1.

4) Д. Пісочинець. На дружню могилу. «Над могилою Б. Грінченка», К., 1910, ст. 22.

Така була Грінченкова літературна діяльність, така була його практична, щоденна робота, такий був його світогляд у 80-ті роки. Це був, сказати б так, перший період Грінченкової літературно-громадської діяльності, позначений певними ідеологічними рисами і особливими методами й формами самої роботи. У це перше десятиліття Грінченко вчиться і як громадський робітник, і як письменник, складається й формується його народницький світогляд, надто національні основи його. У кінці цього десятиліття пише Грінченко й свою першу повість «Соняшний промінь».

V.

Повість «Соняшний промінь» і її значення. Завдання повісти. Марко Кравченко, як центральна постать повісти. Ідеологічні засади Маркові. Марко на селі. Проблема зближення з народом. Марко у ворожому колі поміщиків. Марко й Катерина Городинська. Марко й український гурток. Національний програм Марка. Марко й економічно-соціальні проблеми. Політичні ідеали Марка. Катерина Городинська й її роля в повісті.

На переломі 80-х—90-х років минулого століття Грінченко був дуже добре відомий на Україні і в Галичині письменник, з великою й різносторонньою письменницькою продукцією. Його вже перестали задовольняти дотеперішні форми його літературної діяльності—вірші й дрібні оповідання. Та й читач український у той час уж рішуче вимагав від українських письменників більших творів і мав їх від Нечуя-Левицького, Мирного, Кониського та інших. Грінченко й собі взявся за писання більших повістей. Першими мали бути повісті на теми з життя української інтелігенції, бо саме питання про українську інтелігенцію й її взаємини з народом, з селом, найбільш і цікавили і наших письменників, і читачів.

Першу свою велику повість написав Грінченко року 1890—це була повість «Соняшний промінь»¹⁾.

¹⁾ Надруковано її вперше в ч.ч. 11—22 галицької «Зорі» за 1891 рік; передруковано «Соняшний промінь» у II томі «Творів Василя Чайченка» (Бориса Грінченка). Львів, 1892. Дальші видання цієї повісти: Київ, 1906 (видання автора); Київ, 1913 (вид. М. М. Грінченкової). Київ, 1917 (теж); Київ,

Основне питання, що його поставив і спробував розв'язати Грінченко в цій своїй повісті, це питання про український національний рух ¹⁾, про шляхи українського національного відродження й про становище та роль у ньому української інтелігенції. Це було найважливішою справою народницького покоління 80—90 років, найбільшим завданням, яке поставило собі це покоління українців, що в той час стояло за громадським кермом. Повість «Соняшний промінь» так само, як і повість «На розпутті» були написані Грінченком ніби у відповідь на ці пекучі питання часу, у відповідь на питання, куди й як іти українському інтелігентові, що і як робити в ті часи занепаду і гніту.

З цього погляду обидві Грінченкові повісті є повістями тенденційними, в такому розумінні, як тенденційними були й повісті інших тодішніх українських письменників (Кониського, Нечуя-Левицького, Мирного) а також і російських (Г. Успенського, Златовратського, Засодимського та інших).

«Соняшний промінь» і важливий саме своїми теоретичними міркуваннями, постановкою певних питань, висвітленням і аргументацією певних теоретичних засад, зрештою агітацією. Написаний на Україні Наддніпрянській, він мав проте значення для всієї України саме цими національно-громадськими тенденціями. Але, звісно, не цим тільки важлива ця повість. Вона має й чимале літературне значення й безперечно була кроком уперед у цій галузі літературної продукції на Україні (після повістей, наприклад, Кониського або Олени Пчілки). Це значення першої Грінченкової повісті відмітив навіть не дуже прихильний до Грінченка М. Драгоманов, сказавши, що мова повісти, а надто сцени народнього побуту в ній і інші розділи «ставлять повість Чайченка високо над другими подібними пробами нової української белетристики».

Центральною постаттю повісти є Марко Кравченко, якого зробив автор речником провідних думок повісти. Ці провідні думки, як уже зазначувано вище, зводяться кінець-кінцем до

1919 (вид. Всеукр. Коопер. Видавн. Союзу); Львів, 1924 (вид. книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка).

¹⁾ Як він сам зазначив у своїй автобіографії: збірка «Над могилою Бориса Грінченка», К., 1910, ст. 11.

двох проблем: українського національного руху та становищ
й взаємин із селянством української інтелігенції.

Марко Кравченко, син чоботаря-п'янички, в той момент, коли автор знайомить з ним читача, є студентом останнього курсу історично-філологічного факультету одного з російських (на Україні) університетів. Коротко переказує автор головні події Маркового життя—його бідування за дитячих літ, смерть матері, батькову п'ятику, його смерть і даліше трудове життя юнака Марка. Сумне дитинство «зробило хлопця дуже рано поважним, замисленим. З тринадцятьох років почав уже він думати про таке, що інший не дума про його і в двадцять. Він почав замислюватися про те, чого батько п'є»¹⁾. Зрозумівши, що п'є батько через свою темноту, неосвіченість, Марко став уважніше ставитись до науки:

«Досі це була просто наука, а тепер це вже освіта, що не дає людині робитися такою, як його батько. Досі Марко любив у науці тільки те, що його зацікавлювало, а тепр почав любити все—і цікаве, і нецікаве, бо воно веде до кращого життя. Не відразу з'явився в його такий погляд. Його дитяча голова довго мучилась та думала, поки що змогла надумати; але як це сталося,—Марко закохався в освіті і почав бачити в їй усю мету свого життя»²⁾.

Як бачимо, Грінченко робить Марка вже з дитячих літ гарячим прихильником знання, освіти. Цікавий уступ є в повісті далі, де автор, характеризуючи Марка, як борця за освіту, згадує й про «соціальні та економічні обставини». П'ють люди через свою темноту й бідність, п'ють від тяжкої граці, від горя, п'ють тоді, коли душа шукає «хоч якого виходу з того безпросвітнього життя». Як же запобігти цьому? Маркові здавалося, що тільки освітою.

«Він ще мало думав тоді про соціальні та економічні обставини, а все звертав на освіту. І з того часу він зробився борцем за неї. Він заприсягсь у душі віддати своє життя на послугу просвіті...»³⁾

¹⁾ Б. Грінченко «Соняшний промінь», повість, ст. 5 (Див. далі, в тексті повісти; і в дальших цитатах посилаємося на це наше видання).

²⁾ Там же, ст. 6.

³⁾ Там же, ст. 7.

Оце недоцінювання, нерозуміння («він ще мало розумів...») економічних проблем дуже добре характеризує, як ми знаємо, народницький світогляд української інтелігенції від 60-х аж до 90-х років минулого століття. Все лихо на світі від темноти, неучтва, все добро в освіті, знанні. Такі думки висловлюють герої мало не всіх народницьких романів українських, від «Хмар» Нечуя-Левицького почавши. Навіть зрозумівши (ніби зрозумівши) вагу тих проблем (економічних), вони нехтують їх і далі, провадячи й далі виключно культурно-освітню роботу.

«Згодом його погляд поширшав», говорить Грінченко про Марка Кравченка.—«Він побачив, що тут були ще й інші причини—соціяльні та економічні. Він і їх почав брати до уваги, але ж це не відмінило його замірів»¹⁾.

Це справді не відмінило освітніх, культурницьких замірів Маркових, через усю повість проходить він як «борець за просвіту», але ніде й нічим не виявляє він і далі якогось розуміння економічних питань і ні в якій мірі не бере їх до уваги у своїй дальшій діяльності.

Освіта, знання й глибока віра в благодійність освіти—це перше устремління Маркове, що йому він лишається вірний усе життя, що робиться одною з підвалин його світогляду, визначає його життєвий шлях і що, тим самим, найближче єднає його з попередніми персонажами нашої народницької повісти.

Друге—це демократизм, що прийшов до його й зробився такою ж невідмінною рисою його світогляду в парі з національною свідомістю. На 17 році Марко прочитав Шевченкового «Кобзаря» і «Кобзар» так вразив його, що він скорився йому залюбки, не змагаючись (як корились йому й інші герої українських народницьких повістей). Він перенявся любов'ю до всіх «убогих та знесилених, спрацьованих та отягчених». Вкупі з тим зрозумів Марко, «хто він»²⁾.

Любов до знання та освіти, демократизм, національна свідомість—от ті джерела, що з їх черпали наші народники свої

¹⁾ Там же, ст. 8.

²⁾ Там же, ст. 8.

переконання, ті елементи, що з їх складали вони свої програми, ті гасла, що ними озброєні йшли вони в нарід.

Марко Кравченко в нарід не йде так, як ходили інші народники. Він зайнятий поперше й найбільше питанням національним—він обґрунтовує національний український рух, визначає в ньому ролі української інтеліґенції, агітує за його серед своєї національно-байдужої інтеліґенції і навіть серед чужих, ворожих людей. Але ставить собі й друге завдання—зблизитись з народом, з селянством, щоб вивчити його й зрозуміти його потреби. Проекта програми практичної роботи на селі він не складає, так само як не розв'язує всіх питань щодо взаємин інтеліґенції з народом,—це проблема другої повісти Грінченкової—повісти «На розпутті».

Відповідно до подвійного завдання повісти—показати пильну потребу культурно-освітньої праці на селі з одного боку, і поставити національну проблему перед русифікованою українською інтеліґенцією та скупчити всі живі українські сили для національно-культурної роботи з другого,—Грінченко й показує читачеві ті дві ділянки тодішнього народницького піклування: злиднями бите й темнотою оповите українське селянство та легководуху й національно-байдужу інтеліґенцію. Ці обидва завдання автор пробує виконати через головного героя своєї повісти—Марка Кравченка і починає з першого. Марко їде на село в маєток пана Городинського, за репетитора до його сина. При цій нагоді він «має замір ближче придивитися до селянського життя, до народу. Йому доводилось і попереду бачити село, але більше нашвидкуруч, і він дуже цікавиться глянути на його уважніше». Проте перші вражіння від того знайомства з селом у Марка погані. Не сподобалося йому саме село—нечепурне, без садків, з зложеними з каміння хатами і з такими ж рудими кам'яними тинами. Село було степове, в шахтарському районі, а він звик до мальовничих сел Лівобережжя. Не сподобалася Маркові й тутешня одежа селянська—оті червоні кумачеві сорочки, цяцьковані пояси, «жакетки», кашкети й на високих корках чоботи з «пістонами», що він їх побачив на тутешніх парубках, і якісь некшталтні, нечепурні «ситцеві кохти»—на дівчатах. Одежа була не українська. Та надто немилу вразили Марка

парубоцькі та дівчачі співи. Молодь тут співала шахтарських пісень, зразки яких неведено в повісті («Параход їдуть з накладом, две Параші сидять рядом», «Повій, повій вітерок із трактира в погрібоку», «Улюбився-урезался, бил би ножик—зарезался» та інші).

Обдивляючись село, побачив Марко й шинок, побачив як впивались селяни і як «поруч із старими людьми сиділи й зовсім молоді і всі гуртом тягли горілочку». Коло шинку рипіла гармонія й лунала пісня «ще гірша за ту, що чув Марко від парубків та дівчат». Дехто, похитуючись, кудись ішов, дехто вже заорав носом і слухав чмелів. Поодаль «чоловік п'яний, як земля, сидів долі. Біля його стояла жінка і тягла його, кричачи:—«Уставай, проклятий! Уставай, ироде! П'яного!» Чоловік силкувався устати, але не міг. А жінка все тягла його і все кричала плачучим та злим голосом:— «Пadlo п'яне! Все попропивав!.. Одягтися ні в віщо! Їсти нічого! Нащо ти пшеницю одніс у шинок? А жилетка де твоя?»— «П...пропив! Штурма Шимильов гуля! Бережись!»¹⁾). Виявилось, що це громада пропивала «общественну» землю, що її видурих у неї шинкар, але Марко брав цю п'ятику за подію звичайну й вважав її, як і шахтарські пісні в цьому, все ж таки українському, селі і російське вбрання на парубках і дівчатах, за ознаку негативного, російського впливу на українське селянство. На рахунок ніби тих самих впливів відносить Марко й нове поведження парубків з дівчатами, нову парубоцьку філософію, що її зрозумів він з випадково підслуханої розмови двох приятелів:

- «— А давно ти до неї ходиш?—питавсь один.
- Та всю зиму.
- Чого ж ти бросаєш?
- Ану її к чорту—ще дитину приведе!
- Боїшся, щоб на тебе не сказала?
- А кат її бери—хай каже! Хіба мені що? Мало я їх перевів?.. А так... уверилась!..»²⁾

Пізніше Марко не раз мав нагоду спостерігати нові впливи на сільську молодь. Старші люди, батьки, неприхильно ста-

¹⁾ Там же, ст. 27.

²⁾ Там же, ст. 26.

вились до тих новин. Вони ремствували на «вулиці» та вечорниці, де й дівчата навчаються горілку пити, де й вони «п'яні лежать такі, що хоч за ноги повиволікай».

Надто ж парубки не ті стали, що колись були.

«Тепер парубок не хоче дома робити, а все на шахту», жаліється один з батьків.—«На шахті він, бач, заробе гроші та всі й положе на себе—чоботи собі купить за п'ятнадцять рублів, сорочку червону, то що, а батькові, бува, й нічого! Я, каже, заробив, я й витратив! А прийде додому—знай п'є та дівчат піддурює»¹⁾.

Нарікали старі й на невидану досі неповагу молоді до батьків й на саму покручену мову молодих, на те, мовляля вони, «образуваніє», що діставали вони на шахтах. Той самий вплив, як спостеріг Марко, несла й салдатчина в села українські. Салдати одвикали від селянської роботи, піячили; з призи́рством ставились до старих людей, а найперше вбиралися в міську одежу й говорили покрученою мовою.

«Я челавек при образуванію», говорив український селянин, повернувшись з салдатської служби,—«мог би сібе всякое место в городі іметь... Ну, знаєте, дома отец, челавек необразований—ступай домой, говорить».

Свої перші, дуже сумні, мало не безнадійні вражіння від села списав Марко у дружньому листі до свого приятеля Семена Лісовського.

«Я зовсім не того сподівався», нисав він. «Досі я уявляв собі простий нарід так, що він заховав у собі наш національний скарб—нашу мову, звичаї, поезію. Але замість поезії я почув «Із трахтиря в погрібок», замість щиро-народньої мови—ламану мішанину. Про звичаї не знаю, але все, що бачив, доводить, що й вони не вдержались. І цей шинок, і ця розмова парубків про дівчат, і ці дівчата, що співають таких пісень... Сумно, Семене, сумно! Може хоч у тебе є що відрадніше—розваж!...»²⁾.

Пізніше, як ми знаємо вже, Марко побачив, що й звичаї стали інші в українському селі. Він побачив, що всі ті нега-

¹⁾ Там же, ст. 94.

²⁾ Там же, ст. 28.

тивні впливи незвичайно дужі, а надто оті зверхні запозичення в убранні і в мові. На думку Марка, наш селянин «звик уважати панську мову, панську одежу за вищі, кращі мову та одежу і переймав їх. Ось відкіля йшли ті «кохти ситцеві» на жінках та дівчатах, ті «жакети» та «пальта» на парубках, ось відкіля те називання своєї мови мужичою, а тієї, що говорили пани, панською. Звісно, все це переймалося здебільшого не в самих панів, бо з самими панами близької знайомости мужик не мав, а в тих, хто стояв поміждо мужиком та паном. Це були льокаї, покоївки, куховарки, економічні прикажчики й ті, нарешті, з свого братчика, що вже хоч трохи «напанились»—крамарі, шинкарі та глитаї. Можна зрозуміти, яке гарне було все те позичене. «Панська» одежа, що пошили її сільські кравці, була просто неможлива—така нечепурна, що аж гидка; «панська» мова була ще гірша...»¹⁾

От що боліло українським народникам, от що найбільше турбувало їх. Подібну картину занепаду народньої мови, побугу й звичаїв через чужинний міський (російський) вплив спробував був змалювати ще перед двадцятьма роками до Грінченкової повісти Нечуй-Левицький в повісті «Хмари». Тут він показав постать перевертня Бубки, селянського парубка, що його покрутила й морально знівечила погана, чужоземна школа. Як вийшов Бубка з школи,

«то від того часу не хоче робити чорної роботи та все шукає легкого хліба, пнеться в паничі, прилизується, маже голову лоем з каганця та курить люльку»,

говорить про його старий Бубка, його батько²⁾. Називати себе почав не Бубкою, а Бубковим, силкувався говорити російською мовою, справді ж говорив російсько-українським жаргоном, ходив у картузі, в «козачині» з блискучим гудзиком і ситцевій жилетці; на шиї була в його червона з квітками хустка, а на ногах міські чоботи «на колодочках».

Цей «новий тип з народу», як називає його автор, дійсно новий тип в українському селі для 60—70 років минулого сто-

¹⁾ Там же, ст. 101.

²⁾ «Чорні хмари», повість. Твори І. С. Нечуя-Левицького, вид. ДВУ, т. III, К., 1927, ст. 234.

ліття, дуже зацікавив головного героя «Хмар», Радюка, українського народника-шостидесятника, бо був справжньою загадкою для його. Знайомиться Радюк із селом взагалі, так само, як і Марко Кравченко, спостерігає, що в невеликому селі аж чотири корчми, що селяни п'ячать над міру, а сільський голова-глитай «з шинкарями накладає». Тим часом на все село є одна невеличка школа—необгороджена, облуплена, загиджена свиньми й коровами, з повибиваними шибками зокола й тісна, брудна, з бакаями на долівці й поганенькими запорощеними лавками—всередині, а за вчителя був у ній якийсь захожий одставний москаль-п'яниця. Отже перші спостереження над новими впливами в українському селі робить ще народник 60-х років, але він, констатуючи нові факти, нотуючи їх, не визначає так виразного свого ставлення до тих нових явищ, як робить це народник 80-х років. Марко, навпаки, раз-у-раз своє ставлення до помічених ним нових побутових рис в українському селі виявляє до кінця й рішуче, думає про їх, хвилюється й укладає плян боротьби з тим побутовим намулом.

Не один з письменників-народників спіявся в своїх творах на тих чужинних впливах, що руйнували старосвітське народне життя. Про деморалізуючі, негативні впливи солдатчини писав той же Нечуй-Левицький у своїх «Двох московках», Панас Мирний у «Пропашій силі»; про шкоду від поганої або чужинної школи—про денаціоналізацію й прищеплення псевдокультури говорив Свидницький у «Люборацьких», знов Нечуй-Левицький у «Причепі», Тобілевич у «Мартині Борулі» і т. д. Грінченко ще перед «Соняшним променем» спіявся у своїх оповіданнях на такому впливі шахтарського побуту. Говорить він про це в оповіданні «Каторжна», змальовуючи нещасливу любов дівчини Докії до парубка шахтаря, надто ж в оповіданні «Серед чужих людей», на ту ж саму тему. Тут шахтарський побут і постаті шахтарів представлено найповніше і в найгіршому вигляді. Сільська дівчина Сохвія йде на шахти за своїм парубком і наймається за куховарку в шахтарську артіль. Живе вона в казармі, між усяким шахтарським людом. Це були здебільшого.

«захожі з далекої півночі люди... сміливі, грубі й з звичкою так погано лаяться, що Сохвія спершу, поки звикла, мусіла затуляти вуха від сороміцької лайки. Тут і парубки з далеких і з ближніх сіл— вони вже добре «нашахтюрились» і поводитися зовсім не так, як дома... звичайність і соромливість проміж їх зникла, лайка за лайкою так і сипалися в їх з язика; ні однієї жінки або дівчини не згадували вони без якої стидкої, безсоромної прикладки... І горілка лилася, лилася часом без міри, найбільш у ті дні, як видавано з контори гроші за роботу. Тоді по казармах видко було червоні п'яні обличчя, було чути голосні незвичайні речі»... ¹⁾

Сохвія зазнала тут страшного лиха через парубка свого Михайла. «Михайло був із таких шахтарів, яких уже чимало наробила шахта», кидає між іншим автор,—«через їх багато негарного завелось по наших селах». Він, піддуривши дівчину, почав знущатися з неї забирав у неї її заробіток, нарешті кинув її на поталу цілій артїлі.

Народник Марко, одмічаючи від'ємні впливи шахти на старосвітський побут українського селянства, не зрозумів, звісно, нового економічного процесу, не зрозумів соціального значення цього нового й дужого економічного чинника, прийняв новонароджене шахтарське робітництво тільки як чинник розкладовий, як злу силу, що руйнувала старий побут, що ламала, нівечила одвічні моральні основи селянського життя. Такий погляд був річчю звичайною у культурників-націоналістів 80-х років, що всі свої зусілля скерували на підняття освіти народньої й національної свідомости. З такого погляду цілу цю справу беручи, робітництво на шахтах, на думку народників, дуже шкодило українській просвітній роботі. Сам Грінченко, найактивніший і найпослідовніший борець за народню освіту в її ідеальній, рідній народові національній формі, думав саме так. Вчителюючи у 80-х роках в школі Х. Д. Алчевської, в степовій Україні «саме серед так званого земляно-вугільного донецького району», Грінченко спостерігав ті шкідливі впливи шахти безпосередньо, на власні очі.

¹⁾ Б. Грінченко, Твори, ч. I. Вид. «Рух». Київ, 1926. Оповідання, кн. перша, ст. 214—215.

«Про те, який вплив мали ці шахти на селян, охочий може довідатися з моїх оповіданнів: «Серед чужих людей», «Каторжна», «Панько», «Батько та дочка» і з деяких сцен у повісті «Соняшний промінь»,—говорить він у своїй книжці «Перед широким світом».—«Я нічого там не вигідавав, нічого зайвого не додав темними фарбами,—навіпаки: дійсність була грубіша. Тільки цю «культуру», повну горілчаного духу й цинізму, і приношено до шахт, ніяких інших культурних впливів не було. Та й звідки б вони могли бути? Хазяїнам шахт до цього було байдужісінько, заходів од якихсь інтелігентних сил збоку не робилося. Щождо самих шахтарів, то вони розпадалися виразно на дві частки: одна—це були місцеві українці-хлібороби, друга—захожі москалі з північних губерній. Серед цих—одні переїхали з сім'ями, а інші давно вже покидали свої хати, сім'ї—дома в їх хазяїнували «баби», яким вони часом посилали грошей, а більше так, що й ні, бо гроші на шахтах не держаться: хазяїські крамниці, в яких шахтар мусів купувати все, що кому треба, брали дуже дорого, горілка коштувала теж не дешево, а її пилося не трохи; до того ж багато з оцих захожих москалів завели вже собі тут інші сім'ї, які треба було годувати. З культурного погляду це були люди нижчі за місцеву українську людість, грубіші, страшенно охочі до паскудної лайки та до горілки. Від їх наші шахтарі не могли позичити нічого доброго,—вони тільки навчалися там гірше пити, лаятись, співати цинічних пісень та ламати свою мову на московський копил. Шахти руйнували духовне й фізичне здоров'я наших людей і обмоскалювали їх»¹⁾».

Тут же вказує Грінченко й інші денаціоналізаційні впливи в тій місцевості, де він тоді жив, впливи російської школи й російські «читання» власниці маєтку Х. Д. Алчевської.

«Другим денаціоналізатором наших хліборобів була школа. Вона працювала тут з року 1879 і була гостро «обрусительна». Школярі в їй ніколи не бачили української книжки, українська мова виганялася зовсім з дитячих уст, хоча шкільний хор і співав, між іншим, кілька українських пісень—це був одгук

¹⁾ Б. Грінченко. «Перед широким світом». Київ, 1907, ст. 9. В первісній редакції друківано в галицькій «Зорі» за 1892 рік, під назвою «Українська книжка на селі».

колишнього «українофільства» попечительки школи, який дальших послідків ніяких не мав. Школярі, покінчивши школу, або зовсім забували про ту науку, якої вони там добули, або йшли в писарі, в прикажчики, зовсім одбивалися від села, згорда дивилися на мужика і з величезною зневагою ганьбили «хахляцький язю». За шість років перебування в тій школі нам пощастило привабити до гурту своїх читачів тільки двох дорослих учениць з усіх учнів, які перебували в їй за вісім років до нашого приїзду. І це пояснюється мабуть і тим, що в обох їх було по Шевченковому «Кобзарю», який подарувала їм попечителька школи. Третє джерело, з якого широкою течією пливла денационалізація, були читання, які щороку влітку відбувалися у власниці місцевого маєтку, попечительки нашої школи. Читалася сила книжок—і народніх виданнів (усяких видавничих фірм та московських «комітетов грамотности»), і творів московських письменників: Л. Толстого, Тургенєва, Островського, Гоголя, Пушкіна, Лермонтова і т. і. Правда, аудиторія, перед якою це читалося, здебільшого була усе з тих самих людей і за кільки років дійшла до такого «обрусенія», од якого дуже далеко стояли інші селяни; та зате пані роздавала серед селян силу народніх книжечок московськю мовою, і ці книжки, вкупі з літературою «лубочних» книгонош були єдиним читанням усієї місцевости. Коли додати до цього всі інші денационалізаційні впливи, під якими взагалі живе український нарід, то ми зрозуміємо, що селяни з цієї місцевости були в більшій мірі змоскалені, ніж по інших місцях. Одежа стала вже мішаниною між городською й сільською, в мові було чимало слів московських (в о д к а зам. горілка, т р у б к а зам. люлька і т. і.). А найголовніше—в високій мірі поширений був той погляд, що тільки навчившися «панської» мови можна зробитися освіченим путящим чоловіком, і через те треба «язик хакляцький, мужицький» яко мога швидше кидати. І кожен, хто відходив од плуга до якої іншої роботи, зараз же й намагався це робити, а кожен селянин, а надто колишній учень школи, стріваючися з «паном», силкувався й говорити «по-панському». Можна собі уявити, яка це була мова!»¹⁾.

¹⁾ «Соняшний промінь», ст. 101—103.

Таке приблизно було й те село, Рашківка, куди потрапив Марко Кравченко. Вражіння від першого знайомства з ним були, як вже вказано вище, дуже сумні, надто від селянської молоді. Не покращали вони й після розмови Марка з старішими селянами. На його наївні запитання, чому молодь співає таких поганих пісень та через що в селі немає садків, старі відповідали нехотя, крізь зуби, і поглядали на Марка скоса та дивуючись. Видно було, що вони ставились до його з підозрінням, вважали його мало не за панського шпика.

«Не вмю я говорити з народом!—думав він, Ідучи вулицею.—Вони мов бояться мене, чи гордують мною—не розбереш»¹⁾.

«Мало я знаю нарід»,—

говорить Марко в іншому місці,—

«моя спроба зазнайомитися з ним не довела ні до чого—зо мною не хотіли розмовляти. Чому? Адже я не пан і ніяких справ з мужиками не маю. «А з чого нарід знає, що я не пан?»—

тут же сам собі відповідає Марко.—

«Адже я живу з панами, ходжу в панській одежі,—ну, він і на мене тим же духом дише, що й на пана. Якби я довше пожив на селі, та краще мене люди стали знати, то було б інакше»²⁾.

І Марко постановляє частіше ходити на слободу й добре зазнайомитися хоч з кількома селянами. Згодом він таки сподівається завоювати прихильність селян. Він навіть не винуватить їх за недовір'я до себе й вірить цілком у їхню високу моральну силу, у їхню велику здатність до культури й вищого розумового розвитку. Цікавою з цього погляду є сценка, де про селян розмовляють поміщики, батько та син Городинські з панком з захожих куркулів-гуртовщиків Голубовим. На думку цього Голубова, селяни—це «хами, що раді б інтелігентну людину з'їсти», для їх не існує чужа власність, «вони тільки своєю власністю уміють поважати... їм нема ні законів, не релігії—нічого святого. Це не люди, а свині!»³⁾. Молодий Городинський при цій нагоді розвинув цілу філософію панування

¹⁾ «Соняшний промінь», ст. 24.

²⁾ Там же, ст. 39.

³⁾ Там же, ст. 30.

над мужиком, подав блазенську, але одверто цинічну, поміщицьку теорію про потребу певного регулювання усього мужицького життя. На його думку,

«повинна бути така адміністраційна система, що не дозволяла б мужицтву хитатися туди й сюди й у дрібницях регламентувала б масову роботу: щоб за погане хазяйнування, за піяцтво, за лайку, за мошенництво, за неходіння до церкви, за неповагу до старших і за всякі такі інші мужичі провини була зараз кара і щоб та кара завсігди висіла над мужиком, не дозволяючи йому відхилитися набік»¹⁾.

Цей панок безнадійно спізнився з своїми кріпацькими теоріями, але ці думки його про виховання слухняного мужика, про створення живої дисциплінованої мускульної сили незвичайно характерні для доби рішучого наступу капіталізму.

«Кров спалахнула в Марка, як він почув цю образу, кинену на його нарід», але він не кидав розмови з панами, доводячи рівноправність народа й інтелігенції, обстоюючи його здібності й здатність до витворення значних культурних цінностей між іншим і тим, що український нарід дав багато талантів і такого генія, як Шевченко. Згадка про Шевченка перевела розмову на інші питання, на питання національне, на питання про українську мову й літературу, про «українофільство» і т. д. Розуміється, української мови Маркові бесідники не визнавали, української літератури, на їхню думку, не було, а українців уважали вони за людей, що

«хочуть усіх одягти в свити, обути в дьогтем вимазані чоботи і примусити всіх розмовляти по-хохлацькому»²⁾.

Марко пояснив, що

«українці, свідомі свого «я»,—це люди, які розуміють, що українська людність то зовсім не є просто купа людей, щѣ живуть на такому там місці, а це є одно органічне ціле, нація. Потім вони розуміють, що освіта народніх мас може бути тільки на національному ґрунті... через те вони дбають, щоб українські маси освічувались рідною їм мовою» і т. д.³⁾.

1) Там же, ст. 31.

2) Там же, ст. 34.

3) Там же, ст. 34.

Марко добре зрозумів, що то за панки Городинські, ясно побачив, що були вони насамперед п а н и, крім того російські поміщики, що він, українець і чоботарський син, ніколи не порозуміється з ними, представниками соціально чужого й національно ворожого клясу, але з правдиво народницькою упертістю і далі розмовляв з ними на пекучі для його теми. Одною з таких тем для Марка була проблема народньої освіти. Поміщики Городинські та Голубов заперечували потребу будь-якої освіти для народу («на чорта мужикові та школа, нащо розвивати в йому такі інстинкти, як і в освіченій людині» і т. д.); поміщик Лірський (ще один поміщик, але це вже «ліберал») не проти освіти, він хотів навіть школу в селі на свій кошт збудувати, коли б селяни трохи допомогли. Але громада своєї частки грошей не дала, і освітній запал ліберала минув без вороття. «Дурні, зовсім дурні!»—говорив він після того.—«Це якась особлива нижча раса, не може навіть своєї власної користи зрозуміти»¹⁾. Отже ліберал Лірський, «що їздив за кордон, слухав лекції в якомусь чужоземному університеті», «чоловік не тієї породи», як думав про його Марко, не далеко одійшов од освічених ворогів Городинських—притаманна панові клясова ворожість до мужика одразу ж збила з його тоненьку плівку гуманности, як тільки мужик (громада) не повірив йому і не пішов на спілку для будування школи. Ясна річ, що й на його не вплинули ні Маркові пояснення про причини байдужости селян до школи (чужинна бо, офіційальна школа «однімає школяра в сім'ї, навчає його згорда, зневажно дивитися на своїх людей»²⁾), ні тим більше його аргументи за національну, українську школу на Україні, за науку рідною мовою. Це останнє уважав Лірський за «вузький націоналізм».

Думки Городинських з Голубовим та Лірського, що мужики—нездатна до культури «нижча раса», що в школі вчити їх не треба—не переконують, звісно, Марка, як не переконує його й репліка рашківського попа, що вони, рашківці, «люди погані, наголо всі мошенники та п'яниці». Марко не перестає шукати способу зблизитись з рашківськими селянами і, раз-

¹⁾ Там же, ст. 84.

²⁾ Там же, ст. 86.

у-раз вертаючись до цієї проблеми, надумується познайомитись попереду з учителем рашківської школи. Йому здається, що «народні вчителі, яко люди, що живуть серед самого народу, багато можуть допомогти в справі поєднання інтелігенції з народом»¹⁾.

Рашківська «земська» школа була не багато краща за ту занедбану «громадську» школу в «Хмарах» Нечуя-Левицького, що про неї згадано вище, але вчитель у ній вже був не рівня заможному москалеві Нечуєвої школи. Учитель Карпенко був дбайливий і мабуть ідейний чоловік, але затурканий і пригноблений. Він терпів немало лиха й від старости й від начальства, сидів у школі без дров і без книжок, мусів муштрувати учнів до суворих начальницьких ревізій, вчити з ними титули та ранги усіх начальників над школою й губернією, але школи не кидав і діло своє робив. Розуміється, був мало освічений і, головне, національно несвідомий. Такий учитель, як Карпенко, не міг бути за посередника у зносинах інтелігенції з народом, як думав Марко й інші тодішні народники,—таких же вчителів було тоді не мало на Україні, а ще більше—свідомих обрусителів. Народники проте не кидали думки використовувати народніх учителів для своєї мети і найбільш серед їх провадили свою пропаганду.

Марко також не кидає надії вплинути на рашківського вчителя й прихилити його до національної роботи. Він почав з більше зрозумілих вчителів педагогічних аргументів, з вияснення потреби навчати по школах українських українською мовою, розповів йому про національну школу в Галичині, про нову українську інтелігенцію, про національний рух український. Маркові так пощастило з Карпенком, що цей анальфабет у національній українській справі (до того часу він не читав навіть «Кобзаря») дуже скоро зробився великим прихильником Маркової науки.

Досить виразно виявив у розмовач з учителем Марко й свої народницькі ідеали в національній справі та думки про засоби їх здійснення. Єднання, зближення з народом потрібне, на думку Марка, для того, щоб здійснити найперше завдання народницьке—дати народові освіту, знання.

¹⁾ Там же, ст. 44.

«Ми зовсім не знаємо народу, а знати його треба. Бо тоді тільки, як інтелігенція знатиме нарід, тоді тільки вона зможе говорити про єднання з ним, про народню просвіту, нормально поставлену»¹⁾,—

говорить Марко вчителєві. А один з найпевніших засобів до того єднання й освіти—це робота вчителя серед селян.

«Мені здається»,—говорить далі Марко,—«що коли вчитель хоче освічувати нарід, то він повинен його знати добре й не цуратися його. Тоді вчитель не буде сидіти одиноким на селі і не одуріє з нічого робити»²⁾.

Заїтувавши Марко вчителя, сперечаючись раз-у-раз з переконаними противниками національної української ідеї, панами Городинськими, він найбільше хотів перетягти на свій бік дочку Городинського Катерину. Вона також неприхильно поставилась до Маркових ідей. Аристократка, панночка, хоч і з гімназіальною (не інститутською) освітою, Катерина не виявила прихильности до тодішніх громадських і літературних демократичних течій, не цікавилася новою (народницькою) літературою, в якій «мужик описується», не читала навіть «властителя дум» російської інтелігенції тогочасної, Некрасова. Річ ясна, що так вихована російська панночка і поготів не знала української літератури й ніколи не чула про український національний рух. Аж тепер, від Марка

«довелось їй довідатися, що тут круг неї існує н а р і д, а не самі м у ж и к и; що існує Україна, українська мова... Але як це: замість гарної панської літератури мусимо читати якогось там Шевченка?... І буде тут, як каже брат, якась Хохландія? Ні, все це здавалось їй таким неможливим, такою дурницею, що вона навіть не могла надати йому ніякої справжньої ваги і думала, що це Марко так собі балакає...»³⁾

Але було в Катерині щось таке, що дозволяло Маркові все ж таки сподіватися від неї хоч надалі більшої прихильности до його ідей. Була це мабуть жіноча чутливість Катерини, гуманність, уважність до Маркових слів. Вона, напри-

1) Там же, ст. 44.

2) Там же, ст. 48.

3) Там же, ст. 69.

клад, гаряче заступилася за мужиків у суперечці Марка з Городинським:

«Як може людина казати про другу людину, що її можна виховувати, як коня або вола... мужики не здатні до такого життя, як ми, освічені люди, але все ж вони—люди!.. Чому ж, коли так, не вести їх на заріз?»¹⁾

Катерина не виявила прихильності до «українофілів», вона навіть бажала б, щоб їх зовсім не було, бо «українофіли»—сепаратисти, а вона любить Росію. Та Марко не кидав своїх розмов з Катериною, не кидав надії прихилити її до української ідеї, тим більше, що починав любити цю панночку. Відносини Марка й Катерини перейшли далі у взаємне кохання, і хоча вони й мусіли розлучитись на якийсь час, бо Марко міг з'єднати своє життя тільки з тією людиною, яка йтиме вкупі з ним до його найбільшої мети, а Катерина ні на яких умовах кохання свого віддавати не хотіла,—хоча вони й розійшлись на якийсь час, та Марко й тут переміг: Катерина згодом увірвала таки у святиню, покинула панське життя й пішла вчителювати на село.

Тим часом не забував Марко й про свій замір ближче познайомитись з народом. Скоро й тут йому пощастило. Почалося це з випадкової зустрічі з пастухом Корнієм, що його побачив Марко на полі за граматкою. Марка незвичайно вразила любов Корнієва до знання. Він почав учити Корнія, через його познайомився з його батьками, далі й з іншими селянами. Далі Марко влаштовує на селі читання українських книжок (читає селянам «Дві московки» Нечуя-Левицького, «Марусю» Квітчину, Гоголевого «Тараса Бульбу», Шевченкового «Кобзаря» та інше), провадить з селянами розмови про школу, освіту, господарство. Він бачить, що старіші рашківські селяни не проти доброї (національної) освіти, і навпаки, рішуче осуджують обрусительну школу, яка робить з їхніх дітей первертнів. «Не влюбив я цієї школи»,—говорить, наприклад, Корніїв батько.

«З нашої школи вже чоловіка десять таких, що писарювали або по волостях, або по якономіях або

¹⁾ Там же, ст. 33.

прикажчикували. Та тільки все не доладу—поживе воно там год та другий, поки мале, і вже зовсім од простого звичаю одкинеться. Тоді він удіг жакетку й чоботи такі, що п'ятнадцять рублів за їх, і гармонія в його за п'ять, і треба табаку, і вина, і того-сього—усього хочеться, щоб по-панському, а грошей обмаль, тоді воно що робить?—треба красти! То й проженуть! Тоді вже нащо він здався? Ні до бога, ні до людей! Он поблизу тут двоє таких, два брати. Один у якономії ключником був, а другий у городі у купця прикажчикував. І обох повигонено. Тепер ходять з вудками рибу ловити. Батько та мати йдуть у поле косить чи в'язать, а сини під вербою з вудкою спать!»¹⁾.

Дальші розмови, ближчі зносини з селянами цілком переконали Марка, що він не помилився у своїх думках про їх. Тепер село прихильно й радо приймало Марка, і він вертався з своїх відвідувань Корнієвої хати завжди задоволений і повний надій.

«Як сумно йому було, як він вертався, уперше пішовши на село, і як весело тепер... Яка різниця проміж тим, що він тоді бачив, і тим, що тепер!.. Ні, брешуть, сто разів брешуть ті, хто каже, що нарід зовсім зіпсувався!»—

говорив Марко, йдучи додому²⁾.

Маркові успіхи в справі зближення з народом щораз більшали й надії виростали бесмірно.

«В його душі прокидалось могутнє бажання—віддати себе всього такій діяльності—нести світ і культуру в нарід. Йому уявлялися десятки, сотні людей, що віддають себе тій справі, пишуть книжки для народу, ширять їх по селах або й сами живуть серед народу, знайомлять його з письменством, з театром... Розпалена фантазія не мала впину, малювала йому високу народню культуру, таку високу, як колись була у греків... І він палко обіцявся оддати себе цій діяльності»³⁾.

Правда, часом бували в його й сумніви. Сам він мав тепер твердий ґрунт під ногами, робити не боявся і вірив у потребу

¹⁾ Там же, ст. 79.

²⁾ Там же, ст. 82.

³⁾ Там же, ст. 99.

їй корисність культурно-просвітньої праці серед народу. Але що він о д и н міг зробити? Справжню користь і помітні наслідки може дати лише робота гуртова. Організувати ж таку роботу дуже важко, бо, з одного боку, мало тих робітників, національно свідомих інтелігентів-українців, що серед народу могли б працювати, з другого ж,—сам нарід не вірить інтелігенції. «Нарід та інтелігенція—два ворожі табори в його ріднім краї»,—з жалем констатував у такі хвилини зневіри Марко.

«Пан так довго панував над мужиком, так довго силкувавсь одрізнитись од його всякими споссбами, що нарід і в прихильній до його інтелігенції бачить пана, ворога. І той погляд, що мав нарід на обмоскаленого довгим рядом історичних обставин, очортілого мужикові, пана, переносив він і на всякого інтелігента, хоч би він, як Марко, і не одрізнивсь од народу мовою»¹⁾.

Але такий настрій не був властивий Маркові. Нехай важко серед народу працювати, нехай працюючих мало, та ж вони будуть працювати і цю найважчу роботу таки зроблять. У хвилини зневіри

«він згадував Корнієву сім'ю, дядька Хвездора, Остапа, згадував їх поривання до просвіти, їх розмови і починав розуміти, що під тією позверховною корою, якою вкрито з погляду мужицтво, відбувається свій культурний процес, до якого не придивилась та й не хоче придивляться інтелігенція»²⁾.

Маркові прибувало після того сили, він уже знову вірив і надіявся, він впевнявся, що працювати на селі можна й слід. З тих думок і міркувань складалися у його й плани роботи для української інтелігенції:

«Боротися з темрявою», говорив він, «помагати цьому культурному процесові та направляти його на користь рідному краю—ото була повинність інтелігенції, важка повинність, бо на неї треба було жертви, і жертви великої—усім своїм життям»³⁾.

Так від проблеми зближення з народом переходить Марко до питання про українську інтелігенцію, її завдання взагалі

¹⁾ Там же, ст. 99—100.

²⁾ Там же, ст. 102.

³⁾ Там же, ст. 102.

і, головне, про її взаємини з народом. Він переконаний, що проміж народом та інтелігенцією (народницькою, прихильною до його) ворожнечі не може бути; а якщо ця інтелігенція буде національною,

«нарід піде за нею, нарід злучиться з нею на спільну роботу задля добра й розвитку рідного краю»¹⁾.

Яка ж та інтелігенція, що на її працю сподівається Марко? Грінченко показує в своїй повісті цю інтелігенцію й форми її роботи. Ця інтелігенція гуртувалася по більших містах в невеличкі громадки й складалася переважно з учителів, службовців, письменників. Такий гурток був і в тому місті, де Марко став за вчителя гімназії, скінчивши університет (Городинських мусів покинути Марко через інтриги Голубова, не скінчивши навіть своїх занять з учнем. Голубов і молодий Городинський виставили його перед старим Городинським, як небезпечного пропагандиста сепаратизму). Про той український гурток писав Маркові ще на село один із членів його—Лісовський. Гурток цей ставив собі завданням виключно просвітню роботу у формі видання книжок для народу. Видавничий фонд його склали нечисленні члени гуртка з своїх щомісячних внесків. Саме таку роботу намагались провадити тоді народницькі гуртки, саме так уявляв собі і Марко дальшу працю.

«Він давно вже марив про якийсь гурток, що заходивсь би коло видання книжок для народнього читання, книжок, яких не було й яких прикро було треба. Йому вже уявлялося, як це діло ширшає, росте, як книжка видається за книжкою—все дешеві гарні книжки... і вони йдуть у нарід, і нарід їх чита, і самосвідомість починає прокидатись...»²⁾.

Та в тому народницькому видавничому товаристві справи йшли не добре, бо складався він не з однакових людей. Були тут і старі й молоді, мовляв батьки й діти, радикальніші, сміливіші й боязкіші, млявіші, щирі, працюючі й хитрі «малороси» та кар'єристи. Був тут Овсієнко, старий українофіл, що уважав, ніби кулішівка занастила нашу літературу та що треба книжки друкувати етимологічними правописом, що

¹⁾ Там же, ст. 39.

²⁾ Там же, ст. 74.

признавав тільки ту мову, якою розмовляють у їхньому селі, тих письменників, що він читав замолоду, й т. д. Байдужому, похлипливому поміщику Савчевському не подобались ковані слова в українській мові, наприклад, «нарешті» або «годиннику» Страхополох і кар'єрист професор Човгань був тієї думки, що «нема ніякої рації годувати нарід казочками та оповіданнячками, народові треба науки». Цей Човгань ніколи нічого в гурткові не робив і утік з гуртка з переляку, коли заговорили якомсь про утиски урядові. Був у гурткові й індивідуаліст Шклярєнко. Він з гімназії не пішов в університет, а подався «в народ», на село. Вчителював, збирав етнографічні й лінгвістичні матеріяли. З школи вигнано його за вживання української мови, і з того часу він жив у місті з маленької посади. В гурткові участі ніякої не брав, ні в які заходи українські не вірив, уважав, що «всі українці або ледарі, або падлюки» і доводив, що кожен повинен робити сам, нарізно від усіх. У розмовах громив українців, українську інтелігенцію.

«Наша інтелігенція»,—говорив він,—«де вона? Вона не знає своєї мови, вона не знає своєї сім'ї, вона тільки про свято, в ряди-годи згадує Шевченка чи яку пісню,—бо вона іншим живе!.. А чи є хоч крихта солідарности серед нашої інтелігенції? Ця наша повсякчасна гризня, повсякчасна колотнеча!.. Почування спільности, громадянства—де вони у нас?» і т. д. ¹⁾.

Дальша історія гуртка дійсно виправдує ці слова Шклярєнка. Гурток працює мляво. За перший місяць мало не всі віддали внески, а за другий—мало не всі не віддали. На зборах сперечались по-дурному.

«Нема ладу»,—говорив Марко,—«за кожную дрібницю суперечки. Про що не почни, всі не в один гуж тягнуть, кожен своє... Воно не дуже й дивно, як роздумаєшся. Української інтелігенції нема, існують тільки українські інтелігенті. Кожен з них виробляв свої погляди самостійно, якщо здатний був на те, або підлягав чиему впливові, а загального цілогромадського тону, впливу не було й нема» ²⁾.

¹⁾ Там же, ст. 126.

²⁾ Там же, ст. 133—4.

Марко раз-у-раз намагався підбадьорити й об'єднати товариство, раз-у-раз нагадував товаришам про їхні завдання і вкупі з тим накреслював ніби програм дальшої роботи.

«Ми сперечаємося про слова, про літери, а забуваємо про те, що народові треба книжки, і треба швидко, і треба багато»,—говорив Марко,—«ми забуваємо, що нарід живе в темряві, що він денационалізується й деморалізується, що наші вороги вживають усякого способу, аби національній нашій справі пошкодити, аби нас знищити... Ми балакаємо багато, а робимо мало»¹⁾.

Маркові слова ніби робили вражіння, проте гурток все ж таки розпався. Лишилося в ньому тільки шестеро людей, і серед їх перед вів той же Марко. На кожному кроці зустрічає Марко перепони, але, як і перше, не сходить він з свого шляху.

«Готуймо в собі віру в свої сили та викохуймо єдність проміж себе»,—говорив він,—«не вважаючи на втікачів, твердо й міцно стіймо на своїй постаті»²⁾.

Такі були національні погляди Марка Кравченка.

До характеристики Марка треба додати ще й таке: він прихильник нових порядків у гімназії, ворог клясицизму, хоч сам і викладає грецьку та латинську мову (може для того, щоб не викладати російської); він протестує проти системи доносів, що її завів директор; картає кар'єризм учителів і т. д. Поза всім тим Марко чоловік дуже поміркований, надто в своїх громадських та політичних поглядах.

Іноді народник Марко наближається до досить вірного розуміння економічного становища села тих часів і справжніх класових протиріччів. У селі Рашківці він спостерігає незвичайно характерну болячку пореформеного, розширеного села—глитайство, лихварство. Уособленням цієї економічної болячки є тут глитай-крамар Цупченко, з виразними особливостями глитайської вдачі і прийомів. Він має в селі «будиночок під зеленим дахом, з рундучком», а над рундучком, на чорній дошці білими літерами напис: «Бакалейна торговля С. А. Цупченка». З цим Цупченком автор знайомить читача

¹⁾ Там же, ст. 136.

²⁾ Там же, ст. 170.

в той момент, коли він виступив на рундуку свого дома саме в ролі глитайсько-лихварській. Ось ціла та сценка, видимо вихоплена Грінченком з живої дійсности:

«На рундучку стояв чоловік на зріст не високий, але огрядний, у штанях на випуск, у жилетці та в жакетці; на животі мотлявся товстий ланцюжок од годинника. Сите виголене обличчя з підстриженими вусами було червоне, очі злі: він сердився. Перед рундучком стояв у поганенькій полатаній сорочці, скинувши шапку та покірно схиливши голову, якийсь чоловік і слухав, що казатиме сердитий добродій у жакетці. А той, задерши голову назад та виставивши праву ногу наперед, велично стояв і казав сердито, навіть кричачи:— «Для п'яниць, для обманщиків у мене нету помилування! Ти обов'язавсь приставить у таке то число гроші і пристав, хоч здохни, а пристав!»¹⁾

Пробує висвітлювати Марко й пансько-мужицькі взаємовідносини. Він констатує, що «мужик з паном не ладнають», і пояснює це історичними обставинами. «Тут історія винна», говорить він, «нарід у цих панах бачить тих, що ще недавно били його різками»²⁾.

Підчас читаннів у Корнієвій хаті й після того ставив перед собою Марко знов і знов питання про мужицько-панську ворожнечу, про тяжку земельну скруту селянську, про визискування мужика. Марко бачив, що пан не задумувався побільшувати платню за землю, що її мусів наймати малоземельний селянин, брати штрафи за потраву, користуючися з свого права власника. Пан говорив, що «мужик спить і дивиться, якби пана обдурити», а мужик кляв пана, що з його праці багатіє. Пан боявся й визискував мужика, а мужик боявся й дурив пана, мусів дурити, робити потрави, рубати дерево і т. д., і т. д. Народникові Маркові не подобалася ця «нечесність» ворогів, але ж він виправдував мужика, він бачив, що в його було багато ворогів, ворогів запеклих і жорсто-

1) Там же, ст. 40. Цей тип крамаря-глитая, з тим же навіть прізвищем, зустрічаємо вже й в попереденіх творах Грінченка. Цупченко в ролі крамаря-шинкаря виступає в глитайській зграї старшини в оповіданні «Хага», як сільський дука-кмарар і поштар, фігурує він і в оповіданні «Непокірний».

2) Там же, ст. 40.

ких, для яких мужики були або «падлюки» (старий Городинський), або «хами» (молодий Городинський), або «свини» (Голубов), або «нижча раса» (Лірський), або, нарешті, «мошенники й п'яниці» (піп). Ту ворожнечу народник Марко майже правильно розумів, як ворожнечу одвічну, як борню давню, що її початок «ховався ще в прастарих часах». Він наближався до правильного розуміння цієї борні, тільки не вмів її назвати, не вмів визначити як ворожнечу й борню класову.

Щодо політичних поглядів Марка, то вони в його були аж надто помірковані, як це й траплялося раз-у-раз у культурницьких народників. Наприклад, на закид у сепаратизмі від молодого Городинського Марко відповідає, що

«марити про вкраїнське гетьманство українофіли не можуть просто вже тим, що вони добре знають, що історія не вертається назад»¹⁾.

У пізнішій редакції повісти Марко в розмові з Голубовим і молодим Городинським на репліку останнього, що українці хочуть розвалити Росію, пропонує облишити це питання.

«Ми справді домагаємось»,—каже він,—щоб українському народові забезпечено його права, як нації, але від цього і до розвалювання Росії ще дуже далеко»²⁾.

Народники-націонали, народники-культурники типу Марка справді були дуже далеко від того сепаратизму, що їм накидали. На думку Марка, ніякої шкоди немає державі від того, що українська народність буде розвиватися так, як сама хоче. Політичний ідеал Марка—парляментаризм. Про це Марко дуже обережно говорить учителеві Карпенкові, а головний програм його, як ми бачили, не політична діяльність, а виключно культурно-просвітня.

Героїня «Соняшного променя», Катерина Городинська, поруч з Марком Кравченком є найвизначніший персонаж повісти.

¹⁾ Первісна редакція повісти. «Твори» Василя Чайченка, т. II. Львів. 1892, ст. 25.

²⁾ «Соняшний промінь», ст. 35.

Катерину зробив Грінченко соняшним променем для Марка, джерелом його ідейного надхнення, його народницької віри й витривалости.

Українські письменники старшої генерації особливо люблять робити героями своїх творів жінок. Не беручи на увагу оповідань Марка Вовчка й Ганни Барвінок, де жінка цілком природньо посідає виключне місце, треба згадати хоч би численні жіночі постаті Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Кониського, Франка, з пізніших письменників особливо—Кобилянської, Коцюбинського, Винниченка. Грінченко також з особливим замилюванням малює жіночі постаті, спиняючись надто на постатях жінок-патріоток (Біла бранка, Ярина, Галіма, Матильда Аграманте—у віршах і поемах; Олена, Наталя, Оксана—в драматичних творах) та на постатях жінок-селянок. Ці останні подають здебільшого образ нещасливої селянської дівчини, як от Харитина (з оповідання «Нелюб»), Джія (з оповідання «Каторжна»), Сохвія (з оповідання «Серед чужих людей»), Орися (з повісти «На розпутті») та інші. Один тільки світлий виняток в галереї селянських страдниць—це чудова постать Гаїнки з повісти «Під тихими вербами». Спробу змалювати новий тип жінки, жінки інтелігентної й ідейної зробив Грінченко в останніх своїх драмах «На громадській роботі» та «На новий шлях» (Харита в першій драмі і Лідія—в другій) та в повістях «Соняшний промінь» і «На розпутті» (Катерина Городинська в «Соняшному промені» і Ганна Квітковська в «На розпутті»). З останніх двох постатів особливо цікава постать Катерини, що в ній втілив автор думку про найбільшу любов до України, що в ній він представив «торжество української національної ідеї, апофеоз національного начала в людині».

Власне в цьому й полягає значення цієї постаті в повісті. Автор узяв для того панночку з аристократичної панської сім'ї, що найголовніше, ворожої до всього українського, російської сім'ї. Він звів цю панночку з народником-націоналістом, запаленим отією національною ідеєю, глибоко переконаним, упертим і незломно-принципіальним. І одушевлена ідея Марка Кравченка, його переконаність і відданість своїй справі перемогла й аристократизм Катерини, і громадську

байдужість її, і ворожі спершу почуття до української справи.

Катерина, як дійова особа повісти, виступає не часто. Вона виявляє себе лише кількома репліками в першій розмові з Марком, братом та Голубовим, в сцені коло криниці, в розмові з батьком та в останньому розділі, як Маркова вже дружина. Більше говорить про неї автор, докладно розповівши про її дитинство й дівочтво та особливо спинившись на переживаннях її після розстання з Марком та її відродженні, на тому, як прийшла до неї віра в Маркові ідеали.

Від почуття гострої образи, що її відчула Катерина коло криниці (коли Марко поставив умовою їхньої любови спільну ідейну путь) до глибокої віри в ті самі Маркові ідеї—цей довгий шлях пройшла Катерина не просто, не звичайно. Провело її тим шляхом її велике кохання до Марка. Перед нею була постійно Маркова «впевнена в собі постать», постать «спокійна і... дужа». Цей спокій і ця дужість Маркова переважила її, Катерину.

«Образа вставала знову з закутка душі, і дівчина проганяла від себе цей образ, не бажаючи його бачити? А він знову приходив і вона знову дивилась...»¹⁾.

Від Маркової постаті перейшла Катерина й до Маркових ідей, що були в його вищі за кохання. Ті ідеї, та святиня Маркова довго здавалася їй химерною, але згодом вона почала думати, що та його мета «мабуть не така дурниця, як вона спершу гадала», і їй схотілося знати, чого саме бажає Марко. Це був той шлях, що привів її до духовного переродження. Спершу він привів її до Шевченкового «Кобзаря» й до вивчення української мови. Шевченко вразив її незвичайно. Прочитавши Шевченкове

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні...

вона зрозуміла, «як міг поет зрікатися свого щастя задля України. І вона несамохіть перенесла ту ж думку й на Марка...»²⁾.

¹⁾ Там же, ст. 144.

²⁾ Там же, ст. 148.

³⁾ Там же, ст. 150.

Після того Катерина з захопленням прочитала усього «Кобзаря», багато думала і

«розуміла вже, що мусить віддати свою діяльність тому рідному краюві, що його згубила була і тепер знайшла»³⁾.

З того всього Катерина зробила природній висновок і вчинила своїм батькам справжній «скандал»—пішла вчителювати на село, в «мужичу» школу.

«З того часу все посувається надзвичайно швидко». Катерина захворіла. Приїхав Марко. Марко й Катерина одружені. Катерина вмирає...

«Ти була мені соняшним променем, що осяяв мені все життя моє і зробив мене щасливим»,—

говорить Марко на могилі Катерини.—

«Не забуваю ніколи твого останнього заповіту: віддати життя моє рідному краюві...»

І Марко йшов

«виконувати той заповіт, що почув він із уст коханої—віддавати себе праці задля високої ідеї: щастя, відродження рідного народу»⁴⁾.

Так ця Маркова ідея, перемігши байдужу чужинку, засвітилася в ній соняшним променем і світила вже самому Маркові та його «щирим товаришам»,—таке, на думку автора, значення постаті Катерини в повісті.

Розуміється, постать Катерини—оригінальна постать в українській літературі, і коли говорити про інші подібні постаті, то лише для того, щоб вказати паралелі. В якійсь мірі нагадує Катерину (власне подібну ситуацію) Надя Мурашкова з повісти Нечуя-Левицького «Над Чорним морем», жіночі постаті повістей Олени Пчілки, в більшій мірі і Тетяна з повісти Кониського «Непримиренна» (тут дівчина також іде з панської сім'ї в учительки на село, але її Марко—Борис Несторович Гало—приходить після її втечі з дому). Так само для ана-

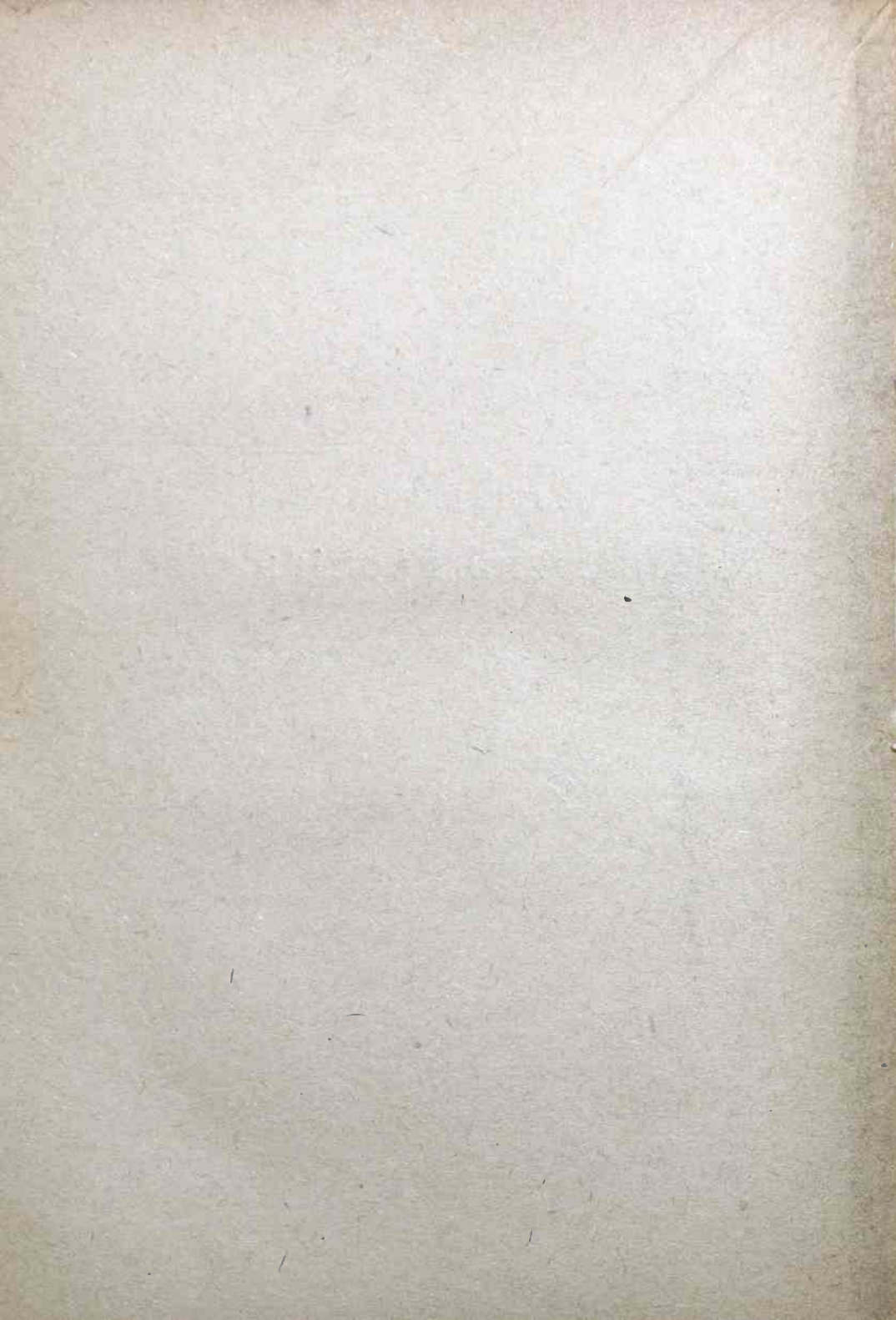
¹⁾ Там же, ст. 217.

логії можна згадати повість Дм. Марковича «Весна», де також панночка (навіть княжна) Надя переймає від політичного заслання, студента Некори, віру в його революційні ідеї. Повісті Кониського й Марковича написані після Грінченкового «Соняшного променя».

М. Плевако.

Б. ГРИНЧЕНКО

Соняшний промінь

I.

Сонце стояло насеред неба і пекло добре,—як тільки може воно пекти в наших степах на межі між весною й літом. Навкруги не було ні деревця—рівний голий степ. Ще непокошена трава степова та буйні жита та пшениці блищали ясними кольорами під золотим соняшним дощем, брали очі. Але той, хто їхав оце тепер добре наковченим шляхом, не міг нічого того бачити. Густа хмара сірого в'їдливого пилу закривала від його все, лізла йому в вічі, у ніс, у вуха. Хоч буду в фаєтоні піднято було—а може й саме через це—подорожній ледви міг дихати.

— Чи скоро доїдемо?—спитався він нарешті у візника.

— А ось уже скоро!—відмовив кучер і махнув бато́гом на коні.

Коні побігли швидше, а подорожній почав дожидатися того «скоро». Захилившись у куточок, силкувався хоч мало-небагато зберегти від пилу очі та ніс. А сам думав тим часом:

— Ну, марою приїду до панів!

Він їхав до Городинських, багатих панів, що мали тисячів із п'ять десятин землі, жили здебіль-

шого на селі і тільки взимку, місяців на три, приїздили до губерніяльного міста, до того самого, звідки їхав і наш подорожній, студент останнього курсу історико-філологічного факультету, Марко Кравченко. Він цього року кінчав університета і тільки деякі екзамени відсунено було на осінь. Старий пан Городинський надрукував у часопису оповістку, що бажає мати вчителя синові-гімназистові. Марко Кравченко приніс йому добрі рекомендації, і пан покликав його до себе на літо вчити хлопця, що не здав екзамену і восени мусів здавати його вдруге. Маркові однак треба було на літо кудись їхати, бо він з того тільки й жив і в університеті себе держав, що заробляв, учачи недотепних гімназистів. Це була важка робота. Встань уранці, біжи в університет, а вийшовши з його, поспішайся верстви за три до одного хлопця з третього класу реальної школи. Хлопець нерозумний, ще й лінивий, учити його—лишенько; але що ж робити?—це давало Кравченкові десять рублів на місяць, а деякі його товариші робили те саме й за п'ять. Та і в його був ще другий учень—геть-геть аж на тому краї міста, —і той таки вже й за п'ять. Цими п'ятнадцятьма рублями на місяць він і жив усю останню зиму й весну—аж поки були університетські лекції. Звісно, того не дуже ставало на життя, часом доводилось не обідати, а жититися чаєм; але ж Марко Кравченко до цього вже звик. Чи таки ж йому, синові міського чоботаря, боятися того? Батько тягся з останньої копійки, щоб вивчити сина, посилав його до початкової школи, тоді віддав до повітової. Там

побачили, що в Марка є голова, і порадили батькові віддати його до гімназії. Довго вагався батько (матері не було вже,—давно вмерла), довго думав, а далі сказав:

— Він же в мене один! Може, колись подякує.

І він оддав свого Марка до гімназії. П'ять років ще робив він з усієї сили, кладучи увесь свій заробіток на сина. Ні, не весь, бо хоч і не часто, а був і в його гріх: він іноді пив. Оце не п'є місяць, два, три, півроку, а там випив де в знайомого чарку-другу та й почав з того часу піячити. Він пив день, два, три, іноді тиждень, часом і додому на той час не приходячи. Та коли й приходив, то тільки ще більшого жалю завдавав своєму Маркові. Завсігди ласкавий до сина, він тепер плакав, ліз обнімати та цілувати його, узивав себе падлом, п'яницею та іншими такими ж назвищами. І так аж доти, поки падав знесилений додолу та й засипав на те, щоб завтра встати, піти похмелятися та й знову почати тієї ж.

Поки жива була Маркова мати, цього не було. Її смерть була першим великим Марковим горем. Тоді було йому вісім років. Він зостався без ласкавого матиного пестування. Батько був добрий, але батько був не мати. І це була перша хмара, що лягла на хлопцеву душу. Другою хмарою було те, що батько почав упиватися. Тяжко було Маркові, страшенно жаль батька, але він бачив, що запобігти тому лихові нічим не здолає. І це зробило хлопця дуже рано поважним, замисленим. З тринадцятьох років почав уже він думати про таке,

що інший не дума про його і в двадцять. Він почав замислюватися про те, чого батько п'є. Довго шукав одмови і не міг знайти, аж поки сам батько натякнув йому на неї. Повернувшись одного разу п'яний, він, своїм звичаєм, почав обнімати та цілувати сина, приказуючи:

— Падло я!.. П'яниця!.. А ти, мій синочку,—хіба тобі такого батька? Аніже! Аніже! Не такого!... І ти гляди!.. Я тебе віддав—вивчу!.. Гляди!.. Батько дурний, невчений, а ти гляди, щоб аніже ані краплини!..

Довго ще балакав батько про це, і його балакання вразило Марка. Йому, малому хлопцеві, здалося тоді, що батько п'є тільки тим, що він невчений, неосвічений. І з цього часу наука здалася йому зовсім іншою. Досі це була просто наука, а тепер це вже освіта, що не дає людині робитися такою, як його батько. Досі Марко любив у науці тільки те, що його зацікавлювало, а тепер почав любити все—і цікаве, й нецікаве, бо воно веде до кращого життя. Не відразу з'явився в його такий погляд. Його дитяча голова довго мучилась та думала, поки що змогла надумати; але як це сталося,—Марко закохався в освіті і почав бачити в їй усю мету свого життя. Він не тільки вчився того, чого учено в гімназії, але читав багато, добуваючи книжки, де тільки міг. Читання було безладне, але все ж дещо давало хлопцеві, давало хоч невеличку загальну освіту, розвиток, якого не мали його товариші-гімназисти. І дедалі він читав, то все більше розсувалася перед ним завіса, що ховала від його деякі цікаві йому питання...

Але тут трапилося несподіване лихо: п'яний батько впав на вулиці і не вернувся усю ніч додому. Вранці його знайдено замерзлого.

Страшно вразило це душу шістнадцятилітньому хлопцеві. Скільки він перемучився за той час, поки це хоч трохи забулось,—він і тепер не може спокійно згадувати. Але одно зосталося і ніколи не забудеться: те, що він намислив, сидячи над батьковим трупом. Він думав:

— У тяжкій роботі звікували свій вік мати й батько,—робота їх і в труну положила. З чого ж вони могли розважитися? Нічого—тільки праця, бідність, горе. І лишалася горілка!.. Хоч би письменний батько був, а то навіть книжки не міг прочитати.

Марко, здригаючись з остраху, уявляв собі темне безпросвітне батькове життя: праця, праця, праця—і більше нічого. Нащо ж та праця? Яка її мета? Яка мета усього батькового життя? Батько цього не знав, і нема чого дивуватись, що він пив: то душа шукала хоч якого виходу з того безпросвітнього життя.

Марко згадував, що так живуть усі міські робітники. Він не знав, як живуть селяни, але думав, що й там таке саме. І він почав лякатись. Нащо ж таке життя? І до чого таке життя доведе? Йому здавалось, що доведе таке життя до здичіння...

Як же запобігти цьому? Тільки освітою,—знову здавалося Маркові. Він ще мало думав тоді про соціальні та економічні обставини, а все звертав на освіту. І з того часу він зробився борцем за неї. Він запрягся у душі віддати своє життя на послугу

просвіті... Згодом його погляд поширшав. Він побачив, що тут були ще й інші причини—соціяльні та економічні. Він і їх почав брати до уваги, але ж це не відмінило його замірів.

На сімнадцятому році він прочитав К о б з а р я. Це була в його перша книга українською мовою і вразила його дуже. Ту мову, що нею писано К о б з а р я, уважав він досі за простацьку гомінку, думав, що нею можуть говорити тільки неосвічені люди. Нею говорили його батько й мати, бо прийшли з неосвіченого села, бо й сами були неосвічені; нею говорив і Марко; але змалечку, поки не став освічуватися. Через те поглядав на цю мову згорда. Але ж погляди, що висловлював поет тією простацькою мовою, були здебільшого Маркові погляди або—краще сказати—надхнене поетове слово так вражало чутливу душу молодому хлопцеві, що він корився йому залюбки, не змагаючись. Щира любов Маркова до матері та до батька ще побільшилась любов'ю до їх, як до нещасних затоптаних життям людей. Цю любов він переносив потім на всіх убогих та знесилених, спрацьованих та отягчених. Це був несвідомий поки йому самому демократизм. Не дивно ж, що як до його душі озвався демократизм високим поетичним словом,—ці несвідомі почування мусіли статися самосвідомістю. А як Марко прочитав:

І день іде, і ніч іде,
І, голову схопивши в руки,
Дивуешся, чому не йде
Апостол правди і науки,—

він забув, що це писано простацькою балачкою. Кільки книжок з історії вкраїнської доробили Шевченкове діло: Марко Кравченко зрозумів, хто вів і якої просвіти мусить бажати тому темному народові, про який думав...

Важко було жити Маркові після батькової смерти. У його залишилася поганенька батькова хатинка,— та й тільки ж. Тоді то почав він жити приватними лекціями та живе ними й досі. Того й тепер їде до пана Городинського. Двадцять рублів на місяць, квартира, харч—чи щодня ж трапляється таке? Марко Кравченко був радий, що так добре склалося. Він виїхав учора вранці, попрощавшись з своїм другом, товаришем-студентом Семеном Лісовським—у місті він з ним і жив укупі—і оце тепер незабаром уже й приїде до панства.

— А он і Рашківка!—промовив візник, показуючи батою.

Марко глянув і побачив поблизу вже слободу в балці. Похитуючись по скелястій поритій дорозі, фаєтон зїхав у ту балку і швидко пробіг невеличку слобідку, що, як і всі степові села, була вбога на дерева, а багата на глину та на камінь. На край слободи у великому саду, вдрів Марко панський будинок. Коні швидко підбігли до рундука. Марко вискочив з фаєтону і зараз же побачив невисоку та огрядну панську постать у літній жовтенькій одежі та в солом'яному брилі. Пан той стояв трохи на бік од рундука, спиною до Марка, і з кимсь розмовляв. Почувши гуркіт, озирнувся, і Марко пізнав самого пана Городинського. У його було смугляве чепурне об-

личчя з довгими бакенбардами, чорними, аж блискучими, з ситим, чисто виголеним підборіддям проміж ними; карі очі швидкі й блискучі—дарма, що панові було більш як п'ятдесят років; тільки чепурно зформована голова була трохи лиса. Він моторно пішов до Марка.

— Просимо, просимо! Дуже радий!—промовив до його, стискаючи руку.

І він повів був його на рундук. Але глянувши на Маркове обличчя та й на одержу, зупинивсь.

— Одначе! Ви відразу добре познайомилися з нашим пилом. Коли так, то думаю, що вам більше тепер хочеться піти у свою хату. Григорій!—гукнув він на слугу,—проведи їх до старого будинку!—і додав Маркові:—Як приберетесь,—просимо до обіду!

Виголений слуга взяв з фаєтону легенький Марків кошик, трохи скося на його глянувши, і повів молодого вчителя через двір у невеличкий старий будиночок. У йому ніхто не жив, хіба гості іноді ночували. І оце там виготовано світлицю Маркові.

Ледви вмивсь і передягсь Марко,—почув, що коло будинку задзвонено в невеличкий дзвін.

— Що то?—спитавсь він у хлопця, що приносив йому вмивання.

— Обід. Скликають усіх—може хто в саду, або ще де.

Марко пішов до панського будинку і знов стрів у дворі пана Городинського.

— А що? Причепурились?—згукнув той весело.—Ото добре! Ходить же тепер обідати!

І він повів за собою Марка. Перейшовши рундук та передпокій, увійшли до великої світлиці. Серед неї стояв чималий стіл, готовий до обіду. У світлиці була вся сім'я Городинських. Пан підвів Марка до своєї жінки.

— Оце наш учитель!—весело промовив він.— Марко... Вибачайте,—забувсь!

— Марко Петрович Кравченко,—поміг панові Марко.

— Марко Петрович Кравченко! А це моя жінка—Марія Семенівна.

Марія Семенівна була висока й худа панія, убрана, хоч і на селі, відповідно до всіх вимог етикету. Колись чепурне її обличчя, було тепер сухе й суворе; очі дивились неприхильно. На Маркове привітання вона подала йому руку мов з панської ласки.

— Ну, цій добродійці я, здається, не дуже до вподоби,—подумав Марко, помітивши, як панія привіталася.

— А це моя дочка—Катерина Дмитрівна. А це—ваш учень!

Пан так швидко повертався, що Марко не встиг навіть і глянути добре на цих двох, як він згукнув:

— Ну, а тепер сідаймо обідати!

— Може бути, що вже й мене познайомиш з паном Кравченком?—озвався хтось поважним голосом.

Марко глянув і побачив молодого панка, вишліхтуваного та чистенького, з гладенько зачісаним коротким темним волоссям, з підстриженою по-французькому борідкою, що не без поваги виступав з кутка.

— Ото так! І забув!—сказав Городинський і додав:—Мій син!

— Іван Дмитрович Городинський!—доказав поважно панок, подаючи Маркові руку.

— Ну, сідаймо, сідаймо, бо їсти хочеться!—скрикнув пан і сам перший сів, посадовивши коло себе Марка.

— А нуте лишень перед обідом, щоб краще їлося!—промовив пан, беручи карафку з горілкою. І налив старшому синові й собі; Марко не схотів.

— Отакий же з вас і робітник буде!—пожартував пан і перекинув чарку в рота.

Пан Городинський іноді, як і цього разу, вживав українські слова й приказки, і це, видимо, не зовсім подобалося панії: вона щоразу в таких випадках якось особливо морщила носа.

Почали їсти і на деякий час усі замовкли—чути було саме сьорбання. Марко міг поки трохи роздивитися. За столом сиділа вся сім'я Городинських, лічачи сюди й маненьку дочку з пристарілою панією,—за поспіхом Марка не зазнайомлено з нею, але він зрозумів, що це гувернантка найменшої панської дочки, французка. Коло неї, просто Марка, сиділа старша дочка—Катерина. Біля Марка сів Іван Дмитрович, а за ним, у білій гімназіяльній сорочці, худий, на погляд сонливий хлопець років чотирнадцятьох—Марків учень. Марко перебіг по йому очима, перебіг очима по дівчинці та гувернантці і зупинився на Катерині. Як і вся сім'я, вона була чепурна. Трохи довгеньке обличчя, тонкий рівний ніс, рівні чорні брови; обличчя більш худе, ніж повне;

вираз—спокійний, трохи гордовитий; на гордовитість та енергію натякала й постанова голови—трохи назад; чорне волосся зачісане було вгору просто й гладенько і тим додавало ще більше важности цьому обличчю. Маркові воно не сподобалося; очі—їх погляд він випадком піймав—були такі ж карі, як у батька, але трохи горді.

— Панська врода!—подумав Марко і спустив очі.

— Ну, що ж у вас нового в місті?—озвався пан, вийвши добру тарілку юшки та втираючись розгорненою серветкою.—Мабуть, пил, спека—таке, що й не продихнеш.

— Ну, цього добра у нас ще більше!—промовив Іван Дмитрович.

— Правда! Правда!—засміявсь пан. — Марко... вибачайте... Еге, Марко Петрович такий приїхав, що мабуть довго змивав з себе нашу степову пилюгу.

— Але в нас є таке гарне, чого в городі нема,—промовила Катерина,—наприклад, скеля.

— Вона завсігди кожну нову людину найсамперед знайомить зо скелею,—промовив осміхнувшись старий Городинський.

— А хіба ж вона не гарна?—спиталася дочка.

— А як же? Гарна!—згодивсь і батько.

— Ось побачите, Марку Петровичу, я вам покажу. Це тільки Іван її не любить. Він сам петербурзький урядовець,—це він, бачите, до нас на літо відпочити приїхав,—то він сміється з нас, бо не любить села.

— Що тут гарного?—сказав на те Іван Дмитрович.—Цей степ нескінченний, ці скелі страшенні, що чогось залізли серед цього степу,—примушують

вас щогодинн, щохвилини розуміти, що ви маненькі, мізерні. І всюди природа гнітить і дошкуля: сонце не хоче гріти, а нестерпуче пече, або не гріє зовсім тоді, як треба; пил засипа горло й ніс; дощ лле зовсім не тоді, як його бажають...

— Наче б то завсігди вже так буває,—сказала Катерина Дмитрівна.

— Здебільшого. Ну от, наприклад. Іду я степом. Сонце пече, заносить пилом. Од сонця страшенно болить голова, пил не дає дихати. Втомлені коні ледве плентаються. Коли це несподівано дощ! Пил змішався з водою, і брудні патьоки течуть мені по обличчю, біжать за спину. Я трусь, увесь мокрий з холоду, і не можу рушити з місця, бо потомлені коні не витягнуть з грязюки. Це твоя природа.

— Та ти зовсім белетрист! — засміялася Катерина.—Звісно, буває й таке, а ще більше буває гарного. А що ж, у твоїй канцелярії хіба краще?

— Ну, вжеж! Сидячи на м'якому кріслі у помірно натопленій, чистій та чепурній хаті, рішаючи справи, що мають вагу для всієї Росії, я почувую себе паном, царем над цією природою, над людьми...

— Він дума, що з своєї канцелярії переробить природу.

— Я хотів тільки сказати, що справді цивілізована людина не може почувати ніякої прихильности до природи, а тільки до цивілізованих форм життя. Найближчі до природи бувають дикі люди, бо й живуть по-звірячому. А дедалі людина цивілізується, то все більше відбивається від природи, перестає почувати потребу в їй і... і намість природи,

яка панувала досі над людьми, стає твердий уряд, що всім керує, все держить на припоні, все зна, до всього доглядається... і все може... Я не про урядовців кажу, я кажу про той справжній уряд, яким держиться весь лад громадський, про той уряд, що одним папером все може відмінити...

— Вибачайте,—озвавсь Марко,—коли я не згоджуся з вами. Папери нічого не відмінюють на ліпше, хоча часто псують добре. От ви нарікаєте на природу, а тим часом вона зовсім не винна, що вам так погано їздити: проведіть добрі дороги шосировані, обсадіть їх деревами, поробіть добрі екіпажи і т. і., і т. і., то вам і буде добре їздити. Одно слово: піднесіть угору культуру людности! А це робиться широкою просвітою, самосвідомістю й самодіяльністю громадською,—цебто цілком протилежним способом тому, якого вживають паперяні канцелярії.

— А, самодіяльність громадська!.. Це вже старе,—недбало відповів Іван Дмитрович.—Хотіли організувати цю самодіяльність у земствах,—і вийшов «земський пиріг». Ні, це не здатне! Тільки те добре, що робить тверда центральна влада, незалежна від усяких громадських впливів.

Марко нічого не міг одказати, бо почали вставати з-за столу.

— Ну, а тепер можна й одпочити!—промовив пан.—Ви, молоді люди, по обіді не спите, а мені не погано.

І він подавсь одпочивати. Марко теж пішов у свою хату, але, не вважаючи на безсонну ніч у вагоні, заснути не міг,—нові вражіння не давали.

Минуло кілька день, поки Марко обговтався та звик до нової обстанови, до нових людей.

Сім'я Городинських була багата панська сім'я. Старий Городинський з третього чи з четвертого класу гімназії пішов до війська, і гулянки з товаришами та карти далеко більше сподобалися паничеві, ніж скучні гімназіяльні лекції. За веселу вдачу та за те, що щедро сипав грішми,—улюблено його поміж товаришами. Батькова смерть рано примусила його покинути службу та взятись до хазяйства. Запакувавшись на селі, він дуже «змужичився», як казали про його аристократичні його знайомі, цебто—відбивсь од міських завичок та смаків і навіть розмовляв трохи по-простацькому, часто вживаючи українські вислови. Це однак не навчило його хазяйнувати, і хоча економія його вміла витягати копійчину зусюди і мати в твердій руці мужиків з околиці, та це робив не сам пан, а управитель. Пан же мало до чого встрявав, бо любив солодко попоїсти, гарно поспати та на дозвіллі пореготатися за веселою розмовою. Був він мало освічений, бо що вчив—забув, а читав хіба «Губернскія» та «Московскія Вѣдомости»—та й над останніми дрімав. А проте така була більшість сільських панів, а ще більше панків, то пан Городинський нічим і не відрізнявсь од їх. Був же чоловік не злий, і мужики навіть хвалили його часом, хоча ніколи не хвалили його економії.

Його жінка була більша пані, як він. Вона була дочка з дуже багатой панської сім'ї, ще й з рідніякомусь князеві чи графові. Тим то сім'я її жила

по-аристократичному. Марію Семенівну виховано в інституті і готовано заміж коли не за царенка чи князенка, то в усякому разі за генерала. Сама вона нижче генерала не спускала очей. Але в один чудовий день великий батьків маєток продав банк, і вся сім'я (чимала—сім душ з матір'ю) мусіла виїхати з блискучого Петербургу на село, де зоставсь їй ще невеликий клаптик землі, що був тепер єдине її багатство. Відміна була велика. Спершу Марія Семенівна все сподівалася, що ось-ось прилетить якийсь молодий герой—хоч не генерал, але хоч такий, що колись буде генералом—і забере її з собою до раю пишного та розкішного. Але час минав, а молодий герой не приходив. Панна спустила навіть трохи нижче: вона задовольнилась би й просто з офіцера, аби був багатий. Але й той не приходив. Так досиділа вона до двадцятьох трьох років. Життя, що здавалося дочасним, мусіло зробитися їй довічним. Минув ще рік, і вона вже втратила надію на ліпше, коли нагодився Городинський, що був їм сусідою на селі. Він закохавсь у двадцятичотирьохлітній вродниці і повастав її. Подружжя Марії Семенівні здавалося зовсім небажаним: що за маніри, розмова, яка грубість мужича!... Чи могло ж це все подобатися їй, що зросла серед тонкої атмосфери інституту та петербурзьких балів? Але ж цей степовий ведмідь багатий!—казали їй родичі,—мусиш іти, бо нічого не висидиш. Вона це й сама розуміла і пішла за молодшого від неї на два роки Городинського. Вона пішла, почувавучи, що приносить жертву, і ніколи не могла погодитися з своїм

становищем. І досі вона поводитись так, мов би вона голова аристократичної господи, а чоловік щось інше.

Не змігши найти в йому задоволення своїм аристократичним бажанням, бо він, одружившись, і не подумав кинути господарство та везти свою жінку на великопанські бали, як то їй бажалося,— вона вдовольняла себе хоч тим, що свої панські погляди, свій аристократичний світогляд прищеплювала дітям. Вона досягла, щоб сина віддано до одної з найаристократичніших педагогічних інституцій у Петербурзі. З сина вийшов чудовий бюрократ, кар'єра його була забезпечена, бо й тепер він уже мав чималу офіційну посаду. Мати пишалася їм. Вона й старшій дочці натовкла голову чудернацькими думками про вищість панської породи, про те, що вона, Катерина, призначена до блискучої долі і т. і. Вона робила з дочкою те, що роблено замолоду з нею самою, і мала великий вплив на дівчину, хоч Катерина, розумна і з самостійною натурою, не завжди годилася з материними поглядами і не завжди скорялася материним вимогам. Метою матірною було—виховати дочку в тому ж інституті, де вона й сама вчилася. Але інститут був у Москві, а вони жили серед українських степів, і батькові зовсім не хотілося запроторювати так далеко дочку. Що не робила Марія Семенівна, але завжди плохий пан Городинський цього разу був надзвичайно упертий. Марія Семенівна згоджувалась уже на який ближчий інститут, але пан Городинський безапеляційно сказав, що всі інститути нічого не варті і що

він оддасть дочку до гімназії, як то всі роблять. Такою думкою про інститути він страшенно образив жінку, але не відмінив свого погляду: Катерина мусіла вчитися в гімназії. А проте Марія Семенівна трохи розважилась: спершу довідалась, що у тій же гімназії вчиться й губернаторська дочка, а друге—вона примудрувалась так обставити Катеринине життя в місті, що дівчина, маючи панські нахильності, відразу опинилася в гімназії серед того невеликого гуртка, що його подруги дражнять аристократками, паніями і т. і. Тому впливові, що так боялась од гімназії Марія Семенівна, Катерина мало підпала і не «зіпсувалась» або «зіпсувалась» дуже мало.

Маркові пані Городинська не сподобалась. Завсігди мовчазна та трохи сувора, вона поводитася з ним якомсь особливо згорда, хоча завсігди дуже ввічливо. Через те Марко та вона мало коли що й говорили.

Не дуже розмовляв Марко і з Іваном Дмитровичем. Цей молодий адміністратор, сумуючи по своїй канцелярії, що панувала над людьми й природою, завсігди мав вигляд маненького Зевса і ніколи не говорив, а звисока навчав, мов офіційльні накази видавав. Цей тон страшенно дратував Марка, а Івана Дмитровича так само дратував чогось Марко. Обопільна їх неприхильність виявлялась і без розмов у холодному поведінні.

Більше зацікавлювала Марка Катерина. Врода її дуже дивувала його. Дедалі він приглядався до неї, то все більше мусів дивуватися надзвичайно

артистично виробленим пружкам її обличчя. Починала вона зацікавлювати його і як натура. Вона розмовляла з ним мало, поводитись трохи згорда, хоча й не давала цього виразно навзаки. Але в її очах світився розум, а стиск губів та крутий лоб показували енергію. З усієї сім'ї вона була хлопцеві найцікавішою, і Марко, дивлячись на неї, думав іноді:

— Яка пишна врода! І жалко, що це—тільки панська цяцька!

І Маркові справді чогось ставало шкода, що це так.

Життя Маркове склалося спокійно. Після вранішнього чаю він сідав учити свого учня—затурканого, запамороченого гнітючою системою клясицизму, хлопця. Маркові довелося багато попанькатись коло його, поки він хоч трохи його розбуркав і привчив розуміти те, що вчиш, а не вивчати слово до слова по книжці. У снідання, що припадало першої години, вчиття перепинялося на дві години, а тоді знов ще трохи вчилися—іноді до одбід: так бажав батько. Обід, по-панському, бував не раніш п'ятої години або й пізніше, і після того Марко був уже цілком вільний. Той час він уживав на свою роботу та користувався з сільського повітря й природи.

II.

Їхавши Марко на село, мав замір ближче придивитися до селянського життя, до народу. Йому доводилось і попереду бачити село, але більше на-

швидкуруч, і він дуже цікавився глянути на його уважніше. Тимто, проживши з тиждень на новому місці, він над вечір у неділю пішов на слободу.

Пішов просто вулицею, цікаво роздивляючись на все. На погляд село було не дуже привітне, як мало не всі степові села. Правда, вальковані або муровані з каменю хати були здебільшого чималі, але й тільки ж того. Сірі або руді тини, кладені з каміння, часом на гнояці, що стирчала з-межи каменюк, були далеко сумніші й нечепурніші од веселих тинів, що до їх Марко звик у своєму краї. Але найбільше його вражало те, що коло хат мало де й видно було яке дерево: біліли, а іноді й руділи хати, руділи тини, сіріла вкрита пилом вулиця—і ні гілочки зеленої, що закрасила б, звеселили б усе. Тільки далеко від хат, у кінці городів над річкою, видно було трохи якогось дерева—мов садовина та кілька верб.

Пройшовши Марко з гони, побачив, що на зустріч йому йде юрма парубків. Парубки були в червоних кумачевих навипуск сорочках, попідперізувані цяцькованими поясами; деякі накинули на плечі чумарки, а деякі, поверх сорочок, одягли «жакетки», некштатно пошиті на селі з черкасину або з якої іншої сільської тканини. Чоботи були на високих корках, з довгими халявами, у деяких повимережуваними густо мідяними «пістонами». На головах кашкети, збиті на потилицю. Деякі парубки були навіть погано повмивані після роботи в вугільній шахті (з неї вони поприходили вчора увечорі додому), але видимо пишалися своєю одежею. Парубки

Йшли швидко, махаючи руками. Один грав на гармонії, а всі співали, вигукуючи:

Параход ідьоть з накладом,
Две Параші сидять рядом,
Вони рядишком сидять,
Папиросочки курять.

— Ось вона—сьогоднішня народня поезія,—гірко подумав Марко і пішов далі. Під однією хатою сиділа купка не дівчат, а ще піддівків—років тринадцятьох або чотирнадцятьох,—і ці співали пісні, що навчилися од своїх старших сестер. Марко всієї не чув,—розібрав тільки початок:

Повій, повій вітирок,
Іс трахтиря в погібок;
Там бутилки шевеляця,
А стакани говорять:
У гуляньї при компанїї
Парінь деушкку абнял...

— Боже мій! Що ж це воно таке? Нехай би вже парубки, а то й дівчата не соромляться співати такої пісні!

Він придивлявся до жіночої одежі—вона не була українська: мало не на всіх дівчатах поверх сорочок якісь некшталтні, нечупарні «ситцеві кохти» висіли, як мішки. Деякі були без кохтів, і на двох із них Марко побачив не українську сорочку: повних рукавів нема, але коротенькі, косо позрізовані, і вся сорочка пошита кшталтом городянських чоловічих сорочок.

Трохи далі Марко вздрів під хатою трьох старих чоловіків та жінку, що сиділи на приспі. Він підійшов до їх, поздоровкався.

— Пустіть, коли ваша ласка, до себе сісти відпочити!—попрохав Марко.

— Сідайте!..—ввічливо промовив один чоловік, мабуть господар тієї хати, де люди сиділи; але якось дивуючись, глянув на Марка. Він посунувся і Марко сів. Розмова стихла.

— Що це у вас дівчата та парубки таких пісень співають?—загомонів Марко.

— Яких?—нехотя спитався господар—чоловік уже під літами, з великою бородою.

— Та негарних!—сказав Марко.

— Хто й зна... Яких уміють...

— Де вони понавчались?—не покидав свого Марко.
— Невже вони позабували старі, гарні пісні вкраїнські?

— Хто й зна... Ми не встряємо до пісень...

Чоловік говорив нехотя, пускаючи слова крізь зуби. Марко помітив це, і йому зробилося ніяково.

— А чого це у вас садків нема?—знов запитався він.

— А де ж ми їх насадимо?..

— А он у тому краї, звідкіль я родом,—там багато садків.

— А ви ж звідкіля?

Марко сказав.

— Гм...—пробубонів дехто, а господар, помовчавши, спитавсь:

— А сюди ж ви як прибились?

— Та ось учителем у вашого пана,—хлопця вчу.

— А!—сказали чоловіки і змовкли. Озвалася жінка:

— Тожто я дивлюсь, що ви мені по знаку,— думаю собі: де це я бачила? Аж воно я вас у дворі панському бачила, як носила туди кури продавати. Коли це було? У середу? Ні,—в четвер...

Розмова знов увірвалась. Маркові зробилося зовсім ніяково. Він посидів ще трохи і не знаходив слів, бачачи, що люди поглядають на його скоса та дивуючись. Їх погляди, здавалось, казали:

— Якого він ката сюди приплентавсь?

Марко встав, попрощавсь і пішов далі. Трохи відійшовши, він почув за собою розмову:

— Що воно таке?

— Чуеш же: панський учитель.

— Чого ж він приходив?

— А хто його зна... Може пан послав що випитать?.. Бач—про садки питавсь...

Далі вже Марко нічого не почув, бо далеко відійшов.

— Не вмію я говорити з народом!—думав він, ідучи вулицею.—Вони мов бояться мене, чи гордують мною—не розбереш. Треба частіше ходити на слободу, добре зазнайомитися хоч з кількома селянами—тоді, може, й розговоримось.

Пройшовши Марко трохи далі, побачив коло однієї хати купу людей. Люди стояли, сиділи та жваво про щось гомоніли, кричали. Чути було навіть якісь невиразні співи. Підійшовши ближче, Марко побачив, що люди пили горілку, сидячи на рундучку, або на землі, а то й просто стоячи. Це був шинок. Новий закон не дозволяв пити горілку в шинку,—отож люди виходили з хати та й пили коло шинку,

і цього їм ніхто не забороняв. Марко потім довідався, що про шановніших шинкових гостей, таких, як сільське начальство або крамарство, була в шинкаря окрема хата, де він приймав їх мов би своїх гостей і де можна було пити, скільки схочеш. Прості ж люди впивались на дворі і впивались, як бачив Марко, добре. Найдивніше було Маркові те, що поруч із старими людьми сиділи й зовсім молоді і всі гуртом тягли горілочку. Гармонія й тут рипіла, але пісня була ще гірша за ту, що чув Марко від парубків та дівчат. Дехто, похитуючись, кудись ішов, дехто вже заорав носом і слухав чмелів. Один добродій перестрів Марка. Це був старенький уже дідок, низенький, сухенький. Він скинув шапку, низько вклонився Маркові і промовив:

— Здрастуйте, барин, ваше благородія!

Марко відмовив на здоровкання і хотів обмінути п'яного, але той зупинив його, розчепірчивши руки.

— Ваше благородія!—скрикнув він весело, але ледве вивертаючи язиком,—гуляємо!... Уся громада гуля! Обчествó!.. Падлець, такий син Семен Олексійович, падлець: таки викрутив обчественну землю. За те погуляєм!.. Є!..

П'яний поточився і впав. Марко пішов швидше далі. Він зрозумів, що це була громадська гулянка, що Семен Олексійович видунив у мужиків за горілку громадську землю. В цьому селі була не одна громада, а аж три—тим то гуляла тепер тільки та, що «пропила» землю, а інші мусіли пити за свої гроші. Мабуть такого добродія, що пив за свої гроші, Марко

й стрів, трохи відійшовши від шинку. Чоловік, п'яний, як земля, сидів долі. Біля його стояла жінка і тягла його, кричачи:

— Уставай, проклятий! уставай, іроде! П'янюго!

Чоловік силкувався устати, але не міг. А жінка все тягла його і все кричала плачущим та злим голосом:

— Падло п'яне! Усе попропивав!.. Одягтися ні в віщо! Їсти нічого! Нащо ти пшеницю одніс у шинк? А жилетка де твоя?

— П... пропив!... Штурма Шимильов гуля! Бережись!..

П'яний простяг кулак і хотів скочити з долу, але впав зовсім і ту ж мить захріп.

Марко пішов швидше.

А тим часом уже вечоріло. Сонце сідало за високу скелю, що була по той бік річки, проти слободи, і останнім промінням золотило слободу. Вечірня прохолода починала віяти навкруги. Марко повернув додому.

Але йому не хотілося проходити знов тією ж улицею. Він звернув у провулок, і тоді пішов низом поза селянськими городами. Не поспішавсь додому, а йшов тихо, думаючи про те, що довелось йому побачити. Несподівано почув голоси: за тинном стояли два парубки і розмовляли, не бачачи Марка.

— А давно ти до неї ходиш?—питавсь один.

— Та всю зиму.

— Чого ж ти бросаєш?

— Ану її к чорту—ще дитину приведе!

— Бойшся, щоб на тебе не сказала?

— Кат її бери—хай каже! Хіба мені що? Мало я їх перевів?.. А так... уверилась!..

— А я ще до своєї поки походю...—відмовив перший.

Парубки розмовляли й далі, але що саме, Марко вже не чув,—він поминув їх.

Уже зовсім смеркло. На селі посвітилися. Парубки й дівчата дужче заспівали. Деякі гурти співали так близько, що Марко розбирав слова. З одного краю чулося:

Ой ти, Ваня, ти разсукин син такой!

Де ти, Ваня, сюю ночку ночувал?

Чи у карти, чи в ігранти прогулял?

Чи у Каті на перинах пролежал?

А десь тоненькі дитячі голоси, триндикаючи до танців, приспівували:

Улюбився-урезался!

Бил би ножик,—зарезался!

Давай ножик пагастрей,

Зарежуся паскарей!

Марко вернувся у свою хату похмурий та замислений. Все, що він бачив, уразило його та ще й дуже погано. Важкі думи опанували йому голову. Він почув потребу щиро з ким поговорити і сів писати листа до свого друга Семена Лісовського. Списав йому всі сцени, які сьогодні бачив, а наприкінці додав:

«Я зовсім не того сподівався. Досі я уявляв собі простий народ так, що він заховав у собі наш національний скарб—нашу мову, звичаї, поезію. Але

замість поезії я почув «Іс трахтиря в погрібою», засміть щиро народньої мови—ламану мішанину. Про звичаї не знаю, але все, що бачив, доводить, що й вони не вдержались. І цей шинок, і ця розмова парубків про дівчат, і ці дівчата, що співають таких пісень... Сумно, Семене, сумно! Може хоч у тебе є що відрадніше—розваж!..»

Другого дні, прийшовши до обіду, Марко побачив нову людину. Це був гість, Яків Петрович Голубов. Батько його, захожий москаль, колись ганяв з України на північ гурти, а далі так розжився, що міг купити в українських степах більш як тисячу десятин землі, тоді дуже дешевої. Сам господарював мало, а більше наймав землю за гроші людям і добре з них брав. Помалу прикупав ще землю. Син Яків, одинець, спершу мав був допомагати батькові, навчившись трохи письма у якогось дяка, чи салдата. Але ж далі побачив старий Голубов, що освіта дає змогу ширше розсுவати руки, далі їми сягати, хапаючи та тягнучи до себе в кишеню, і він оддав сина до гімназії, а потому, як той схотів, і до університету. Син вийшов відтіля «паном» на всі боки і, одержавши незабаром після батька чималу маєтність, осівсь там та й почав хазяйнувати. А проте він не запакував себе на селі: гулящого від господарювання часу жив у місті, любив бувати поміж людьми, любив веселе панське товариство, не цурався й книжки, люблячи найбільше сьогочасних французьких натуралістів, і в інтимному гуртку казав, прицмокуючи, про «Нана»: «Се книжечка дак так!» Одягавсь пристойно, був з себе не поганий і подобався жінкам, з якими

вмів розмовляти весело й дотепно про всякі дурниці. В поважнішому товаристві любив критикувати літературу та вмільсть, говорити про психологію та політику. Серед панства, хоч і не найвищого, його залюбки прийmano; та й більше панство не цуралось його і саме ось через що. Перейнявши від батька та поліпшивши його систему хазяйнування, він зумів так гарно господарювати, що вже купував нових тисячів зо три десятин землі, а його гроші часто йшли на позички панам; зовсім зрозуміло, що чимало панів Голубов мав вексялями у себе в руках—то мусіли такі приймати його за знайомого, хоч би й не хотіли. Городинський теж щось йому винен був, і хоч пані Городинська часом і шулила якось особливо очі на Голубова, але це тільки тоді, як він не міг того бачити: знала, що без його не обійдешся, бо їх, хоч і чимала, маєтність була заставлена та й пере-заставлена вже по банках.

Маркові трохи не сподобались його хитрі та швидкі очі,—з їх визирав крамарчук. Але взагалі з погляду це був освічений чоловік—гарно вбраний, з гарно підстриженою русявою борідкою, з викоханим чепурним обличчям.

Посідали за стіл, почалася гуртова розмова. Тільки пан Городинський, завсігди балакучий, тепер чогось супився. У його трапилась суперечка з людьми, він не міг її ніяк забути і нарешті таки не втерпів і розповів усім.

— Подумайте, п'ять десятин найкращої пшениці витолочили, падлюки! Сьогодні волів зайняв,—прийшли, говорять:—Оддайте!—І такі вже ласкаві та

ввічливі!.. Ні, брешете,—заплатіть мені за п'ять десятин пшениці!

— Заплатять вони вам!—обізвався Голубов.— Хіба ви не знаєте цього хамства: вони раді б інтелігентну людину з'їсти! Хіба для їх існує власність? Вони тільки своєю власністю уміють поважати.

— А панської—ніколи!—перепинив Городинський.—Це правда. Ми і мужики—це два вороги. Мужик вишукує всякої змоги одурити, обікрасти, підвести під монастир пана.

— Невже так?—спитався Марко.

— А ви ще не знаєте?—повернувся до його старий Городинський.—Ви ще не знаєте цих мошенників? Та знаєте ви, що у мене, відколи я господарюю, ще не було з ними умови, яку б вони цілком, так, як треба, додержали.

— То нащо ж ви з ними маєте діло?—спитався Марко.

— Як — нащо маєте діло? — здивувався пан.— Треба ж мені хазяйнувати, треба ж із чогось жити!

— Виходить, що ви все ж користь од їх маєте?

— Вжеж маю! Нащо ж би я й клопотався з цими падлюками! Але коли робиш діло, то роби чесно, а не щоденне одурювання!

— Вибачайте,—ви бували коли на селі?—спитавсь у Марка Голубов.

— Бував, але дуже на короткий час.

— Шкода, що ви не були довше та не господарювали сами,—тоді ви знали б, що це за цяці. Їм нема ні законів, ні релігії—нічого святого. Це не люди, а свині.

Кров спалахнула в Марка, як він почув цю образу, кинену на його нарід. Але він здержавсь, та ще до того тут пристав до розмови Іван Дмитрович.

— Я цілком згоджуюся з вами,—промовив він до Голубова.—Я давно вже думаю про це і дійшов, укупі з найкращими адміністративними розумами в Росії, до тієї думки, що тут треба як найшвидше запобігти лихові!..

— Та чим же ти запобіжиш?—перехопив старий Городинський.

— Ось,—протяг далі спокійно та поважно син,—я зараз скажу. Мені здається, що лихо в тому, що мужик живе не під законом,—його життя, його діяльність не зрегульовані. А це повинно бути. Повинна бути така адміністраційна система, що не дозволяла б мужицтву хитатися туди й сюди і в дрібницях регулювала б масову роботу: щоб за погане хазяйнування, за піяцтво, за лайку, за мошенництво, за неходіння до церкви, за неповагу до старших і за всякі такі інші мужичі провини була зараз кара і щоб та кара завсігди висіла над мужиком, не дозволяючи йому відхилитися набік.

— Справді?—спитався Марко.— І це тільки мужикові? А чому ж, коли так, і не панові? Адже й пани винні в тому.

— Чому?—жваво обізвався Голубов.—Тому, що люди поділяються на дві частини—не «стани»—ні, бо ця річ тільки послідок тієї чи іншої державної системи, а я кажу про те, що єсть послідком соціально-економічних обставин,—поділяються на дві час-

тини: освічених, або тих, що порядкують, та неосвічених, або тих, що працюють. Це закон життєвий: на те, щоб процвіла культура, цивілізація, треба, щоб нерозвита маса давала свою мускульну працю. Але ми тепер бачимо, що ця маса нехтує своїми обов'язками і тим шкодить культурі. Мусимо отже запобігти цьому лихові, присилувавши її.

— Я додам ще одно,—почав знову Іван Дмитрович,—а саме те, що така система мала б ще й іншу вагу: вона виховувала б масу в потрібному напрямку, робила б з неї гарну дисципліновану робочу силу.

— Цебто,—сказав Марко,—ви хочете виховувати нарид так, як виховують воли чи коні?

— Чому ні?—зовсім спокійно відмовив Іван Дмитрович.—Дарвін довів, що закон для звірят і для людей один. Чому ж нам систему виховання звірів не перенести на темну робочу масу? Вона ж у посунанню наперед цивілізації відограє таку ж роль, як робоча товариша у нашому господарстві.

— Ні,—озвавсь пан Горединський,—може твоя система й гарна, але всі ваші системи,—бачили це ми добре за останні часи,—ні до чого не доводять. Волю вже старе кріпацьке право. То дак система була! Система слухняности!

— Ах, папа,—ну хто ж тепер може думати про кріпацтво? Це тепер дико! Я кажу, що, зовсім одкинувши ті застарілі форми, можна спорудити таку нову...

— Що вона буде гірша від старої?—перепинив Марко.—Я не розумію тільки одного: як може лю-

дина казати про другу людину, що її можна виховувати як коня або вола!

— Я теж цього не розумію!—почувсь зненацька Катеринин голос.—Я згоджуюсь, що мужики нездатні до такого життя, як ми, освічені люди; але все ж вони люди! Чому ж, коли так, не вести їх і на заріз?

— Ah, mon Dieu! Нащо так гаряче?—озвавсь сміючися брат.—Заспокойся,—ніхто не буде мужиків різати, а кажуть тільки про те, щоб зробити їх здатними до роботи на освічений кляс, що дає всьому порядок.

— Та яке ж право маєте ви це робити?—палко спиталася Катерина і її блискучі очі стали ще блискучіші, а щоки так і зачервонілись.—Мужики також люди!

— Такі ж, як і так звана інтелігенція!—додав Марко,—в цьому я зовсім згоджуюсь з вами, Катерина Дмитрівно, і тільки мені здається, що ви помиляєтесь, вважаючи нарід нездатним до культури та просвіти. Я думаю, що простий нарід, а надто нарід український, так само здатний до вищої культури, як і панський кляс. Що цьому правда, тому багато доводів.

— Яких?—спитавсь Іван Дмитрович.

— Та хоч би те, що нарід дав багато талановитих і навіть геніяльних людей,—Шевченка, наприклад.

— Я нічого не читала Шевченкового,—відмовила Катерина.—Я тільки чула, що єсть такий хохлацький поет.

— Ви, одначе, українофіл!—скрикнув Голубов.

— Що таке українофіл?—спиталася Катерина.

— Українофіли,—відказав їй Голубов,—це люди, які хочуть усіх удягти в свити, обути в дьогтем ви-мазані чоботи і примусити всіх розмовляти по-хох-лацькому.

— І на додаток,—доточив Іван Дмитрович,—вони сепаратисти, бо марять про гетьманство, про те, щоб розваляти Росію і з своєї Хохландії зробити мужицьку республіку.

— Ви трошки не так визначили річ,—засміявся Марко.—Українофіли, чи,—ліпше сказати,—українці, свідомі свого «я»,—це люди, які розуміють, що вкраїнська людність,—або по-вашому хохли,—то зовсім не є просто купа людей, що живуть на та-кому там місці, а це є одно органічне ціле, нація. Потім вони розуміють, що освіта народніх мас може бути тільки на національному ґрунті, і що націо-нальний індивідуум так само вимагає собі змоги виявляти своє «я», свій духовний зміст, як і кожний інший. Через те вони й дбають, щоб українські маси освічувались рідною їм мовою, а вкраїнська народ-ність щоб придбала змогу виявляти своє «я». Однією з тих вияв є, наприклад, література. Через те ми дбаємо, щоб викохувалось українське письменство.

— Нема української мови—є тільки жарґон,—гостро відказав Голубов.

— Як хочете називайте те, чим говорять міль-йони народу,—це однаково. Важне не це, а те, чи є в цих мільйонів бажання виявити себе яко народ-ність, чи нема. Коли є і мають вони до того силу,—досить того. Тоді являється література.

— Де ж вона у вас?—аж скрикнув Голубов.— Де ваші Тургенєви, Толстїї, Пушкіни? Це література, і як же ви можете зневажати її і хотїти завести якусь іншу?

— Ми зовсім не зневажаєм її,—відказав спокійно Марко,—навпаки, любимо й поважаємо цих високо-талановитих авторів, що мають почесне місце між світовими вчителями; але це не може перешкодити нам писати про свої потреби, про своє життя по-своєму, бо нам так краще. Це більше, цілковитіше задовольняє наші потреби, і через те ми так і робимо.

— І ви думаєте, що ви чогось можете досягти? Ви!...—аж скрикнув Голубов і весь почервонів.

— Я певний, що досягнемо,—відповів Марко, силкуючись бути спокійним.

— Чого?—спитав Іван Дмитрович.—Щоб розвалилась Росія?

— Вибачайте, Іване Дмитровичу, але мені здається, що це питання можна облишити. Ми справді домагаємось, щоб українському народові забезпечено його права як нації, але від цього і до розвалювання Росії ще дуже далеко.

— Та що це у вас така нудна розмова зайшла?— скрикнув пан Городинський.—Давайте або вставати, або що, бо вже, здається, нам нічого не дадуть! Вибачайте!

Всі повставали і пішли в сад. Голубов підскочив до Катерини.

— Вашу руку!..

— Я не люблю ходити під руку,—відмовила та.

— Як вам подобається ваш студент? Справжній демагог, йому не погано б прикороччати язика.

— Я думаю, що кожен має право виявляти які хоче погляди.

— Ого! Та це він і вас швидко поверне у свою віру!

— Я не люблю такого шуткування. Ви сьогодні злі.

— А ви дуже добрі, тільки не до мене.

— Про що ви сперечаетесь?—спитавсь Іван Дмитрович, що вкупі з Марком нагнав їх.

— Та ось,—промовив Голубов,—Катерина Дмитрівна виявляє прихильність до українофільства.

— Прихильности до українофільства я не виявляю,—промовила Катерина, почервонівши,—навапаки, я дуже бажала б, щоб українофілів зовсім не було.

— Чому?—спитався брат.

— Тому, що я люблю Росію, а ти сам кажеш, що українофіли—сепаратисти. Я тільки сказала, що кожен може мати такі думки, які схоче.

— Опріче тих, що шкодять державі!—авторитетно промовив брат.

— Сподіваюсь, Іване Дмитровичу, що ви в цій справі не втілена непомильність?—спитався сміючись Марко.—І, як по правді казати, то я ніякої шкоди не бачу державі від того, що українська народність буде розвиватися так, як сама хоче; навапаки...

— Але вона не буде розвиватися!—зло сказав Голубов.—Йй цього не дозволять!

— А на підставі якого права?—спитав Марко.

— На підставі права дужого.

— А! Ну, то в такому разі я скажу вам, що слово й думка краще подужує, ніж кулак та шабля. Я подожду того часу, коли ми зробимося дужі, і тоді скажу вам те, що ви кажете мені тепер.

— Ніколи ви не будете дужі!—скрикнув Голубов.

— Цебто: вам не хочеться цього? Ви так палко говорите про це, що можна думати—сами зовсім інакше гадаєте.

Голубов аж посинів з пересердя. Катерина дивилась на його, і він тепер їй страшенно не подобавсь. Звичайно він був ввічливий та галантний. Але тепер йому бракувало толеранції, і він був навіть незвичайний. Його чепурне обличчя налилося з пересердя кров'ю і зробилося погане. Катерина несамохіть рівняла його до спокійного, трохи блідого Маркового обличчя з темними позападалими очима, з високим лобом та рівним носом; їй подобалось, як спокійно та впевнено поводився Марко в суперечці. І вона думала собі:

— Яка різниця! Запевне—цей студент зубожілого, але щиро-панського роду. Які в його малі руки!...

І, зовсім не помічаючи того, що це буде трохи незвичайно, вона спиталася:

— А де ваш папа служить, Марку Петровичу?

— Мій батько вже вмер,—одмовив Марко,—і ніде ніколи не служив: він був чоботар і, поки живий був, держав мене в гімназії тим, що шив чоботи.

Катерина страшенно почервоніла і змовкла, думаючи:

— От дурна! Нащо було питатися? Добре ще, що мама не чула. Чоботарський син—маєш аристократію! Але ж яка різниця: і той мужичий син, і той,—а хіба ж можна їх рівняти?

І вона знов подивилась на Марка та на Голубова, і їй здалося, що рівняти їх і справді зовсім не можна.

А Марко йшов та собі думав:

— У цієї дівчини, здається, гарне серце; але як її зопсувала панська сім'я, панське виховання! А яка врода!

Сівши того вечора у себе в хаті до роботи, і сам не помітив Марко, як став думати знову про панночку.

— Їй заморочили голову всякими дурницями,—от вона й говорить не знати що. А якби їй доброї направи, то з неї людина була б. Не може ж краса так дурити, бо краса повинна єднатися з добром. А без доброї науки пропаде дівчина. Яка шкода!

— Що це я?—упіймав Марко сам себе на тих думках.—Чого це я так про неї дбаю? Хіба їх мало таких, запаморочених отаким нерозумним вихованням? Чого ж цю так жалію, мов вона щось надзвичайне? Ану лиш до роботи!

І нахилився знову над зшитком, перо забігало по паперу, думки виявлялися словами, але виявлялися не швидко, мов чіплялися десь, мов перешкоджало їм щось... І помалу-малу рука ворушилася тихше й тихше, врешті зовсім припинилася, а Маркова думка знову пішла зовсім у інший бік:

— Де він бачив такі очі, як у цієї панночки? Ніяк не згадас... А може й ніде не бачив, а так—це був сон його душі—ці гарні блискучі горді очі. Горді очі... але певне вони й ласкавими вміють бути... і щасливий той буде, на кого вони глянуть ласкаво...

— Чи ти ба! Та що це я?—знову сам себе перепинив Марко.—Що мені Гекуба і що я Гекубі? Ні, я просто втомлений,—краще спатиму.

Але погано спав Марко цю ніч...

III.

— Невже всі отак дивляться на нарід,—всі ті інтелігенти, що живуть на селі?—думав Марко, згадуючи через кілька день розмову з панами.— Або: невже нарід такий зіпсований? Не хочу тому няти віри! До пана і в нарід справді ворожий, але не до інтелігенції. Тут історія винна: нарід у цих панах бачить тих, що ще недавно били його різками,—зрозуміло, що мужик з паном не ладнають. Але проміж народом та інтелігенцією нема нічого, і аби ця інтелігенція була національною,—нарід піде за нею, нарід злучиться з нею на спільну роботу задля добра й розвитку рідного краю...

Але все ж я мало знаю нарід. Моя спроба зазнайомитися з ним не довела ні до чого—зо мною не хотіли розмовляти. Чому? Адже я не пан і ніяких справ з мужиками не маю. А з чого нарід знає, що я не пан? Адже я живу з панами, ходжу в панській одежі,—ну, він і на мене тим же духом дише, що й на пана. Якби довше я пожив на селі та краще

мене люди стали знати, то було б інакше. Шкода, що не можна довше на селі пожити! Але від кого б щось довідаться про селян сьогочасних? Від кого ж, як не від учителя! Він же тут інтелігентна сила!

Тільки прийшла неділя, Марко вранці, розпитавшись, де школа, пішов туди. Пішов тією ж вулицею, що йшов нею й перш, поминув знайомий йому шинк,—біля його тепер не було громади, але кілька людей таки гостювало на піддашші, тоді завернув ліворуч у другу вулицю і зараз же побачив на їй, проміж простими мужичими хатками під солом'яною покрівлею, будиночок під зеленим дахом, з рундучком, а над рундучком на чорній дошці білими літерами було написано: «Бакалена торговль С. А. Цупченка». На рундучку стояв чоловік, на зріст не високий, але огрядний, у штанях на випуск, у жилетці та в жакетці; на животі метлявсь товстий ланцюжок од годинника. Сите виголене обличчя з підстриженими вусами було червоне, очі злі: він сердився. Перед рундучком стояв у поганенькій полатаній сорочці, скинувши шапку та покірно схиливши голову, якийсь чоловік і слухав, що казатиме сердитий добродій у жакетці. А той, задерши голову назад та виставивши праву ногу наперед, велично стояв і казав сердито, навіть кричачи:

— Для п'яниць, для обманщиків у мене нсту помилування! Ти обов'язавсь приставить у таке то число гроші і пристав, хоч здохни, а пристав!

— Семене Олексійовичу, та хіба ж я, п'яниця, або хіба я коли вас обманював? Підождіть хоч з місяць, поки зароблю?

— Подождіть! Усі ви п'яниці та мошенники! Ви не чувствуете благодіянія, которое вам делают.

І Семен Олексійович плюнув з пересердя.

— Та, Семене Олексійовичу, ви ж знаєте, скільки я у вас позичав грошей: усього п'ять рублів, а тепер уже проценту набігло п'ятнадцять. Якби п'ять, то я й зараз оддав би вам.

— Вон! Пристав усьо, а то цінують буду!

Ці слова образили мужика:

— Кого цінують? Мене? А не діждеш!

— Што-о?!—зарепетував Семен Олексійович.

— А те, що ти вже забрав мою землю, забрав мої воли, а тепер ще й до хати добираєшся? Не діждеш!

— А вот я тібе покажу, што есть на вас суд!

— Кат тебе бери з твоїм судом! Есть і на тебе суд!

— На мене? Протів тебе? Протів мужлая! Протів мошенника!

— Та й проти мене ж! Ти думаєш, як ти багатий, так тобі все можна? Ти думаєш, як ти півслободи занапастив, землю мошенницьким способом видурив, так тобі все можна? Не діждеш!..

Мужик енергійно махнув рукою, плюнув і пішов геть.

— Ах ти ж!...—Семен Олексійович мав сказати щось дуже погане, але в цю хвилину побачив іншого чоловіка, що підходив до його.—Чого ти?—мов чвиркнув, спитавсь він.

Чоловік скинув шапку і вклонився:

— До вашої милости, Семене Олексійовичу.

— За каким делом!? Гавари!

— Не погнівайтесь, Семене Олексійовичу! Така біда! За викуп досі не заплатив—правлять... Дайте шість рублів!

— Ба! Як нужно мене, то «до вашої милости, Семене Олексійовичу», — перекривив крамар чоловіка,—а як получе деньгі, так тоді вже чортом смотреть. Усе ви такі!

Чоловік мовчав, понуривши голову.

— Вам оказуєш благодіянія, од голодної смерті вас, п'яниць, спасаєш, а од вас нікаторої благодарності!

— Це звісно, за це спасибі вам, Семене Олексійовичу, що ви нас, дурних, не забуваєте!—казав покірним голосом чоловік, втупивши очі в землю.

Семен Олексійович трохи подобрішав од тих слів. Він почав і собі ласкавіше:

— Ви, мужики, не понімаєте нікаторого благо-родства. Вам добро делаєть образований человек, а ви йому зло!

— Це точно,—одмовив чоловік,—ми, звісно, люди темні, не знаємо, как і што,—не так, як образовані люди, як ви, Семене Олексійовичу.

Семен Олексійович усміхнувся на ті слова.

— А ежєлі необразовані і не понімаєте, то довжні образованого чоловіка слухається. Потому образований чоловік повсєгда зна, как і што.

Тепер Семен Олексійович став уже зовсім ласкавий. Він гравсь ланцюжком од годинника, а сам казав далі:

— Повсєгда вас, мужланов, научить можеть. А главное наученіє—ви должні благодарить покорно, ежєлі вам благодіянія делаютъ.

— Та хіба я... Та я для вас, Семене Олексійовичу... повсєгда благодарим покорно і послухаться радий,—казав далі чоловік.—Аби ваша милість— хоч рублів шість.

Семен Олексійович побачив Марка, що стояв неподалеці і дививсь на все це, і відразу ввірвав розмову.

— Ступай у лавку!—промовив він до чоловіка.

І зник у крамниці, а за ним чоловік. Марко пішов далі вулицею. Вкінці її стояла школа. Школа була в невеличкій, неохайній, необмазаній будівлі, що стояла на тому ж дворі, де й волость. Марко стрів у дворі сторожа і спитавсь:

— Дома ваш учитель?

— Дома! Дома! Пожалуйте, ваше благородія!— заметушився сторож, думаючи мабуть, що це якесь начальство прибуло. Він увів Марка в сіни й одчинив перед ним двері просто в кляс:

— Пожалуйте!

— Та мені вчителя треба!—промовив Марко.

— А ось вони зараз прийдуть!—відмовив дідок та й побіг швиденько через сіни на другу половину будинку.

Марко zostавсь у клясі і почав розглядати його. Не фарбовані, погано пороблені парти, всі порізані та пописані школярськими руками; кілька заялзених малюнків з сюжетами з св. письма по стінах, шахва—от і вся школа; хата була невеличка, низька. Марко хотів був ще роздивлятися, але ту ж мить одчинилися двері, і невеликий на зріст, з маненькою білявою борідкою, блідим обличчям учитель

увійшов у кляс, застібаючи стареньку піджачини. Познайомились. Учитель звався Карпенко, Петро Олександрович.

— Дуже радий.—промовив учитель, стискаючи Маркову руку.—Просю до моєї хати!

Знову перейшли сіни та й увійшли у вчителеву хату. Це була світличка, переділена надвое параваном старим та обідраним. У хаті було вбого, мліло мало, та й ті старі, але чисто. У кутку коло столу висіла поличка, а на ній кілька книжок; на столі зшитки, шкільні підручники.

— Ми, городяни,—почав Марко,—дуже цікавлюся вами, селянами, цебто—народом і тими, що близько біля його стоїть та з ним зв'язки має.

— Так...—промовив учитель якось несміливо.

— Ми зовсім не знаємо народу, а знати його треба. Бо тоді тільки, як інтелігенція знатиме свій рід, тоді тільки вона зможе говорити про єдність з ним, про народню просвіту, нормально поступову.

Марко зупинивсь, дожидаючи, чи не скаже чогось вчитель. Але той мовчав, тільки якось нервово постукав рукою по білявому, зачісаному вгору волосю.

— Мені здається,—почав Марко знову,—що і серед наших рідних вчителів, яко людей, що живуть серед самого народу, багато можуть допомогти в справі поєднання інтелігенції з народом. Народній учитель з своїм народом...

— Еге, це правда, що нам, учителям, так важко водиться знати його,—промовив нарешті вчитель.

Але ж я думаю, що дуже багато треба часу, щоб просвіта прищепилась народові. Народ дивиться на школу мало-мало як не на ворога свого. Бачили ви, яка школа зокола? Гарчав усю весну, щоб помазали, так староста каже: «Я про те й думати забув». А взимку? Насидишся і без дров, і без усього. А прикростей усяких з цим народом з powodu школи—купа! Ні, якби вони любили просвіту, то любили б і школу, та вони її не люблять.

— Але ж,—перепинив Марко,—вони посилають своїх дітей учитися?

— Чому не посилати, коли єсть школа? Але якби земство школи не завело, то ви думаєте, що вони сами це зробили б?

— Думаю, Петре Олександровичу. Я маю історичний приклад: ще як на Україні не було ніякого земства, ще за козацької старовини,—усюди тоді повставали школи приватною ініціативою.

— Може...—відмовив Карпенко.—Я того не знаю, як у старовину було... Я кажу про те, як тепер. Ніколи не дадуть хлопцеві доучитися до екзамену як треба.

— Але що ж ви зробите, коли економічні обставини їх такі?

— Якби ви знали, яково багато натерпишся через отой екзамен. Тільки ж те й робиш, що б'єшся, як риба об лід, щоб хоч так-сяк обтесати хлопців, щоб вони на екзамені не стовпцями стояли. А ви знаєте, що як мало школярів здає екзамен—це вже нашому братчикові хоч шукай іншої посади! А тепер такі часи повелися, що на науку мало началь-

ство зважає, а здебільшого на те, щоб школярі вимуштрувані були, щоб по-салдатському швидко відмовляли та начальників знали.

— Як то: начальників?—спитав дивуючись Марко.

— А от!—Учитель покопавсь між паперами на столі, витяг друкований аркушик і подав Маркові. На аркушикові посписувано було всіх начальників над школою і губернією, починаючи з найвищого, петербурзького та аж до найнижчого—кожного з повним титулом.

— Оце вчимо. Ви не думайте, що це так собі, дрібничка! Якби ви побачили, як важко дітям оце вчити,—аж жалко іноді їх стане. Ніяких тих титулів та рангів вони не знають, не розуміють і плутають страшенно. Вчимо тиждень, другий, а питаєшся,—воно тобі й каже: «Его высокопревосходительство действительный статский преосвященный, господин директор народных округов просвещения Иван Сидорович Сидоров. А він до того ще й не Сидоров навіть, а Трьошкин.

І Марко, і вчитель засміялись.

— От воно чудно, а їйбо хоч плач іноді! Хоч як добре школяр на екзамені знає, а на начальниках збився,—все ляснуло, а на вчителя лихо: не привчаєте поважать старших, вольнодумність!.. А ми їйбо старших поважаємо, тількищо дуже важко вчити.

Хтось затупотів у сінях.

— Мир дому сьому! Чи дома ви, Петре Олександровичу?—почувся товстий бас, і на порозі ви-

явилась висока кременза постать у попівській рясі. Піп поздоровкався з учителем та з Марком,—з ним він уже стрівався у панів Городинських,—і сів до гурту.

Піп був ще не старий і на перший погляд подобавсь. Його нечепурне обличчя з кошлатою бородою здавалося Маркові добрим.

Довідавшись про що мова, додав і свого.

— Що важко, то важко вчителям, ну, та й учителі бувають усякі. У нас учитель гарний, а от... Ну, сказати—крисянський учитель: зліз серед шкільного двору на кухву, постановив круг себе школярів і скрипку взяв. Сам грає і на кухві танцює, і школярі за ним танцюють!

— А що ж там дивного?—оступивсь учитель.— Сидить чоловік сам, одинокий, на слободі—очортіє, ну й почне дуріти... Добре ще, як не п'є.

— А оце ще як?—знову сказав піп.—Один учитель тут поблизу... Так йому очортіло все одно та одно вчити, що він почав своє вигадувати, та й ну мучити школярів усякими такими питаннями, що на їх ніхто не може відмовити. Наприклад, з арифметики: а скільки—питається—бубликів міститься в нашій землі?

Усі засміялися, а Марко спитався:

— Та невже ж таки можна так одуріти? Адже кругом люди! Читав би!

— Не все ж за книжкою!—відмовив піп.

— Та хоч би й схотів, то й книжок у нас нема,— додав учитель.—Хіба «Ниву» та «Епархіальныя Вѣдомости» пренумерує батюшка. Так «Ниви» ж

самої не начитаєшся, з «Епархіальних»—то й батюшка не чита.

— А люди—де вони?—загомонів знову піп.—Городинські—дуже пишні пани, а до мужлаїв не ходити ж учителеві... Хіба до Цупченка, той таки хоч трохи закривився на чоловіка.

— А чому ж і до мужиків не піти?—спитався Марко.

— Вигадайте! Чого там ходити? Та й люди погані. Наголо всі мошенники та п'яниці,—махнув рукою піп.

— Ну,—сказав Марко,—мені здається, що коли вчитель хоче освічувати нарід, то він повинен його знати добре і не цуратися його. Тоді вчитель не буде сидіти самотнім на селі й не одуріє з нічого робити.

Піп почав сперечатися.

— Знаємо ми їх і так, які вони? Ви думаете, вони поважають батюшку, вчителя? Так і дивиться, щоб менше дати за потребу!

Марко згадав, як навіть Городинські казали про попа, що він уже занадто багато бере за треби. Він не схотів з ним суперечитись, бо було б то ні до чого, і трохи згодом піп пішов.

Марко лишився з учителем, і вони далі розмовляли про те, через що треба єднатися з народом. Зговорилися й про те, як далеко школа стоїть від народу. Марко доводив, що вона чужа народові вже самою своєю мовою.

— От, наприклад, скажіть, Петре Олександровичу, чи добре діти розуміють ту мову, якою ви їх учите?—спитався Марко.

— Де там добре!—махнув рукою Петро Олександрович.—Оце читаєш з ними книжку, питаєшся, що те або те слово значить.—таке часом одмовлять!.. Кумедія бува!... Я іноді записую—сміху ради... Ось постривайте!...

Він знов покопався на своєму столі і витяг звідти папірець та й почав з його вичитувати, як його школярі пояснюють московські слова. Читав і сам реготався, та й справді пояснення були часом надзвичайно чудні!

— І сказати б дурні,—говорив учитель,—дак ні: поговориш з ними, то дуже тямуща дівора, а от же сплете таке!

Марко скористувався з цього і почав розказувати про потребу рідної мови в школі, про те, як це робиться в Галичині. Учитель слухав, широко розплющуючи очі й іноді дивуючись, питався:

— Так таки і в гімназії,—ну, скажемо, фізику,—по-українському?

— Авжеж!

— І в університеті?

— І в університеті.

— Штука, я вам скажу!

Він аж схопився з місця—так його це вразило—і почав ходити по хаті, раз-у-раз нервово соваючи худою рукою по білявому волоссю. Але потім зупинився.

— Ні, Марку Петровичу,—може там так і можна, а в нас ні,—сказав він зважливо.

— Чому ж то так?

— Де ж у нас? Нема таких людей, щоб того хотіли.

— А нарід?—спитався Марко.—Мільйони народу? Ви скажете, що він нічим не виявляє того, щоб він цього хотів; скажете, що він сам москалиться,— то правда. Але йому цього т р е б а, і коли він того не каже, то тільки через те, що, покищо, не розуміє сам своєї потреби. Треба, щоб йому це було вияснено.

— А хто ж вияснить?—не згоджувався вчитель.—Нема таких людей.

— Ні, є,—відказав Марко і почав розказувати вчителю про нову українську інтелігенцію, про національний рух український.

Учитель цього нічого не знав. Він страшенно зацікавився, і вони довго розмовляли...

Вертаючися Марко від учителя, не пішов слободою, а звернув набік і пройшов аж під скелю. Слобода стояла в величезній балці, а балкою протікала маленька степова річка, виліяючи то туди, то сюди. Один бік тієї балки був пологіший, а другий зривався високою, у кільканадцять сажень, кручею. Дольня половина величезної скелі, припавши землею, поросла чагарями та невеликими деревами, але горішня знімалась високо та стрімко і то руділа, то сіріла своїм величезним камінням. Унизу, аж над самісінькою річкою, поросли більші дерева, а поміж їх вилялася в холодку стежка; вона доводила аж до містка, що зроблено було через річку у панський сад. Марко пробрався тією стежкою попід скелею, але не пішов у панський сад, а звернув до криниці.

Криниця була з-під скелі, з-під каміння. Тут дольня частина скелі не закривалась землею та зе-

лом. Здавалося, неначе якась величезна сила оце тільки зараз виперла з середини з землі страшену кам'яну велич і поставила її навіть не рівною стіною, а так, що горішня частина вистромлювалася наперед і нависала. Каміння, товсте й тонке, лежало шарами, мов би його складала людська рука; навскоки проти землі, вганяючись у скелю, воно йшло вниз, і здавалося, доходило аж до осередку землі. В одному місці скеля згори аж донизу розкололася і за тією розколюватиною поземні шари каміння ставали мало не сторчковими. І все те важко й грізно нависало над землею, і здавалося, що ось-ось воно грюконе все додолу і роздавить того необачного, що насмілиться тут бути... А воно нависало тут сторіччя...

Ото ж із-під того величезного каміння десь узялась вода та й витікала чистою, погожою та холодною течією. Хтось змурував з каміння цямриння над тією криничкою, ще й накрив її зверху плескатими каменюками. Над криничкою вистромилася з скелі одна каменюка—хтось поставив на її образа. Образ був давній, і тепер на йому не було й знати малювання, але Марко знав, що не вважаючи на це, щороку на зелені святки дівчата приходять уранці сюди квітчати цього образа і скелю над криничкою, а тоді вже йдуть до церкви.

Марко любив тут сидіти. Од усього цього місця віяло дикою, могутньою красою. Трохи одступивши від скелі, починався гайок, і верховіття найвищих дерев було далеко нижче від скелі. Марко любив іноді здиратися збоку на скелю і сидіти там довго,

дивлячись, як над ним сяє ясне блакитне небо, а під ногами хвилюється зелене верховіття дерев. Але тепер він не пішов туди, а зостався сидіти тут, коло криниці. З одного боку в його була кам'яна стіна, з другого—зелена стіна з дерев. Сіре, важке, нерухоме каміння та зелений, тремтячий та хисткий лист.

Марко сидів замислений і думав довго, як зненацька почув коло себе ходу. Він озирнувся і стрівся з Катериною.

— А! Й ви любите скелю!—промовила вона, трохи почервонівши з несподіванки.

— Люблю, навіть дуже,—відмовив Марко.

— Якби скелі тут не було, то наша Рапківка ні на що не здатна була б,—сказала дівчина.—Я часто сиджу тут, роблю щонебудь.

— То оце я тепер вам на перешкоді стаю?—спитався Марко, лагодячися йти.

— Ані трохи!—відмовила дівчина.—Я завсігди тут сиділа і сидітиму ще часто, а ви поїдете і не бачитимете більше скелі. То ж я вам повинна була б поступитись, а не ви мені. Але ж, здається, ми зможемо погодитися і не вигонячи один одного: місця багато.

Вона сіла на каміння й положила на коліна до себе книжку, що принесла була читати. Марко стояв трохи оддалік, зіпершись на скелю.

Запевне, якби пані Городинська почувала і побачила це, то вона дуже злякалась би—не якої небезпечности, а того, що її дочка може так поводитися з паничем, насамоті розмовляти з ним. Але

Маркові дуже подобалось, що Катерина, перенявши дечого багато від матері, не переняла цього і так само просто й сміливо поводитися з паничами, як і з паннами.

Якусь хвилину обоє мовчали. Нарешті Катерина озвалась:

— Це місце навіває багато думок.

— Еге!—згодився Марко.—От, наприклад, недавнечко я рівняв цю скелю до листу.

— І...?

— І мені здавалося, що сіре непорушне каміння—то емблема довічності, незмінності; а це зелене, хистке, тремтяче листя—емблема дочасности та мінливости.

Дівчина глянула на скелю, глянула на листя і сказала:

— Я з цим згоджуюсь. А ось іще я вам скажу: я часто тут читаю і зауважила, що не кожну книжку можу я під цією скелею читати.

— Чому?

— Тут я можу читати тільки ті книжки, що вражіння від їх на мене ладнає з вражінням од цієї дикої краси, а інші—ні. Я колись читала тут «Страшну помсту» Гоголеву—ота припадає до цієї скелі. А «Мертвих душ» я не могла б тут читати.

— Ви любите Гоголя?

— Чому ні? Я всю російську літературу люблю, опріче нових.

— А які у вас нові?

— А ті, де мужик описується,—нічого цікавого нема!

— А скажіть, будьте ласкаві, ви читали Некрасова?

— Не подобається мені.

— А Діккенса читали?

— Дещо... не згадаю навіть... щось дрібненьке.

— Ось я радив би вам прочитати з його хоч дещо. Прочитайте спершу його «Давида Копперфільда», а тоді «Новорічні дзвони».

— Добре! Прочитаю. Завтра брат їде на день до міста, я приручу йому здобути те, що ви кажете.

— Запевне ви добре читаете по-французькому? Катерина кивнула головою.

— Прочитайте Віктора Гюґо.

— Ми в гімназії вчили якісь вірші з Віктора Гюґо,—вони мені не сподобались.

— А ви прочитайте «Les misérables», «Дев'яносто третій рік», «Останні дні присудженого до смерті», «Клод Ге», «Історія одного злочинства», «Les châti-ments»—тоді може він вам і сподобається.

— Добре! послухаюсь! І це приручу братові,— сказала Катерина і потім, осміхаючись, додала:— Але що ж це ви радите мені читати англійців та французів і не радите свого Шевченка?

— Бо думаю, що ви й сами колись його прочитаєте,—відказав поважно Марко.—А він і не мій тільки, а так само й ваш, тільки ви цураєтесь його.

— Не знаю, чи прочитаю я коли Шевченка,—мабуть ні!—сказала Катерина, глянувши на Марка весело своїми блискучими очима.—Бо мужицькою мовою не може бути літератури.

Марка мов хто вилаяв, як він почув ті слова. Катерина помітила це з його обличчя.

— Вибачайте!—промовила вона і покірно, і лукаво,—я не хотіла сказати поганого ні про віщо гарне вам...

І зараз же заговорила знову про французів та англійців, розпитуючись про їх Марка. Так вони розмовляли, аж поки задзвонено до обіду.

З того часу Марко з Катериною почали часто розмовляти то про поражені до читання книжки, то про всякі інші питання. Марко бачив, що дівчина дуже неосвічена, мало читала, але саме тепер прокинулась, озвалася в неї жадоба знати, довідуватись про те, що вона не чула і не могла чути серед своїх людей. Ці розмови помалу наближали їх одне до одного, зацікавлювали одне одним. Марко й не постеріг, як Катеринин образ запанував над його думками, як її горді очі почали часто-часто зазирати йому в душу, навіть тоді, коли він не бачив дівчини, коли пробував серед тиші самотніх дум. Дедалі, все дужче й дужче хотілося йому бачитися з нею, говорити, мріяти вкупі...

Одного разу трапилось так, що вони знову зішлись, трохи випадком, а трохи несвідомо-навмисне, під скелею. Посідавши на величезному камінні, розмовляли. Марко оповідав дівчині на свою влюблену тему—про народню просвіту. Він переказував їй, як ведеться ця справа в західній Європі, і виясняв, через що у нас не так... Дівчина цікаво й довго слухала, аж поки, глянувши несподівано вгору, скрикнула:

— Боже! Що це?

Вони так заговорилися, що й не помітили, як насунула хмара. Уже перші важкі краплі дощу впали додолу. Одна з їх потрапила Катерині на руку і примусила дівчину скрикнути. Обое глянули на небо. Там чорна хмара залягла все, що було видно їм з-за скелі та з-за лісу.

— Треба додому бігти!—промовила Катерина.

Але ту ж мить дощ зашумів згори, заляпав по листю, по камінню. Бігти додому було далеченько і тепер уже пізно.

— Сюди! Сюди!—скрикнула Катерина й побігла під величезну каменюку, що, висунувшись з скелі, повисла над землею. Під нею було сухо. Дівчина прибігла і стала там.

— Ходіть же сюди!

— Там мало місця на двох,—одмовив сміючись Марко,—я й тут перебуду.

— Вигадки! Якби мене не було, то ви сами тут стали б. Я зовсім не хочу, щоб ви через мене мокли. Ідіть, а то я зараз вийду на дощ!

Марко мусів послухатися і пішов і собі під каменюку. Там було таки тісенько: вони з Катериною черкались одно об одного плечем. А дощ зчинився такий, як із відра. Через п'ять хвилин вода почала стікати з скелі вниз. Спершу вона текла нарізними струмками, але дедалі, тих струмків усе більшало та більшало, поки нарешті всі вони злучилися в одну в'д'яну завісу, що швидким водоспадом зливалася з скелі. Через те, що горішня частина скелі висувалась далеченько наперед, той водоспад

падав так, що Катерина та Марко стояли між вбдяною завісою та скелею; вода спадала за півтора ступні від їх, оббризувала їх іноді, але не сягала до їх.

— Оце так!—скрикнула дівчина.—Яка я рада!

— Чого?

— Та ви ж подивіться, як це гарно! Я ніколи не була тут у дощ.

Грюконув страшенний грім, аж скеля затрусилася.

— Ой! А нас скеля не задавить?—трохи злякавшись, спитала дівчина.

— Не бійтесь, грім її не завалить!

На скелі води ще побільшало, і нова течія пробилася саме там, де стояла Катерина. Вона мусіла поступитися так, що зовсім притулилася до Марка. Згори лився цілий водоспад, далеко в хмарах грюкотів грім, а Марко чув біля себе тепле Катеринине дихання, до його торкалася її зручна, чепурна, повна життя постать. Його обнімало якесь дивне почування. Він глянув дівчині просто в обличчя, хотів зазирнути в вічі, але її очі були спущені додолу, голова похилена. Маркові стало сором свого бажання, і йому відразу зробилося ніяково. Йому здалося, що він образив цим її, Катерину, і йому зробилося погано.

— Дощ перестає...—сказала тихо Катерина.

Справді, вода з скелі лилася вже тільки струмками, але це зливалась остання вода, бо дощу вже не було. Він так швидко перестав, як і почавсь.

— Додому! Треба додому!—промовила якось неспокійно дівчина і, не вважаючи на холодний стру-

мок води, вибігла з-під каміння. Марко тихо пішов за нею. Але вона йшла швидко, швидко...

Марко вийшов з-під скелі, з гайка. Осяйне сонце глянуло з-за хмари, заблищало обмите листя, занялися всякими колірами росяні краплі. Маркові не хотілося йти в душну хату, але не хотілося вертатися й до похмурої скелі. Він повернув на стежку, що збігала вгору, і зліз на скелю. Над ним сяло чисте, спокійне небо, під ним шелестів зелений гай, радісно тремтячи блискучим листям. Кільки пташок висвистювало в йому. Марко бачив це не один раз і міг до цього звикнути. Але сьогодні все це здавалося йому таким гарним, як ще ніколи досі. Йому здавалося, що сонце і небо, похмурая скеля і ліс ряснолистий зелений, і ті голоси, ще несміливі якось, пташок невеличких—усе це, здавалось, пройнялось одним чимсь, одним—чим саме—не знав, що воно є, він чув його тільки в кожному рухові тієї природи, що обнімала його звідусіль своїми могутніми обіймами, і те, що він чув і бачив, робило його щасливим, піднімало йому душу вгору. І йому схотілося співати, але він не зміг зробити цього, бо зараз же почув, що згук його голосу не матиме сили ладнати з тією піснею, що співало це небо й ця земля і що чув він у своїх грудях. І він не заспівав, а стояв мовчки, стояв і дожидався...

І відразу він зрозумів. І сонце, і небо, і скеля похмура, і ліс ряснолистий зелений укупі з пташками малими—усе це співало одно:—він кохає!

Кохає! Кохає! Кохає!

Він почував це одно і більше нічого...

IV.

Лігши Катерина того вечора спати, багато дечого передумала. Вона почувала в собі щось нове, невідоме і те нове примушувало її думати, турбувало.

Досі вона жила спокійно, без турбот аж змалечку. Все робило її щасливою та веселою. Багаті батько та мати нічого не жаліли дочці-єдиначці: що забажа, те й мусить бути. Сукні, намиста, серги та інші прибори, книжки, цяцьки—все те сипалося на неї повними жменями, аби тільки їй догодити. Ще була вона малою дівчиною, а вже всі казали:

— Яка вродниця!

І вона згоджувалася з тим і була щаслива та весела.

Вона ніколи не вередувала. Вона прохала багато, але завжди такого, що могли його батько з матір'ю дати їй. І всі казали:

— Яка слухняна та звичайна дівчина!

І вона згоджувалася з тим і знов була щаслива та весела.

Вона мала цікавий гострий розум, ще змалечку часто виявляла його в розмовах з дітьми та з великими і чула:

— Яка розумниця?

І вона й з цим згоджувалася так само, як іще багато де з чим гарним, що казано про неї, і була весела та щаслива.

Бо певна була, що вона дуже гарна дівчина: і чепурна, і слухняна, і розумна, і інша там ще яка.

А що батько та мати вдовольняли всі її бажання, то ще дужче впевнялася в тому:

— Справді я гарна, коли батько та мати так упадають коло мене!—Вона не думала цього тими саме словами, але така думка несвідомо жила в її малій голові. І вона виростала, горда собою, не звикши ні до якої залежності, смілива і через те завсігди правдива та незакритна.

Перша турбота, перше горе, зустрівши її, було їй зовсім несподіваною річчю. Це було так.

Одного разу вона бігала та бавилась по саду і залізла аж у самісіньку гущавину. Гущавина ця тяглася аж до муру, що ним обгороджено було сад. Катерина продерлася туди і стала перед сірою кам'яною стіною. Вона була ще мала, і мур був од неї вищий: вона нічого не могла бачити, що робиться за ним. Силкувалася злізти на його, але не могла нічого поробити і вже думала йти назад, як зненацька почувла, що хтось співа. Пісні Катерина не могла розібрати, почувла тільки одно:

Ой матусю моя, ой ріднесенька!

Ці слова часто верталися у пісні, їх тільки й розібрала Катерина. Співала дівчина тонким високим голосом, щиро виводячи, де треба; але дівчина була мала і голосок її дзвенів не дуже. Голос у пісні був жалібний, в йому чути було плач. Катерина не любила, як хто плаче, але тут чути було такий жаль, що її зацікавила пісня і заманулося подивитися на співачку. Дівчина почала ходити коло муровання, аж поки знайшла таке місце, де з тину висунулась

каменюка. Обідравши собі руки та роздерши сукню, вилізла вона на мур і глянула.

Зараз за панським садом починався громадський вигін. На йому паслися телята. Дуже близько до тину сиділа дівчинка—років мабуть таких, як і Катерина—десятьох. Положивши до неї голову на коліна, спав маленький хлопчик. Дівчина була худа, бліда, у драній одежі, але чепурненька. Сонце ясно світило з неба, і проміння, падаючи їй на голівку, робило русяве волосся золотим, і це сподобалося Катерині.

Дівчинка співала, склавши руки на колінах і трохи похитуючись улад за своєю піснею. Катерина довго дивилась на неї та слухала, а далі тихо пройшла по тину і стала саме проти співачки. Та зараз побачила її й замовкла. Обидві почали дивитись одна на одну і мовчали. Абе обидві були зацікавлені одна однією. Сміливіша Катерина озвалася перша:

— Чом же ти не співаєш?

— Не хочу...—відказала дівчина, а сама все дивилась на Катерину.

— Того, що я прийшла?

— Н-і-і...

— А відкіля ти?

— А ти відкіля?—спиталася дівчина.

— Я? Хіба не знаєш?—одказала Катерина.—Усі знають відкіля.

— Мабуть з панського дому?

— Вжеж! А ти?

— А я з слободи.

— Що ж ти тут робиш?

— Телят пасу.

— Хто тебе послав?

— Батько.

— А хто з тобою?

— Брат.

— Весело тобі тут?

— Чому—ні?

— А що ж ти робиш?

— Телят пасу... Вінок сплела...—І вона взяла коло себе вінок з простих польових квіток і показала його Катерині.

— У тебе весело?—знову спиталася Катерина.

— Чому—ні?—знов так само відмовила та.

— Я до тебе прийду...—сказала панночка.

— Іди!—згодилась дівчина.

Катерина злізла з тину, ще раз обідралась і пішла до дівчини. Вона зроста одинока, тільки з старшим за неї братом, і не дуже його любила.

— Як тебе звуть?—спитала підійшовши.

— А тебе як?

— Катериною.

— У мене тітка є Катерина,—сказала дівчинка.

— Хто ж вона така?

— Тітка моя. Вона вже дівка і як іде на вулицю, то в неї такі стрічки гарні, як у тебе на платті.

— Та як же тебе звуть?—допитувалась панночка.

— Мене — Докією. Ти будеш зо мною гулятися?

— Буду!

І дівчата почали гулятися.

Нянька, кинувшись шукати Катерину, знайшла її, після довгої шуканини, на вигоні, де панночка вкупі з мужичкою завертала телят. Вельми злякалась панська нянька з такої несподіванки і поспішила повести Катерину додому. Тій не хотілося йти, але вже наближався вечір, то мусіла вертатися додому й Докія. Дівчата розійшлись, але на прощання Катерина подарувала Докії разок якогось коштовного намиста і більше звеліла, ніж попрохала:

— Я хочу, щоб і ти мені щось дала.

Та зняла з пальця мідяний перстень, що виміняла в ганчурника за ганчірку, й віддала Катерині. Нянька змагалася проти цього, але панночка сказала:

— Я так хочу!—і цього було досить, щоб воно так і сталося.

Дочувшись про це, пані Городинська за малим не зомліла, але Катерина зважливо сказала, що вона хоче, щоб коштовне намисто було в Докії, а Докія щоб була з нею. Хоч і як потурала мати дочці, але тут ні за що не хотіла згодитися взяти до неї подругою мужичку. Тоді дівчина зробилась такою, як ще ніколи не була. Вона спершу кричала, плакала весь вечір. Мати вмовляла, але це не помагало. Як вона їй казала про те, що панянци сором подругувати з мужичкою, дівча тільки уперто відмовляло:

— Так що! А я хочу!

Другого дні еранці вона не встала з ліжка і не вийшла до чаю. Їй принесли його до ліжка, але вона сказала няньці:

— Не хочуть мені Докії дати,—а я нічого не Істиму.

Батько й мати перелякалися і мусіли сказати, що зараз же пошлють по Докію. Катерина скочила з ліжка весела та рада, кидалась цілувати батька й матір, швиденько одяглася і почала дожидатися.

Аж тут стало на перешкоді таке, що вона зовсім його не сподівалася: Докіїні батько та мати ніяк не хотіли пустити дочки. Пани давали чималу ціну, наймаючи Докію у панські покої, але її батько був упертий чоловік і за щось гризся з панською економією. Він затявсь на своєму і не поступивсь,—ще й подароване Докії панське намисто відіслав назад. Катерина спершу страшенно розсердилася на Докіїного батька, на матір і на саму Докію і з пересердя вкинула в ставок той перстень, що їй дала Докія.

Цей випадок дуже її вразив. Заспокоївшись після пересердя, вона зараз же зрозуміла одно: єсть таке, чого вона не може досягти, хоч вона й гарна, хоч батько та мати й мусять удовольняти всі її бажання. Вважала це за кривду, уявляла собі тих «мужиків», що не пустили до неї Докії, надзвичайно злими—навіть обличчя у їх уявляла якісь звірячі. А все ж не могла не дивувати дивним дивом із цих мужиків, що мали силу не слухатись ні її, ні батька та матері її. І якось похитнулася її віра в те, що вона, Катерина, дуже гарна і через те їй усе можна... і похитнули ті мужики... І золотоволоса дівчинка ніяк не забувалася,—та так і зосталася в панноччиній голові.

Гімназія мало відмінила Катерину. Дівчина жила дома по-панському, в гімназію все їздила, на вбогих подруг дивилася згорда, подругувала тільки з «аристократами»,— так звано в гімназії дуже пановитих гімназисток. Вчилася вона добре, бо була горда і не стерпіла б, якби їй хто з учителів докоряв за погане вчиття, але наука їй була зовсім не цікава. Вона знала все, що треба на екзамен, а далі не сягала. Інші думали про саморозвиток, читали силу всяких книжок, училися дома самотужки,— Катерині це було байдуже. Гордувала навіть тими, хто так робив: її панськість сама давала їй уже право на вище місце, а все оте—про простих.

Вийшла з гімназії панянкою, панянкою прожила рік дома. Жила впокійно, без турбот. Про те, як буде жити далі, не дуже думала. Певне так само, як і досі, тільки що піде заміж колись... Зараз не хотіла.... Взимку, в місті, втішалась балями...

Наприкінці року їй чогось схотілося читати. Почала читати російську та французьку белетристику. Романи Толстого з аристократичного життя їй сподобалися; прочитала Тургенева, і той сподобавсь, хоч трохи й менше. Потім залюбки читала дошкульні на нерви романи Достоєвського. З французької белетристики прочитала кілька романів Золя, але їх не вподобала...

У цей час вона стрілася з Марком.

Марко відразу зробив на неї чимале вражіння. Всі його розмови були зовсім не такі, які їй доводилося досі чути навкруги. Звичайно чула про вбори, про тих або інших знайомих, про який «вечір», про

господарство, про які новини, часом про театр і дуже зрідка про яку книжку. В Маркових же розмовах вона вперше дочулась про ідеал, про принципи моральности. Не можна сказати, щоб і про це вона не чула зовсім досі; але ж ідеал завсігди їй уявлявся, як щось таке, про що тільки в книжках пишуть; в розмовній же щоденній мові тих панночок, що серед їх доводилося їй пробувати, слово «ідеал» зазначало просто молодого, багатого, вродливого генерала, князя, офіцера, чи ще кого, що має прийти і взяти її з батькової господи заміж; що ж до моральних принципів, то про це,—вона собі уявляла,—писано по катехизисах та попи в проповідях говорять... до справжнього життя ця річ мало притулялась, бо там, у справжньому житті,—так змалку їй торочено,—треба поводитись на підставі правил «порядности» та «комільфотности», вироблених у тому панському гурті, що серед його вона жила. До системи цієї порядности та комільфотности увіходили однаково і наука про вбори, і наука «не укради». Про останнє казали, що робити це—гріх; але так само звали гріхом їсти скоромне в піст, а вся сім'я (окрім самої матері) їла. І слово гріх не надавало ніякої сили заповіді «не укради», так само, як і іншим деяким моральним заповідям, а надавало їй силу тільки те, що вона належала до системи «порядности» та «комільфотности». Катерина знала ще, що існує зло й добро, але одрізняла вона одно від одного просто серцем. А що мала хоч і горде, та добре серце, то помилялася в таких справах не так часто, як можна було б думати. Була ще й релігія, але... Її мати

додержувала всі пости і навіть була забобонна. І на пости, і на забобонність дівчина звикла в гімназії дивитися або глузуючи, або неприхильно—і мати не могла її навчити релігії. Батько дививсь на пости та на забобони так, як і дочка, і вся його релігійність виявлялася тим, що він їздив іноді до церкви та служив часом дома молебні, як того бажала жінка; що ж до брата, то хоча він казав часом, що треба підтримувати релігію, але Катерина, відколи він став дорослим, не бачила, щоб він коли й лоба перехрестив, і була певна, що він нічому не вірить. Таким побитом дома ніхто не мав на неї релігійного впливу. Не мала його й гімназія. В гімназії примушувано ходити до церкви і вчити закон божий, але що це був примус, то й не подобалося їй. Не цікаве їй те було. Додержувала і тоді, й потім релігійного обряду, але через те, що так «годиться робити», «так усі порядні люди роблять», а зовсім не тим, що в неї була душевна потреба так робити. І через це релігія не мала для неї ніякої моральної ваги і стояла зовсім нарізно від її морального життя. І це не здавалося їй дивним: як же могло бути інакше, коли всі, кого вона круг себе бачила, робили так само?

Од Марка почула вона, що ідеали існують не в самих романах і не в самій постаті «жениха», а що ними живе людськість і що кожен мусить, якщо хоче бути людиною, силкуватися досягати їх; з принципами ж людина повинна поводитися так, мов би то була річ, що без неї й руки здійснити не можна. Цей погляд був такий новий для неї, так

одрізнявся від усіх тих поглядів, що ними досі керувалося її життя, що він спершу здався їй просто нісенітницею. Але та іскра божа, що живе в душі в кожній людині, ожила, як до неї доторкнулося нове слово. Катерина почала її чути в своїй душі. Вона не знала, що це, але почувала, що це йде навпроти усього її життя. Не знала, що це та іскра, розгоряючись дужче й дужче, примушує її так уважно прислухатися до того, що хотіла б вона й тепер назвати нісенітницею, але вже не могла...

Вона почала читати те, що порадив Марко, і це читання ще більше навертало її думки на новий шлях. Найдужче їй сподобався Віктор Гюґо. Його реторика дуже припала до смаку їй, що читала досі безладно, що трапилось—і Л. Толстого, і Габоріо—і не виробила собі ніякого літературного смаку. Але ж у великого поета була не сама реторика, і хоч і мало до того приготована була Катерина, та мусіла помітити за цією позверховною формою і дещо інше: велику любов до людськості та поривання до вищих ідеалів. Вона прочитала далі дещо з трьох великих німецьких поетів, і їй страшенно сподобався Шіллер. До цього додалося ще кілька публіцистично-критичних розвідок. Її світогляд поширився, а літературний розвиток ставав на певний шлях...

Не диво отже, що Марко, розбуркавши розум у молодій дівчини, привабив до себе її почування. Еге, він подобався їй,—вона знала це, хоч ніколи не хотіла про це думати. Їй подобалась його щирість, правдивість, щось лицарське в поглядах, подобавсь його голос, подобалось те, як він говорив, його

блискучі очі, лоб... Але ловлячи себе на тому, Катерина мусіла червоніти і не хотіла думати про це.

Одно тільки їй не подобалось: велика Маркова прихильність до мужицтва. Вона не вважала мужиків за худобу і навіть обороняла їх з цього погляду від брата та від Голубова; але ж люди ділилися в неї на мужиків та освічених і міждо тими й тими не було нічого спільного. Читання не зробило її демократичнішою. Марко сподівався, що прочитавши Діккенса, вона почує любов до принижених та робочих людей. І вона справді, читаючи «Давида Копперфільда», вподобала їй собі і обох Пеготті, і Хама, хоча вони були й мужики; але вона ні єдиної хвилини не думала, щоб це могли бути такі мужики, як і ті, що вона бачила круг себе щодня. Ні, це—їй уявлялося—були мужики англійські, особливі ідеальні мужики, і з звичайними, яких вона щодня бачила, нічого спільного не мають. Одного разу тільки здалося їй, що мабуть Маркові батько та мати були такі ідеальні мужики, бо не дурно ж Марко такий гарний; але й тільки ж: більше вона ніяких виводів з свого читання до власного життя не прикладала.

Про українське демократичне прямування досі вона нічого не чула, але тепер одразу довелось їй довідатися, що тут круг неї існує на рід, а не самі мужики; що існує Україна, українська мова... Але як це: замість гарної панської літератури мусимо читати якогось там Шевченка? І говорити як мужики—л и х о, л и п а (вона зумисно твердо вимовляла и)? І буде тут, як каже брат, якась Хох-

ландія? Ні, все це здавалося їй таким неможливим, такою дурницею, що вона навіть не могла надати йому ніякої справжньої ваги і думала, що це Марко так собі балака...

Але ж те, що їй не подобалось, було не таке велике, щоб сам Марко міг їй здатися поганішим. Це була дрібничка, що не варт про неї й думати.

Вперше як слід подумати про свої відносини до Марка довелось їй у той день, як вона прийшла з-під скелі, де вкупі з ним ховалась од дощу. Вона йшла під скелею спокійна, весела; вона стрілася з Марком, розмовляла з ним просто й спокійно. Але щось за той час, поки вона була там, з нею сталося. Що саме,—вона допуття не знала, але вернувшись потім додому, чула, що якийсь невпокій її обгортає, чула, що їй чогось наче не стає, згадувала, що вона під скелею була на яку хвилину не така, як звичайно...

— Що це?—спиталась вона сама себе, почувачись якомсь по-новому, цілком їй досі по-нерідомому, — і не відмовила...

А Марко, вернувшись з-під скелі, почував себе безмірно щасливим. Та далі обняли йому голову всякі думки.

Еге, він любить її. Та що з того? Адже її погляди на життя людське, на повинності перед рідним краєм зовсім інші, зовсім не такі, які мусить мати його подружжя. Та нащо це кохання? Його не треба!

І зараз же лякався цієї відмови, зараз же починав упевняти себе, що він помиляється, надаючи вагу тим

дівчининим поглядам, бо вони зараз же зникнуть, скоро її розвиток побільша, світогляд поширша, а кохання вб'ється в силу. І він сподівався...

Але за цими душевними турботами Марко не забував і того, що він хотів зробити на селі: познайомитися з народом. Досі йому не щастило ніяк у цій справі, але одного разу, блукаючи в неділю коло невеликого гайка, що притулився серед степу в балочці, він побачив пару волів. Воли паслися, а пастух, лігши на живіт, чогось уважливо дививсь у землю. Підійшовши ближче, Марко побачив перед ним книжку. Зачувши ходу, пастух схопився. Це був хлопець років шістнадцятьох, одягнений у звичайне святкове селянське убрання, в білу сорочку вишивану (мабуть убогий, що червоної нема,— подумав Марко), в жилетку; чумарчину розіслав він на землі, і ото лежав на їй. Держачи в руках книжку, допитливим поглядом дивився на Марка цікавими голубими очима з-під чорних брів, ще чорніших од русявої голови.

— Здоров, хлопче!—дззавсь Марко.

— Здорові й ви!—одмовив хлопець і знов дививсь на Марка, не знаючи, чого треба від його цьому панові.

— Що це ти—книжку читаєш?

Хлопець почервонів.

— Та це... ця я... азбучка... Я...не читаю, а тільки вчуся читати...

— А хто ж тебе вчить?

— Ніхто, я сам...

— Чом же ти не ходиш до школи?

— Та... нікому дома... Батько в мене сами, я один батька... нема їм допоміж... А я й так вивчуся...

Марко сів із хлопцем і вони розбалакалися. Хлопець купив граматку на ярмарку, літери показав йому один школяр, і він учить їх у неділю, як пасе воли, а ввечорі дома батько не дуже дас, щоб світла не переводив. Літери вивчив, а далі...

— Далі тут склади,—він показав у книжку,—та я їх ніяк не розберу. Уже і так, і сяк біля їх—не розберу.

Марка вразила ця любов до просвіти, а хлопець йому сподобався. Він покликав хлопця до себе—вчитися письменства. Той спершу боявся трохи, та таки згодився ходити до «панича» вечорами. Учень з його був добрий, тямущий, кожне слово так і ловив, і Марко вчив його залюбки.

Під цей час Марко одержав листа від Лісовського. Між іншим він писав: «Маю тобі сказати новину, що буде тобі і цікавою, і гарною. Був оце я з тиждень назад у старого Овсієнка і побачив там декого з добрих людей. Та й збалакались, що нема зовсім чого народові читати. Я таки добре вилаявсь, що ось досі, за сто років, що існує нова українська література (адже через дев'ять років буде сто літ, як уперше видано «Енеїду» Котляревського), не складено й ста добрих книжок для народнього читання (як бачиш—я скористувався з твоїх думок; побачиш, що й далі так робив). Дехто обороняв земляків, звертав, звісно, на всякі «обставини», та мусіли врешті згодитися зо мною. (Нагадав їм, як ти ніде не міг

знайти видавця на твою добру популярно-наукову книжку, аж термін цензурний минув). Розказав їм, як ми з тобою постановили щомісяця давати десяту частину своїх грошей і на те, що збереться, друкувати книжки.

— І багато ж ви зібрали? — Тапчанський сміється.

— Небагато,—кажу,—але стільки, що могли вже видати Кравченкову книжку та й ще єсть рублів з тридцять. Не смійтеся: з малого велике буває.

Старий Овсієнко каже:

— Та воно що правда, то не брехня: з малого велике буває, і як скинутись грішми, то щось буде. Але добре скидатись, як є що видавати. А ми ж що видаватимем? Хто писатиме? Та й чи пустить цензура?..

І таке інше, відоме тобі, як звичайно в наших «хвилів». Тоді я взяв та й здивував їх звісткою, що вже є кілька готових рукописів у тебе та в інших, та почав ганити за всякі страхи. Змовкли про це, почали про інше. Заходивсь Овсієнко доводити, що кулішівка занастила нашу літературу та що треба книжки друкувати етимологічним правописом. Почалася спірка про правопис—звісна нудота. Та таки договорились до того, що кожен даватиме щомісяцеву вкладку по карбованцю і на ті гроші видавати книжки. Усе, що від виданнів матимем, повертати туди ж таки знов. Нас було дев'ятеро, але я задалегідь сказав, що ти будеш десятий. Мене настановлено збирати ті гроші,—і я до їх притулив і ті, що лишились після нашого видання, бо певний, що

й ти це зробив би. Ну, зрадів? Таки вчимося гуртової роботи! Посилай свої рукописи до цензури!

Що ж тобі ще сказати? Здається, нема нічого нового. Старий Овсієнко і досі лає молодих, що псують мову, бо він яку чув мову ще змалку в тій слободі, де народивсь, то й досі тільки таку й признає, і письменників тільки тих признає, що читав ще замолоду, і таке інше, і таке інше. Стара нудота. А проте—він щирий дідусь, і я його люблю.

Тапчанський знайшов собі посаду тут; він і досі такий задерика, як і був. Кричить, верещить та все вщипнути силкується. Як я почав у Овсієнка говорити про гурт, він каже:

— Це Лісовський хоче заснувати товариство, щоб у йому головою бути.

Ну, й язик!..»

Цей лист підняв Маркові духа вгору, в його мов побільшало сили.

— Початок є!

І він нервово ходив по хаті, і в його в голові думки не могли потовпитись за думками. Він давно вже марив про якийсь гурток, що заходивсь би коло видання книжок для народнього читання, книжок, яких не було і яких прикро було треба. Йому вже уявлялося, як це діло ширшає, росте, як книжка видається за книжкою—все дешеві гарні книжки... і вони йдуть у нарід, і нарід їх чита, і самосвідомість починає прокидатись... Обхоплений тим напливом енергії, Марко кинувсь до столу, вхопив нескінчену роботу і почав нервово, швидко писати. Думка за думкою напливала, слово за словом, поспішаючись,

лягало на папір, і в кожній думці, в кожному слові горіло бажання зворухнути темний нарід, засвітити йому в душі світло розуміння, світло свідомости й любови до високих ідеалів,—любови, що робить дива, що може зробити все!..

Він на хвилину кинув писати, бо перед ним на мить уявилася така ясна, така без міри радісна картина діяльности освіченого, національно свідомого українського народу, що в його руки затремтіли, і він не міг удержати пера. Але це тільки на хвилину, а далі воно знов швидко забігало по паперу, знов почали перегортатися картки. Марко писав годину-другу і не помічав, як лінув час... Він писав би хтойзна поки, якби двері не відчинились і на порозі не став його сільський учень Корній. Треба було кидати роботу...

Після науки Корній несміливо м'явся на одному місці і не йшов додому.

Тобі мабуть чогось треба?—спитав Марко.

— Егеж...

— То кажи!

— Та... прохали батько й мати, і я прошю, щоб ви прийшли до нас у неділю в гості.

— Спасибі! Прийду.

— Йо?—зрадів хлопець.

— Чого ж—йо? Прийду та й годі.

— Глядіть же! А то батько та мати кажуть: ти хоч би покликав свого вчителя в гості! А я кажу: хіба вони підуть до нас?

— А чом же ти думав, що я не піду?—спитався Марко.

— Так ви ж пан, а ми мужики!—широ відмовив Корній.

— А чим же я пан?—знов запитався Марко.

— Аже ви в панській одежі... і з панами живете... і по-панському вчені.

Марко почав розказувати хлопцеві, що не повинно бути ні панів, ні мужиків, тільки люди; розказав за своїх батька й матір і страшенно здивував Корнія, сказавши, що вміє пошити чоботи.

— Йо пошиєте?—спитався дивуючись хлопець.

— Пошию. Як я був малий, то батько шив мені чоботи; а як батька не стало, а я підріс, то грошей часом не було, щоб заплатити шевцеві, то я й шив сам собі чоботи.

— І вчились у отій великій школі—ув уні-верси-те-ті, і шили чоботи?—скрикнув, ще більше дивуючись, Корній і широко розплющив очі.

— Чого ти так дивуєшся?—засміявся Марко.—Хіба ти думаєш, що хто вчиться, то вже повинен одрізнятись од простих людей та цуратися простої роботи?

— Ні... я... Оце скажу батькові,—скрикнув одразу Корній,—ну що вони тоді скажуть?! Та ви ж прийдете? Глядіть! Ми коло церкви живемо. Вийдіть до церкви завтра, а відтіль я вас до нас доведу.

— Добре.

V.

Другого дня, в неділю, Марко пішов до церкви. Маненька церква повно натовпана була людьми. Спереду стояли чоловіки, а позаду жінки та дів-

чата. Але кілька жіноцтва стало попереду ще від чоловіків. Тільки це були особи не прості, а по-вбирані по-міщанському. Дві дівчині були навіть у міських пальтах з великими блискучими гудзиками. Марко спершу подумав, що це якісь панни, дочки сусідніх панків; але великі прості хустки, накручені у їх на головах, доводили, що він помиляється.

Марко вистояв службу і пішов з народом з церкви. Поміж натовпом Корній ухопив його за руку.

Скоро вийшли на вулицю, Корній зараз же почав розповідати, як він дома казав, що Марко не пан:

— Я їм кажу: вони такий само простий чоловік, як і ми, тату. А батько кажуть: не можна цьому повірити, бо він з панами живе. А я кажу: у їх батько швець був, і вони сами чоботи шити вміють. А батько тоді:—Йо?—А я кажу: — Авжеж!.. А ось і наша хата.

Хата Корнієва була невеличка, але чистенька. Двір обгороджено по-степовому—камінням. У дворі стрів їх батько Корній і повів у хату.

Уся сім'я була дома: батько—високий чоловік з такими очима, як і в Корнія, з підстриженою темною бородою, з довгообразим українським обличчям; мати—моторна, ще не стара молодиця, та дві сестри. Одна, років десятьох, злякалась Марка, втекла на піл і стала біля печі; друга, вже дівка, вразила Марка своїм блідим обличчям.

— Сідайте, будьте ласкаві! Просимо!—заметушилась мати, вхопила ганчірку і зітерла лаву там, де сідати Маркові.—От спасибі, що зайшли! Ста-

рий усе казав, що ні, не зайдете! А я кажу: якби він був гордий, то не вчив би нашого сина.

— Та сідайте ж бо,—промовив батько,—щоб старости сідали, додав він шуткуючи. Марко глянув на дівчину: вона сиділа на полу, склавши руки на колінах, така ж бліда, як і перш, і великі темні материні очі навіть не змигнули.

— Давай нам, стара, обідати, щоб веселіше було!—сказав батько.

— У вас хата й так весела!—промовив Марко.

Хата й справді була весела та чистенька. Під гарно попідводжувана, стіл застелений білою скатертиною, з хлібом на йому; рушники на кілках і коло богів, за богами васильки; на стінах кілька простолюдних малюнків релігійного змісту та царські портрети.

— Дай боже, щоб не була сумна!..—відповів господар.

— Дочко, поможи мені!—озвалась мати від печі до старшої дочки.

Та мовчки встала, все така ж бліда та така ж мовчазна, і пішла помагати матері.

Посідали за стіл. Господар узяв пляшку й чарку і хотів почастувати Марка, та він не пив. Тоді хазяїн випив сам, приказуючи:

— Спасибі ж вам, що вчите нашого сина! Дай, боже, вам здоров'ячка, а йому добрий розум на науку!

— Дай, боже!—відказав Марко.

Більше ніхто не пив. Почали обідати. Господиня дуже щиро припрохувала їсти. У розмові Марко спитався,—чому батько не віддав Корнія до школи.

Господар почав в'ясняти, що через скрут у хазяйстві, а далі додав:

— Та ще й те: не влюбив я цієї школи.

— Чому? Хіба погано вчать?

— Ще й дуже вивчають!.. З нашої школи вже чоловіка десять таких, що писарювали або по волостях, або по якономіях, або прикажчикували. Та тільки все не до ладу.

— Чому?

— Бо поживе воно там год та другий, поки мале, і вже зовсім од простого звичаю одкинеться. Тоді він удіг жакетку й чоботи такі, що п'ятнадцять рублів за їх, і гармонія в його за п'ять, і треба табаку і вина, і того-сього—усього хочеться, щоб по-панському, а грошей обмаль, тоді воно що робить?—треба красти! То й проженуть. Тоді вже нащо він здався? Ні до бога, ні до людей! Он поблизу тут двоє таких, два брати. Один у якономії ключником був, а другий у городі у купця прикажчикував. І обох повигонено. Тепер ходять з вудками рибу ловити. Батько та мати йдуть у поле косить та в'язать, а сини під вербою з вудкою спать!

— Та не всі ж такі,—сказав Марко.

— Та не всі!—одмовив господар.—Хто так собі, не дуже вивчивсь, кзаменту не здав, той більше дома сидить; а хто здав кзамент, та ще й добре,—то того вже, дивись, і нема дома, аж поки вернеться—вудкою рибу ловить. А вже що носа задира школяр, то й батькові нема місця в хаті. От у мого сусіди син школяр, то так говорить батькові: «Ти тату, чортзна по-якому балакаєш, у нас у школі не так!»

— Погано ж ваші сини роблять, коли так!—сказав Марко.

— Та воно й батьки не луччі. У нас тепер так повелось, що кожне хоче свого сина вивчить, щоб на лекшу роботу пішов. І не вбогі так тільки—тим би й бог простив, бо справді,—що ж йому їсти, як на одному наділі п'ятеро або шестеро дітей,—треба кудись оддавать. А то й багаті так роблять. От у нас є один чоловік: землі своєї купив десятин з двадцять (ще батько грошовитий був), один син у нього, а вивчив,—оддав.

— Та буде вам балакать! Їжте бо!—припрохувала господиня, становлячи на стіл варене курча.

Розмова перепинилася,—всі почали їсти. А проте їли всі, окрім старшої дочки. Вона увесь обід мовчала і хоч носила іноді ложку до рота, але якось так байдуже, немов їй було однаково,—чи їсти, чи не їсти. Марко навіть чув, як мати кілька разів пошепки казала дочці:

— Чому не їси, Насте? Їж, дочко!

Але Настя їла так само, як і перш.

По обіді господар з Марком знову зняли перепинену розмову.

— Може бачили в церкві,—промовив господар,—поперед усіх вилізло дві захвойданки в пальтах. Ото ж школярки! Ми, каже, вивчилися: тепер нам треба по-благородному. На вулицю вже не ходять, з простими дівчатами та з парубками не знаються, а тільки все батьків подирають, щоб їм пальта та плаття справляли,—добре, що хоч батьки придбали, то буде що переводить на плаття.

— Та хто ж у їх батьки?

— Та хто ж там! Такі ж мужики, як і ми, так, бач, думка така, що поблагороднішають через благородних дочок!—Так ото я подумав: син у мене один,—як переведеться він на от таку погань,—то що тоді буде? Та й не віддав до школи. А що оце ви вчите, то за це велике вам спасибі—не знаю, як і дякувать. Бо якби нам читаку в хату, то ми й бозна які раді були б.

— А вже що старий любить читання,—загомонила господиня,—то й господи! Усю ніч сидів би та слухав: Є тут у нас один чоловік—уміє читать; то це іноді насходиться до його мужиків, а він їм і чита. І вже як піде старий, то поки не вчита той усе, то не вернеться.

— А що ж він чита?—спитався Марко.

— Усякі книжки чита,—відмовив господар.— Читав «Хвабийолу»... ще читав як янгол з неба сходив та в шевця жив... про Бову королевича читав... Ну, та то така казка аби що, а ті—гарні.

— А розбірні ж вони вам?—спитавсь Марко

— Та не дуже. Що розбереш, а що й ні! Погано таки чита.

— А то ще й те,—сказав Марко,—що ті книжки не по-нашому, по-простому, писані, а по-московському,—тим їх і не розбереш.

— А хіба є книжки й не по-панському писані?—спитався господар цікаво.

— А є!

— От якби ви нам прочитали,—може б ми дужче розібрали!

— Та й прочитав би, та тут нема в мене книжки.

— А ви у неділю візьміть та й прийдіть до нас, то й прочитаєте.

— Нащо в неділю?—озвався Корній.—Аже у вівторок празник!

— І справді, празник!—сказав батько.—Приходьте до нас, прочитаєте!

— Добре!—згодився Марко.

Він просидів у Корнія годин зо три і вийшов відтіль дуже радий. Як сумно йому було, як від вертався, уперше пішовши на село, і як весело тепер! Яка різниця проміж тим, що він тоді бачив, і тим, що тепер! Ця вбога, але видимо працююча, чепурна, ввічлива та розумна сім'я приворожила до себе Марка.

— Ні, брешуть, сто разів брешуть ті, хто каже, що нарід зовсім зіпсувався!—казав сам собі Марко, ідучи додому.

Дома його дожидався гість—Петро Олександрович, учитель.

— А я, дожидаючи вас, та заходивсь оце «Кобзаря» читати,—промовив він.—Знаєте, я його ніколи не читав.

— Шкода! Візьміть—прочитаєте!

— Спасибі! Бо, знаєте, дуже мені цікаво,—казав далі вчитель, трохи занукаючись з незвички розмовляти,—дуже мені цікаво прочитати його... Я знаєте, багато думав про те, що ви казали про школу.

— Та й щось доброго надумали? — спитався Марко.

— Думаю, що з педагогічного боку воно так... тільки ж... Тільки якось воно дуже... дуже нове!— сказав учитель.

— Що саме нове? Те, щоб учити по-українському і вважати українську мову за мову, а не за покидьок?

— Еге! Скільки ж людей треба на зовсім, зовсім новий шлях повернути!... Яке ж це страшне, велике діло!

— Еге,— відказав Марко,— це велике діло. Та не тільки тим воно велике, що його важко зробити, а ще більше тими результатами, які з його будуть.

— Та де ж на це сила? — схопивсь учитель з місця.

— В нас самих! Не біймося, що нас мало. Все велике починається з малого! Ставаймо до великого діла, і воно само заставить нас вирости, зробитися дужими і того діла достойними....

— Та ви ж сами кажете, що цього не дозволяють!

— Звичайно, не дозволяють. Та це поки в нас такі порядки, які є. Але державні та громадські форми не довічні ж.

Учитель не зрозумів, і Марко мусів вияснити йому ширше, розповідаючи про еволюцію державних форм, яка неминуче й Росію приведе до парламентського ладу. А тоді буде інакше.

— Ну, розкажіть же мені, розкажть!.. Як же це воно буде?— питався вчитель, і його очі блищали, а голос тремтів.

І Марко довго розказував, а той ловив кожне слово.

Він пішов од Марка з цілим роєм нових надзвичайних думок і з купою українських книг у руках.

За панським обідом Марко, проміж іншими гостями, стрів Голубова та ще одного невеличкого на зріст панка у простенькому піджачкові, років тридцяти, але з обличчям зістареним ще років на десять.

— Федір Карпович Лірський,—сказали Маркові, знайомлячи його з панком.

«А!—подумав Марко,—дуже цікаво! Здається, це чоловік не тієї породи, що всі оці».—Марко чув, що Лірський їздив за кордон, слухав лекції в якомусь чужоземному університеті, а піп з учителем казали, що він заводить школу.

Голубов, як звичайно, тупцявся усе коло Катерини, хоч та зважала на його стільки, скільки того вимагала проста звичайність. Як посідали за стіл, Маркові трапилося сісти проти Лірського, і він зараз же почав розмову.

— Я чув, що ви маєте завести в себе в слободі школу?—запитався Марко.

— Ет! Мав, та не маю!—відмовив той.

— Чому?—спитався Марко, але пан Городинський перепинив з одмовою:

— І краще! Начорта мужикові та школа? Нащо розвивати в йому такі інстинкти, як і в освіченої людини?

— Цілком так!—безапеляційно сказав Іван Дмитрович.—Хоча я нічого не маю проти школи взагалі, але народня школа не повинна йти далі чашловця та псалтиря.

— Навіть без євангелія?—спитався Марко.

— Євангеліє...—протяг Іван Дмитрович.—Євангеліє річ така, що можна всячину відтіля виводити, а це річ небезпечна... От псалтир... Не знаю, чи там сказано: «Начало премудрости—страх», але оце й є найважніше, щоб мужики звикали слухатися та боятись. Ні-ні! Без ваших натуральних історій та іншого, це—проказа.

— Це мені трохи нагадує вашого маршалка,—сказав Марко.—Я чув, що в одній школі попечителька почепила на стіну географічні карти. Так він каже: «Чортзнащо! лібералізм якийсь—карти на стінах висять!»

— І правда! І лібералізм!—скрикнув старий пан Городинський, але Марко вже не слухав його і знов удався з своїм питанням до Лірського.

— Чому? Тому, що з цими мужиками нічого не зробиш,—одмовив той.—Я їм кажу: ви дурні, то я вам школу заведу. Даю свою хату й частину грошей, а другу—хай громада дає,—хоч сотню карбованців. Наче й згоджувались, а далі й одкинулись. Ну, як це вам подобається? Дурні, зовсім дурні! Це якась особлива нижча раса, не може навіть своєї власної користи зрозуміти.

— Ого,—озвався Голубов,—вони боялись, що сьогодні сто, а завтра може й триста доведеться платити.

— Але ж я їм вияснив, що їм ні копійки не доведеться більше заплатити.

— Хіба вони тому поймуть віри?—скрикнув старий Городинський. — «Хоч би пан зійшов з неба, то вірити йому не треба»—оце їх приказка! Вони

сто разів поймуть віри своєму п'яному писареві або дурному дякові, що луплять з їх хабарі, тільки не мені або вам.

Маркові кортіло спитатися в пана Городинського, чим він саме заробив право на віру від народу, та він обачно промовчав, а відказав Лірському:

— А мені один селянин добре розказав, через що мужики байдужні до школи.

— А ну-ну, що сказав ваш філософ у світі!— іронічно промовив Голубов.

— Мій філософ у світі сказав дещо таке, що не погано було б знати його й філософам у сурдутах. Він сказав, що школа однімає школяра в сім'ї, навчає його згорда, зневажно дивитися на своїх людей, кида його на другу роботу і робить з його нечесну людину. Це ж правда!

— Може й правда, але чому ж це так?—спитав Лірський.

— Бо школа вчить незрозумілою мовою і промовляє до дитини чужими образами. На Україні школа повинна бути українською, мовою науки на Україні повинна бути мова українська.

— Я не думаю, щоб це було важно,—скривився Лірський.

— Ніякої української мови нема!—сгукнув Голубов.—А коли вони не розуміють тієї мови, яка у їх у школі, то мусять навчитися! І що більше не розуміють, то більше мусять навчитися.

— Ви сами собі суперечите,—відказав Марко.—Коли вони її не розуміють,—то через те, що вживають іншої—отже українська мова є!

Іван Дмитрович почав доводити, що коли уряд не признає якої мови, то та мова й не існує і повинна зникнути. Почалася загальна спірка. Марко доводив, що основні принципи педагогії вимагають у школі рідної мови народу. Лірський упевняв, що це вузький націоналізм.

— Покажіть мені яку просвітну справу, яка могла б робитися без національної мови?—спитався Марко.

Лірський згоджувався, що такої справи на світі нема, але прав українській мові дати не хотів.

Спірка не втихала аж до кінця обіду. Після обід пішли в сад. Марко, йдучи поруч із Катериною, спитавсь:

— А ви, Катерино Дмитрівно, як думаєте про це?

— Я?—відмовила вона,—я не згоджуюся з вами.

Марко почав доводити Катерині своє. Розмовляючи, пройшли вони раз і вдруге довгу стежку, що перерізувала сад, не помічаючи, що Голубов мовчки йде за ними, і його обличчя все то блідне, то червоніє. Він давно вже мав заміри на Катерину і його дратувало, що дівчина прихильна до Марка. Сьогодні ж йому особливо було прикро: він не знайшов, що сказати Маркові на його доводи, і хотів хоч після обід виявити себе перед Катериною кращим, розмовляючи з нею вдвох, а цей студент не дає йому й ступнути. Він ішов, кусаючи вуси, і чув, як злість запалюється у його в грудях.

Як Марко та Катерина вже втретє хотіли, вкупі з усім гуртом, іти стежкою, підбіг Марків учень Микола і сказав Катерині:

— Мама тебе на хвилинку кличе в хатку.

— Вибачайте,—промовила Катерина і пішла.

Увесь гурток повернув тоді на крокетний пляцик, бо Іван Дмитрович з Голубовим були завзяті крокетисти. Марко теж пішов за ними, але грати в крокет не став, а, сівши на садовий стілець, дивився мовчки на гулянку, сподіваючись, що прийде Катерина. Голубов гуляв, але гуляв цього разу дуже погано і все сердивсь. Нарешті він кинув молоток і сказав:

— Ні, не хочу!

За його став другий з гостей, а він подождав, поки грачі загулялись, і тоді підійшов до Марка.

— Вибачайте, що потурбую вас,—почав він крізь зуби, — але я маю дещо вам сказати — без свідків...

Марко дивуючись глянув на Голубова. Той стояв трохи блідий, стиснувши губи. Видко було, що розмова буде не приятельська. А проте Марко знав, що Голубов його не любить,—так само, як він Голубова. Голубов уже здавна не міг спокійно розмовляти з Марком і завжди його зачіпав.

— До послуг вам,—промовив Марко встаючи,— і вони пішли стежкою геть од крокетного пляцика. Ця стежка прямувала до невеличкої альтанки в саду. Одійшовши так, щоб їх розмови не було чути, Голубов, не повертаючи до Марка обличчя, промовив одразу:

— Я хочу просити вас виїхати з цього дому.

— А я хочу про те саме прохати вас!—одмовив Марко.

— Годі шуткувати! — здержуючи голос, гарикнув Голубов. — Я не бажаю, щоб ви залицялись до Катерини Дмитрівни.

Марко спалахнув, але здержавсь і відказав зважливим і спокійним голосом:

— Прощу вас мовчати, бо коли ви мені ще щось таке скажете, то я примушу вас змовкнути.

— Побачимо! — скрикнув Голубов і зупинивсь. Марко зупинивсь і собі. Вони стояли саме біля альтанки; Марко спиною до неї, а Голубов до його обличчям, заступивши йому дорогу.

— Побачимо! — знов сказав Голубов. — Я маю свої заміри на Катерину Дмитрівну і кажу вам: або ви зараз же дайте мені слово, що завтра вийдете відсіль геть, або я отут поламаю вам ребра! — І він стиснув свої здорові кулаки і стояв, як роздратований віл перед Марком, що на погляд був і не такий кремезний, і не такий дужий, як він.

— Геть з стежки! — сказав Марко і ступнув наперед. Але Голубов не пускав його і взяв за руку. Ту ж мить Марко вхопив його за горло й за груди, підняв од землі і враз кинув набік у густий та колючий чагарник, що ріс понад стежкою. Голубов так і пірнув серед кущів агрусу й малини, а Марко, не озирнувшись, не поспішаючись, пішов геть стежкою.

Ні Марко, ні Голубов не знали, що всю цю подію бачила Катерина. Збігавши до матері, вона вернулась у сад і не стріла на квітнику нікого, а тільки почула, як стукають молотки на крокеті. Їй не схотілось туди йти, і вона пішла до великої

стежки набік. Стежка, якою вона йшла, перерізувала ту, кудюю йшли Марко та Голубов, і Катерина, перш ніж вони, дійшла до альтанки. Увійшла туди, але там було темно. Хотіла вже вернутися, але зненацька почувала розмову і через кілька хвилин крізь напів одчинені двері побачила Марка та Голубова. Хотіла вийти, але те, що сказав Голубов—він саме тоді сказав, що має заміри на неї—не дало змоги вийти. Побачивши, як Голубов шубовснув у куші, вона вже не дивилась і, вдержуючи сміх, чула тільки, як тріщали куші під його важким тілом, як він, видираючись звідти, лаявся найпоганішою московською лайкою. Вона підождала трохи, поки його стало не чути, і пішла до крокету. Гості гуляли, а Марко сидів на стільці. Вона не могла не дивуватись тому спокоеві, з яким він, мов нічого не було, почав знову розмову з того, на чому вона спинилася. Дівчина дивилась на його енергійне обличчя і думала собі:

— Цей не дасть себе скривдити і здолає оборонити і себе, й кого іншого.

Трохи згодом, як усіх покликано до вечірнього чаю, Катерина та Марко довідались, що Голубов зненацька занедужав і поїхав додому.

— Засць!—подумала погордливо Катерина.—

Ні,—нахаба, що ховається, побачивши більшу силу.

У вівторок, після обід, Марко з Корнієм пішли до Корнія. Там, oprіче своєї сім'ї, було ще двоє людей: високий чоловік з темним волоссям та бородою, з глибоко позападалими гострими очима, і парубок,—Корнієві сусіди, що прийшли слухати книжку.

— Бач,—промовив високий чоловік до Марка,— ви не по-панському з нами поводитесь—руку нам даєте...

— Бо я й не пан,—одмовив Марко.

— Вони, дядьку Хведоре, з простих, з таких, як і ми, тільки що вчені,—сказав Корній.

Дядько Хведір подививсь пильно на Марка і сказав:

— Хіба...

— А ви знаєте, Марку Петровичу, що дядько Хведір дуже люблять читати: як сядуть увечорі над книгою, як почнуть читати та аж до півночі, то тітка Домаха й сердяться, що світло переводять,—торохтів Корній.

— А де ж ви навчилися читати?—спитався Марко у дядька Хведора.

— Та в мене й дід був письменний, і батько. Од їх я й навчився потроху. От дід у мене був,—так той ще в запорожцях був, знав про старовину все чисто,—так як почне було нам розказувати!—Тепер,—каже,—не так повелось,—казна по якому тепер, а тоді була розкіш-воля. Запорожці страшні були і ляхам, і татарам.

Марко вперше стрівав на селі людину, що пам'ятає старовину.

Одчинилися двері і в хату ввійшло ще троє—двоє молодших і дядько не дуже старий, з кудлатою нечесаною бородою і надзвичайно ясними дитячими очима.

— А! Остапе!—промовив господар до його.

— А що ж, Іване,—і я прийшов послухати, що розумні люди читають, щоб і собі розуму набратись.

— Просимо сідати! — промовив Іван, Корніїв батько.

Остап одначе не сів, а став коло дверей. Зате двоє молодших сіло. На молодших були червоні сорочки з цяцькованими московськими поясами, а поверх їх—жакетки. Один з їх—виголений, з вусями—зараз же сміливо забалакав:

— Вот і ми посліхали, што в дядька Івана читать будуть, да й сібе прийшли. Потому—когда я іщо бив на службе, то очень дуже любив читання.

— А давно ви зо служби?—спитав Марко.

— Да вот—год! Не хотелоеь, знаєте, вертаться, потому—я тепер челавек при образуванію, в полковой школе вчилсь, і даже сам палковнік хваліл,—мог би сібе всякое место в городі іметь... Ну, знаєте,—дома атец, челавек неабразований—ступай до мой!—говорить.

— Ти батька не потріпуй!—озвався дядько Хведір, що доводивсь салдатовому батькові рідним братом.—Ти краще за себе згадай—чи давно пропив свій мундер у шинку.

Усі засміялися, а салдат почервонів і одмовив сердито:

— Наплівать міне на той мундер! У міня їх двадцять будеть, а не то што!... Вот заработаю.

— Атож!—не покидав свого дядько Хведір.—Давно взяв рубля в Панаса—казав: дівчині черевики пошию—грошей не оддав і черевиків не пошив!

— Што бо ви, дядьку, так нападаєтесь на челавека, не дайте йому й здохнуть!—озвався зненацька парубок, що прийшов з салдатом.

— А ти де «образуванія» набравсь, що так балакаєш?—спитався дядько Хведір.—На шахтах образувавсь?

Парубок почервонів і змовк. А Марко сумно подумав, що він не вперше помічає, як молодіж на селі, стріваючись з людиною у сурдугі, силкується говорити «по-панському».

— Та давайте вже читати!—сказав Остап і сів на край лави, аж коло мисника.—А то дурно тільки час гаємо.

Марко сів за стіл, розгорнув «Дві московки» Левицького і почав читати. Мова відразу здивувала слухачів, що ніколи не чули української книжки. Але всі слухали дуже уважно, окрім салдата та парубка в жакетці, що все щось шепотіли і нарешті пішли з хати: їм не подобалась мужицька книжка. На їх місце прийшло двоє жінок і ще один нестарий чоловік.

— Ой боже! Вже читають, а ми й не чули!—озвувалась одна з жінок.

— А не ходіть пізно!—сказав Хведір і почав розповідати, про що читали і дуже мальовничо розказав зміст прочитаної частки.

Почалося читання знову. Всі слухали, як Василь вернувся додому, і важко зідхали, чуючи його оповідь про салдатське життя. Потім сміялися з дівчат, як вони на хлопців зазирають, і навіть почали розмову, перепинивши читання, бо від дівчат та парубків у книзі слухачі перейшли до своїх дівчат та парубків.

— Які тепер дівчата та парубки?—казала палко та жінка, що жалувала, що спізналась.—Тепер

такі: чи доробила, чи не доробила свого діла дома, а як той час прийшов, то киди й печене, й варене та на вулицю.

— Порозгонити б ті вулиці!—сказав хтось з чоловіків.

— Та воно вулиці нічого,—озвався дядько Хведір,—а оті складки та вечорниці! Отам вони горілку навчаються пити, отам дівчата п'яні лежать такі, що хоч за ноги повиволікай. А вже звісно—яка вона чесна вийде, коли таке!

— Не так тепер стало, як уперед було. Тепер парубок не хоче робить, а все на шахту. На шахті він, бач, заробе гроші та всі й положе на себе—чоботи собі купить за п'ятнадцять рублів, сорочку червону тощо,—а батькові, бува, й нічого! Я, каже, заробив, я й витратив! А прийде додому—знай п'є та дівчат піддурює.

Марко почав читати далі і чув, як шепотіли слухачі, переказуючи одне одному свої уваги про книжку та радіючи Ганниному та Василевому щастю. Зненацька голосне, нездержане ридання розітнулось на всю хату. Всі озирнулись до полу. Старша Корнієва сестра гірко ридала, прихилившись головою до печі (вона сиділа на полу) та затуливши обличчя руками.

— Дочко! Що ти? Чого ти?—заметушилась коло неї мати, однімаючи їй руки від обличчя.

Але та ридала все дужче й дужче, і високі виводи плачу глушили всіх у маненькій хаті.

— Чого це вона?—зашепотів дехто.

— Хіба не знаєш?—почала відмовляти жінка, що сиділа близько коло Марка, і він міг чути, як

вона пошепки почала казати другій:—За своїм Грицьком. Його ж у салдати взяли, а вона з того часу й в'яне, і в'яне—і не їсть, і не п'є,—кажуть, ні за кого не хоче йти.

— А Грицько ж письмо прислав?

— Прислав багато за два годи і їй кланяється в кожному.

Тим часом мати вивела дочку з хати. Батько—теж зрушений—не хотів того показувати і попросив Марка читати далі. Марко прочитав, як набігла чорна хмара—узято Василя в салдати знов; прочитав про важке Ганнине життя самотнє, про те, як сина у неї взято,—і побачив, як у чоловіків-слухачів мигтіли на очі сльози, а жінки й зовсім плакали. А як приїхав той син, то зараз у йому пізнали своїх салдатів.

— Оце й він! Отакі й наші! Жалко, що втік, а то б послухав про себе!—казали слухачі, згадуючи того салдата, що пішов з хати, не схотівши слухати мужицької книжки.

— Чи не про оцього нашого кажуть—мабуть воно й правда,—почав кудлатий Остап, втупивши очі в землю,—що побув тільки шість місяців у службі та й вернувся додому. От він прийшов та й ходить по слободі—не зна, бачите, своєї хати. А мати побачила з вікна та:—Синочку! Синочку! Чого ти там ходиш?—А він тоді:—Да чорт вас знаєть, ігде ви живйоте!

Усі засміялися, а дядько Хведір додав:

— Та й правда ж! Як прийде, то такий благородний! А вже що горілку п'є та лається, та бреше...

Я,—каже,—на капказьких горах був і відтіль, каже, видав, як земля на черепасі лежить.

— А може ж і справді видно?—сказала одна жінка.

— Атож!

— А на чому ж хіба земля?—спитавсь Остап.

Марко почав розказувати, а чоловіки розпитувались і трохи сперечались. Та скоро Марко знов удавсь до книжки. Він читав про те, як Ганнине горе все більшало та більшало, і деякі жінки-слухачки проривались плачем, чуючи, як ховано Ганну... Далі пішло про Маринину долю. Спершу слухачі Марину гудили, але тепер почали жаліти, а почувши про її смерть, сказали:

— Бідна! Без святого причастя так і вмерла.

— Та й книжка ж гарна!—сказав Корніїв батько.

— Гарна! Гарна!—сказали й інші слухачі.

— Отак знущалися з людей!—промовив дядько Хвелір, згадуючи кантоністів.—Дитину рідну відняли! І все то пани повігадували, як би мужика дужче дошкулити!

— Дошкуляли вони його добре!—промовив Корніїв батько,—та вже минулося.

— Минулося?—сказав Остап, крутнувши головою.—Не дуже то й минулося! Хіба й досі не робимо на панів? Кому одробляємо за землю?—Панам! Кому одробляємо на десятинах?—Панам!

— Нічого не поробиш!—сказав один з чоловіків,—у їх сила,—вони багаті.

— А чого ж так, що один багатий, а другий убогий? Чого в Городинського скільки тисяч десятин

землі, а в мене чотири десятини? Чи він більше богові приподобився, а я в бога теля з'їв?—допитувавсь Остап.

— Мабуть із'їли, дядьку!—сказав парубок.

— Отже не їв, їйбо не їв, а Городинський угодніший! І чому б цареві не зробити так, щоб усі були рівні, щоб не було ні багатих, ні вбогих?

— Як же то?—спитався дядько Хведір.

— Поділити землю на всіх!—сказав зважливо Остап.

Ніхто нічого не сказав і всі замовкли. Марко зрозумів, що вони ще бояться його. Тільки Остап нікого не боявсь і казав:

— А то що це: не вступиш з одного одробітку вилізти, улазиш у другий, і ніколи за тими одробітками тобі провітку нема.

— Як позичали, то вже ж треба одробити,—сказав господар.

— Бач,—додав з комічним жалем Остап,—чому ж не пани нам одробляють, а ми панам?

Усі засміялися:

— Бач, чого схотів! Ну, цього не діждеш!

— От! Не діждеш! Може й до цього доживемо!

— Ні вже мабуть!—промовив зідхнувши дядько Хведір і вдався до Марка.—От, якби ви щопразника ходили до нас читати отакі гарні книжки—от би добре було!

— Аби слухали, то я радий буду читати,—сказав Марко.

— Та слухати будемо!... А чи нема у вас часом ще якої книжки дати мені почитати? Чи нема у вас книжки про Будду—ото ще мудрий чоловік був!

— А ви де довідались про його?—спитався, дивуючись, Марко.

— Та книжку про індусів читав, дак там і про його,—відмовив дядько Хведір.—Тільки там про його мало, а хотілось би до краю довідатись, що воно за чоловік був.

— Ні, нема!—сказав Марко і подумав: коли то така книжка буде по-нашому, по-українському?

— І про Юлія Цезаря нема? То, кажуть, вояка добрий був?

Марко тільки дивувався, слухаючи дядька Хведора—так його вражали ті речі у мужичих устах; а дядько Хведір, трохи подумавши, несміливо додав:

— А про запорожців пишуть що по книжках? От би прочитать!..

— Пишуть! пишуть!—зрадів Марко, що дядько Хведір напав на таке, чим він його може вдовольнити.—Я вам дам прочитати і тут прочитаю.

Ще довго розмовляв Марко з селянами і міг помітити багато дечого нового йому. Але що найбільше його здивувало, так це те, що слухачі назвали мову, якою писано книжку, полтавською.

Спершу Марко не міг зрозуміти цього, але потроху виявилось, що дрібні відміни в мові примусили слухачів назвати Левицького мову полтавською.

— Як страшно все забуто,—думав сумно Марко, сидячи вже дома,—коли степовик не вважа за свого полтавця! Ой, роботи, роботи, роботи тут безліч! Багато щирих та дужих сил треба, щоб про-

кинути зо сну цей нарід! І як його прокинеш? Освіта, тільки освіта могла б тут що зробити! Але ж перешкод скільки!.. Дарма,—мусимо побороти їх!

І Марко згадав, що він уже третій день не брався за роботу—писання популярної книжки—і почервонів. Він того дня кілька годин уряд не одривавсь од роботи.

З того часу Марко мало не щонеділі та щосвята ходив у Корнієву хату читати книжки. Він прочитав Квітчину «Марусю», Гоголевого «Тараса Бульбу» в українському перекладі, дещо з Шевченка, з Левицького, кілька науково-популярних речей і бачив, як залюбки слухають його селяни, як вони зовсім звикли до «полтавської» мови; як цікаво, й сумно й радісно за одним заходом, слухали вони про свою старовину. Марко знаходив таких слухачів, що в його в душі прокидалось могутнє бажання—віддати себе всього такій діяльності—нести світ і культуру в нарід. Йому уявлялися десятки, сотні людей, що віддають себе тій справі, пишуть книжки для народу, ширять їх по селах або й сами живуть серед народу, знайомлять його з письменством, з театром... Розпалена фантазія не мала впину і малювала йому високу народню культуру, таку високу, як колись була у греків... І він палко обіцявсь оддати себе цій діяльності.

А потім інше починало уявлятися йому. Починало згадуватися те, що він побачив тепер у народі. Нарід та інтелігенція—два ворожі табори в його ріднім краї. Пан так довго панував над мужиком, так довго силкувавсь одрізнитись од його всякими

способами, що нарід і в прихильній до його інтелігенції бачить пана, ворога. І той погляд, що мав нарід на обмоскаленого довгим рядом історичних обставин, очортілого мужикові пана, переносив він і на всякого інтелігента, хоч би він, як Марко, і не одрізвивсь од народу мовою.

Еге, на Україні було два ворожі табори—мужик та пан. Вони воювались. А воюючись, вони, звісно, ніколи не няли віри один одному. Пани Городинські казали:

— Мужик спить і дивиться, як би пана одурити.

Мужики й собі говорили:

— Панами аби жити з нашої праці:

Мужик зовсім не дививсь і сплячи, як би одурити пана. Але він звик дивитися на пана, як на ворога і не вважав за гріх, якщо траплялася змога й потреба скористуватися з панської недбалости або невміння хазяйнувати або ймовірности, вважаючи її за необачність панську. Що ж до потреби, то мусіла вона траплятися часто, бо пан так користувався з своєї заможности, з тисячів десятин землі, що мужикові доводилось часто й густо скрутно. Пан—а до панів нарід лічив не тільки всіх справжніх панів, а також і новонароджених, звичайно дуже лютих до народу—спокійно побільшував плату за землю, що наймали в його селяни, за товар, що вони пасли на його пастівниках, не маючи власного, і не хотів розуміти, що, зробивши плату такою, якої мужик не міг виплатити, він саме тим примушував мужика знаходити всякі інші виходи з такого скрутного становища. Вихід був завсігди один—одурити пана, і

віддавши більше, ніж треба, за пастівник, пасти ту частину тозару, що з-за побільшеної плати несила було віддати її до пана, вночі на панському хлібові або на сіножаті і т. і. І так тяглася борня, і вороги не були чесні один до одного і були роздратовані навзаєм тією нечесністю. Була борня, давня борня, її початок ховався ще в прастарих часах.

Та хоч і вороги були пан та мужик, але ж мужик мав ще один погляд на пана. Пан панував—у старовину своїм правом, а тепер багатством, освітою. Мужик це розумів і розумів, що панувати краще, ніж бути під пануванням,—і мужик силкувався лізти в пани; а хоч не сам ліз, так принаймні, вивчивши свого сина в школі, віддавав його в які писарчата або в крамарчуки до міста, маючи надію, що той син вилізе в «пани». Приклади мужик бачив і мав надію. Бачив, що пан розумніший, освіченіший од його, і він звик уважати панську мову, панську одержу за вищі, кращі мову та одержу і переймав їх. Ось відкіля йшли ті «кохти ситцеві» на жінках та дівчатах, ті «жакетки» та «пальта» на парубках; ось відкіля те називання своєї мови м у ж и ч о ю, а тієї, що нею говорили пани, п а н с ь к о ю. Звісно все це переймалося здебільшого не в самих панів, бо з самими панами близької знайомости мужик не мав, а в тих, хто стояв поміждо мужиком та паном. Це були льокаї, покоївки, куховарки, економічні прикажчики і ті, нарешті, з свого братчика, що вже хоч трохи «напанились»—крамарі, шинкарі та глитаї. Можна зрозуміти, яке гарне було все те позичене. «Панська» одержа, що пошили її сільські кравці, була

просто неможлива—така нечепурна, що аж гидка; «панська» мова була ще гірша...

І вкупі з мовою, з одежею падало й інше. Зане-
хаювалися старі звичаї, ламалася стара мораль,
відносини проміждо дівчатами та парубками зроби-
лися погані.

Марко згадував це все і багато дечого іншого,
про що він за останній час почасти довідавсь, по-
части догадувавсь, і його веселчані уяви, його мрії
мусіли зникати в темряві од цієї негарної сумної
дійсности. Але тоді він згадував Корнієву сім'ю,
дядька Хведора, Остапа, згадував їх поривання до
просвіти, їх розмови і починав розуміти, що під
тією позверховною корою, якою вкрито з погляду
мужицтво, відбувається свій культурний процес, до
якого не придивилась та й не хоче придивлятися
інтелігенція. Боротися з темрявою, помагати цьому
культурному процесові та направляти його на ко-
ристь рідному краю—ото була повинність інтелі-
генції, важка повинність, бо на неї треба було жер-
тви, і жертви великої—усім своїм життям. І боя-
чись питався він себе: чи стане в його сили на таку
жертву?

— Але її мусить стати! — казав він сам собі
зважливо.

Та на його шляху стояло ще одно, про що він
перше якось ніколи не думав, чого не мав зовсім
на бачності. Це нове, несподіване—була дівчина,
що стрілась йому на його життєвій дорозі, стрі-
лась та й причарувала його своїми очима, вогню
повними, своїм розумом, своєю гордою вдачею,

з-за якої він добачав щиру ласкаву душу. Причарувала його, та й не знав він, що має тепер чинити.

— Чи маю я право на власне щастя?—думав він, і йому здавалося, що він не має цього права. Але далі інший голос інше починав йому казати.

— Чом же ні? Я не віддамся увесь власному щастю, власному життю. Я працюватиму з усієї сили; але на те, щоб я міг робити, мушу я мати хоч трохи щастя—інакше людина не здолає робити. Ні, я маю право!

— Але ж ти казав про ж е р т в у!...—знов доводив той таки невблаганий суворий голос, і Марко не знав, що на це сказати...

Він мусить облишити всі оті мрії, забути, як блищать ті очі... Але тільки здумував, зараз же ті очі ще ясніше зоріли йому просто в серце, і Марко виразно чув, що йому несила їх забути...

VI.

Теплого вечора в неділю вертався Марко додому з читання в Корнієвій хаті. Читання сьогодні склалося дуже гарно. Марко почув багато цікавого і багато такого, що надало його душі впокій та тиху впевненість у своїй справі. Заходив до вчителя і там побачив прихильність до того нового, що казав Марко. «Будуть з його люди!»—думав він. І він ішов, широко вдихаючи в себе свіже вечірнє повітря, почувуючись на дужу, невтомлену силу. Він пройшов через місток і вступив у панський сад. Місяць уже підбивсь угору і обливав срібним світом посипану білим піском стежку, верхів'я дерев та краї віт.

Марко почув розмову в панському саду і догадався, що це пани пішли в прохідку. Йому не схотілося стрітатися з ними, і він, обминувши квітник, звідки чулися голоси, перейшов просто на той ганок, де звичайно пито ввечорі чай. Тепер там нікого не було, і широкі, складені з великого білого каміння, східці ясно блищали проти місяця. Марко не поспішаючись зійшов ними і зовсім несподівано побачив Катерину. Вона сиділа на поручатах, уся осяяна місячним сявом. Ясна її постать виразно визначалась у рямцях з темної, тільки зверху сріблястої купи листя дикої виноградини, що звивалась угору по обох боках її. Вона сиділа замислена, склавши руки і трохи нахиливши обличчя. Марко виразно бачив її рівний ніс, тонкі губи, чорні брови і темні глибокі очі. Катерина сиділа, повернувшись обличчям на той бік, відкіль ішов Марко, але вона була така задумана, що не чула, як він підійшов, і не бачила його. Марко зупинивсь...

І відразу він почув, яку велику силу має над ним ця дівчина. Все, що він думав досі, мов повилось у голові якимсь туманом, одійшло кудись далеко-далеко, а найсамперед стало одно—бажання бачити її, бажання бути з нею.

Вона почула його і підвела голову. Побачила його очі, втуплені в неї, і встала з поручат. Марко мовчки зійшов на ганок.

— Доброго вечора!—тихо сказав він,—він за всігди казав це привітання по-вкраїнському, і Катерина любила його чути.

— І вам...—одмовила вона так само тихо і знов сіла на поручата.

— Я рано прийшов до чаю...—промовив Марко і сам не знав, нащо він це сказав.

— Еге, наші ще в саду...

Розмова увірвалась. Катерина сиділа на поручатах, схиливши голову, Марко стояв біля столу, поклавши руку на стілець. Катерина чула, як у неї затріпалось у грудях серце, і зрозуміла те саме, що й Марко. Вона зрозуміла, що любить його, зрозуміла, що доля звела їх навіки, і вона дожидалась. Дожидалася кінця, того слова, що скаже Марко, як схилиться перед її вродою, як положить їй до ног свою молодість, вроду, розум...

А Марко стояв і чув, як туманіє йому голова.

— Неси скатерть стіл накривати!

Це кричав слуга, йдучи на ганок. Катерина сердито встала з поручат і пішла в свою хату. Марко теж не zostавсь на ганкові і пішов геть.

Другого дня після обід, сидячи в своїй світлиці, побачив Марко, як під панський рундук під'їхав Голубов. Відколи трапилася в його суперечка з Марком, він досі ще не був тут. Марка трохи здивувало, що він поспішився приїхати у будень. А проте він про його зараз же забув за роботою.

А Голубов тим часом уже сидів у вітальні з старим Городинським та з Іваном Дмитровичем, розмовляючи то про те, то про се. Але видко було, що він має щось інше на думці. Нарешті байдужим голосом він сказав усміхаючись:

— Одначе ваш студент дуже червоний.

— Як то?—злякався пан Городинський.

— Свої хохломанські думки тут ширить. Збира селян і чита їм свої хохлацькі книжки про Україну, про гетьманів. Мета, звісно, та, щоб підбурювати нарід проти уряду, ваблячи його вільним гетьманством.

— А ви не помиляєтесь, Якове Григоровичу?

— Та не помиляюся ж, кажу! Я недавнечко найняв з вашої слободи наймита—салдат, розумний такий. Він і розказував, що тут у вас читання і що він не схотів слухати, а інші ходять. Я випадком почув цю розмову і розпитався про все.

— Погана річ!—промовив Іван Дмитрович.

— Чорт зна що таке!—скрикнув старий пан Городинський.—Мені, як по правді сказати, давно хтось казав, що він там щось чита, та я не зважав на це. Та в чому тут сила?

— В тому сила,—докірливо сказав Іван Дмитрович,—що ця українофільська пропаганда дуже небезпечна... і через те суворо заборонена...

— Я радив би вам,—почав знову Голубов,—подати зараз же звістку хоч становому.

— Ну, це вже вибачайте!—скрикнув сердито пан Городинський,—ще поліцію в свою господу наведу! Уже коли що там є, то гроші в зуби та й марш!—хай собі їде, куди хоче. Хоча, кат його зна,—може там нічого й не було!

— А, ні!—відмовив Голубов і почав знову розказувати, що він випитав у свого салдата, добре докладаючи свого... З його оповідання Марко виходив дуже небезпечним чоловіком...

Марко ще сидів над своїм зшитком, як почув за дверима молодого Городинського голос:

— Можна увійти?

— Прошу!—відмовив Марко, встаючи та дивуючись тим одвідинам.

Іван Дмитрович увійшов урочисто та поважно. Од його постаті так і пашіло величністю.

— Вибачайте,—промовив він повагом,—що потурбував вас.

— Сідайте, будьте ласкаві,—попрохав Марко.

Іван Дмитрович сів, положивши свій панамський бриль на колінах. Марко сів проти його. Іван Дмитрович трохи посидів, спустивши очі додолу, а потім звів їх і, дивлячись ясно та впевнено на Марка, почав:

— Власне я не сам, а з приручення мого батька. Коли дозволите, я вас про дві-три речі запитаюся, і якщо ви мені відмовите, то це мене цілком задовольнить.

— Будьте ласкаві,—одмовив Марко і подумав:— «до чого це воно?»

— Скажіть, будьте ласкаві,—ви зволите читати мужикам українські книжки?

І Іван Дмитрович, промовивши це, подався трохи назад головою, а його погляд ще впевненіший зробився.

— Еге!—кивнув головою Марко.

— І тільки українські книжки зволите читати?

— Тільки!—відмовив Марко.

— І ви це робили вже кілька разів?

— Атож!

— Між іншим—ви читали книжки з української історії мужикам?

— Ви не помилились. Але ж і я хотів би спитатись—з якої речі ви мене про це допитуєтесь та ще й мов про яке злочинство, коли я ніколи не ховався з цим?

— Яко господар дому, мій батько,—від якого я це кажу,—не може дозволити, щоб у його робилися такі речі,—сказав з олімпійською повагою Іван Дмитрович.—Цієї українофільської пропаганди ніяка порядна людина терпіти не може. І я думаю...

— Вибачайте, Іване Дмитровичу, тепер уже мені не цікаво, що ви думаєте. Можете далі не турбуватись. Я тільки попрохав би, щоб завтра дано мені до залізниці коней, бо, як відомо, іншим способом я не маю змоги добутися туди і виїхати від вас. Я сказав усе, пане Городинський, і більше не маю нічого вам казати.

І Марко устав з стільця. Іван Дмитрович почервонів і теж устав. Його вхопило пересердя, що цей студент розірвав усей його плян розмови, якою він думав знищити, в нівець обернути його. А тепер навіть нагадує йому, щоб він ішов з хати!

— Дозвольте, одначе...—почав він, але стрівся з таким зважливим Марковим поглядом, що повернувся і, пробубонівши під ніс:—«А протє!»—вийшов з хати так само велично, як і вступив, удаючи з себе, що він не зважив на Маркові слова.

— Оце так!—подумав Марко, як двері за несподіваним гостем зачинилися. — Фе, гидота!.. Але ж у всякому разі треба лаштуватись у дорогу.

А Катерина?—згадав він, і в його защеміло серце.—І все піде за водою?—А жертва?—озвався у душі другий голос.—Сама доля помагає тобі не збачити з шляху.

Але ж яка це страшна жертва!..

Він сів на ліжко і почав думати.

Так буде краще. Він поїде і все скінчиться. Їй це буде однаково, бо та невеличка прихильність, яку вона виявляла до його,—запевне не кохання. Потім—у їх не однакові погляди на ґрунтовну річ...

І він устав і почав швидко, похапцем складати свої папери, хоча поспішатись було нікуди; він ще мав багато часу до ранку. Згадавши про це, спинився... Що ж, одначе, він має робити? Треба б піти до вчителя й до Корнія—попроситись. Але згадав, що вчитель ще вчора поїхав до міста, а Корній сьогодні на полі... Почав знову складатися помалу, впаковуючись, мов у далеку дорогу... Силкувався робити все гарно, складав доладу. Задзвонено до чаю. Марко не пішов. Через кілька часу ввійшов льокай і подав конверту. У їй Марко знайшов гроші від пана Городинського—плата за вчителювання до кінця терміну. Марко відлічив собі, скільки припадало по сей день, і одіслав зайвину назад.

Проминуло ще з півгодини—Марко вже зовсім зібравсь і тільки зоставив собі книжку—читати на дорогу. Хлопець поштар, що возив пошту зо станції, приніс Маркові два листи. Взявши перший, Марко побачив, що він не з пошти. Розірвав конверту й прочитав: «Сьогодні, в 12 годин, під скелею, коло криниці. К.».

Марко прочитав ці слова вдруге, втретє... Ось воно!.. Од того, як він одмовить на цей лист, за-лежало все його життя надалі.

Тепер уже не можна було казати, що вона його не любить: Марко міг бути певний, що лист був свідком нічого іншого, тільки кохання.

Поперед цього він міг порвати все. Тоді він був сам. Тепер було інакше. Кохана дівчина кликала його. Чи міг він зробити тепер те, що зробив би тоді? Чи мав на це право навіть?

Як же поєднати з цим його бажання віддати своє життя в жертву рідному краю? Одно стає на дорозі другому.

Стає? Чому стає? Хіба ж вона не може тим самим шляхом іти, що й він?

І йому в душу глянули її очі горді, зважливі...

Вона зможе віддатися в жертву так само, як і він. І хіба ж вони не можуть зробити сього вкупі?

Він знає, що їй сказати...

Лист той був справді від Катерини. Довідавшись про подію з Марком, не промовивши й слова, вийшла в свою світлицю і почала думати. Але думалося погано. Вона тільки почувала, що любить Марка, що цього вечора все це непевне становище мусить якось одмінитися, все це мусить скінчитися. Але як? Чому він досі мовчить? І зараз же інша думка промайнула в неї в голові. Вона згадала подію з Голубовим біля ставка, і їй здалося, що Марко й справді міг подумати, мов би вона має якісь почування до Голубова. Це так натурально. І тепер

оця історія. Все складається так, що може впевнити Марка, ніби вона, Катерина, гордує ним.

А він гордий!—подумала вона.

А завтра він їде, і все скінчиться. Все скінчиться, і те, що мусить виявитися, рішиться—не виявиться й не рішиться? І те слово, що мусить сказатися, не скажеться?

— Ні, воно скажеться!—подумала вона зважливо і, вхопивши клаптик паперу, написала до Марка листа.

— Ти трохи бліда!—сказала їй мати за чаєм.

— Голова чогось болить,—одмовила Катерина.

— У тебе руки холодні—ти хвора, піди ляж!

Катерина не була хвора, але її трусила нервова пропасниця. Вона послухалась матері і пішла в свою хату. Не роздягаючись, лягла на ліжко, погасивши світло. З широко розплющеними очима лежала вона в темряві. Руки в неї були холодні, як крига, за спиною пробігав мороз, а голова палала.

Вона чула, як розмовляли на ганкові за чайним столом. Боже мій, як вони довго сидять!

Дзвоне годинник. Тільки одинадцять! А ще ж то аж годину ждати! Раніше вона не могла: тільки в півночі все затихало в їх у господі.

Вона не думала про те, що малося бути там, куди вона піде. Думала про всякі інші речі. Почула, як дзвоне годинник і почала згадувати, як колись вона—ще малою—розбила годинник і повиламувала з його всі коліщатка... Згадала, як стара нянька злякалася, побачивши це. Потім вона почула, як ця стара нянька, що жива й досі, щось бубонить у сумежній світлиці,

де вона спить з її сестрою. І вона почала згадувати, яка нянька товста і які в неї чудні губи, як вона говорить. Потім згадала няньчиного сина—кравця, що іноді п'яний заходив до матері, і їй схотілося побувати в його хаті й подивитись, як він там живе. Потім...

Думки крутилися, приходили й одходили без ніякого з'язку з тим, що було у неї в душі. Іноді Катерина починала ловити себе на тому, що думала, але скоро схотіла згадати свою думку, зараз же забувала її.

Половина! Це половину дванадцятої продзвонило. Катерина не могла більше лежати. Вона встала і сіла біля вікна. Підтягла темну завісу. Місячний світ упав смугою в хату й осяяв частину ліжка, комоду й двері. Катерина положила на вікно свого годинника і почала на його дивитись. Три чверті дванадцятої... Без десятиох дванадцять... Без п'ятиох... Вона встала і тихо-тихо відчинила двері з своєї хати в сад. Білий од місячного світу ганок був перед нею. Темна скеля чорніла здалека, і тільки де-не-де по їй перебігало місячне проміння. Катерина зійшла з ганку, перелинула квітник і вбігла в темну стежку між деревами, що тяглася до містка.

Як підійшла Катерина під скелю до криниці, Марко вже дожидав її там. Він ще не бачив її межі темрявих дерев. Місячний промінь падав просто на його. Він стояв біля криниці, зіпершись на кам'яне цямриння. Катерина, не зупиняючись, перебігла край гаю, і Марко відразу вздрів її перед себе. Він випростав і ступнув наперед.

Вона попередила його. Зупинившись перед ним і тим примусивши й його зупинитись, сказала:

— Я вас покликкала, бо думаю, що у нас обох єсть дещо, що маємо ми сказати одне одному...

Спинилася, дожидаючи відмови. Мить чи дві, що вона прождала її, здалися їй нескінчено довгими. Нарешті Марко загомнів. Він говорив тихо, але кожне слово виходило з його уст виразно й твердо:

— Еге, ми маємо що сказати одно одному. Я вас кохаю і маю не одно це щастя, а ще й друге більше: ви даєте мені надію, що кохаете мене. Не можу висловити, як вас люблю, але нащо вам мої слова?—ви й так розумієте, що без вас я не буду щасливий...

Голос його затремтів... У йому почулося пригнічене поривання. Катерина стояла непорушно і мовчки слухала. Марко казав далі:

— Але ж людина живе не самим власним, особистим життям. Єсть у кожної людини святиня вища від власних почувань, од власного щастя. Такою святинею стався мені мій рідний край, моя Україна. Я присягався присвятити їй своє життя. І та людина, що я кохаю, кого благаю з'єднати своє життя з моїм, повинна йти зо мною до однієї мети.

— Голос у його тепер не тремтів. Він зробився тихий, але в йому чулася сила глибокого, повік непорушного пересвідчення. Замовк і ждав одмови, але її не було. Катерина мовчала. Марко озвався знову.

— Я знаю, я не вартий того щастя, що ви хочете мені дати. Я знаю, як я мало даю і як багато беру. Але ж...

— Але ж, здається, хтось з нас помилився, Марку Петровичу!—перепинила його відразу Катерина, і її голос задзвенів неприязно та гордо.—Або, може, ми обоє помилилися. Ви сказали, що берете... Ви нічого не берете, Марку Петровичу. Я не сховаю правди. Я прийшла сюди сказати вам, що я вас люблю, щоб і од вас теж почути. Але такої відмови, як чую зараз, я не бажаю. На умовах я свого кохання не віддаю.

Вона повернулася і хотіла йти. Невимовний жаль стиснув Маркові серце.

— Люба моя! —скрикнув він і вхопив її за руку.

— Не смійте мене займати! І яке ви маєте право казати так!—скрикнула Катерина, вихоплюючи руку. —На умовах! У вас і тут!... Боже мій!...—І вона побігла була геть.

Ту ж мить Марко став їй на дорозі:

— Во ім'я того почування, що обох нас привело сюди, я благаю вас вислухати і мене! —заговорив він палко.—Нащо ви кажете такі слова? Ніяких умов я не ставлю і не маю на це права. Я кажу тільки про свою обітницю, я кажу, що я тоді тільки можу віддати частину свого життя особистому щастю, коли це щастя не йтиме проти тієї ідеї, яка керує моїм життям. І якби ви хоч на хвилину увірували в цю святиню...

— Ніколи!—скрикнула Катерина і, одхиливши рукою Марка, кинулась геть і ту ж мить зникла поміж деревами.

Марко не рушив з місця. Він сподівався цього, хоча не хотів думати, що так може бути. Але інакше

зробити, інакше говорити не міг. Він довго стояв на одному місці нерухомий, і в його не було думки побігти за нею, наздогнати її, ще в'яснити їй. Він знав, що це не допоможе, і не рушив з місця, хоч і почував, як щось мов ударило у його в грудях...

Він тихо пішов відціль... Який безум! Невже він міг сподіватися свого власного щастя? Як щ а с т я може погодитися з ж е р т в о ю? В його була думка з'єднати те, що не єднається ніколи, і він помилився. Як він міг думати, що не помилиться?

Він прийшов у свою хату і сів біля відчиненого вікна. Голова робила з усієї сили. Розум чув, що він переважив, що почування обов'язку, повинности подужало. І думка працювала, як ніколи. В Марковій голові спокійно, як здавалося йому, вкладалися ті думки одна за однією, по ряду, систематично. Це були думки про рідний народ, про повинність перед ним.

Так минула ніч...

Марко бачив, як мерхли одна по одній зорі перед світлом, як потім вранішній туман по и в сад, повив скелю, обложив усе навкруги. Потім він побачив, як соняшний промінь визирнув з-за краю балки і стрельнув у туман, а за ним другий, третій...

І Марко подумав:

— Мій промінь уже не засвітить...

Але природа мов сміялася з його горя. Вогняною могутною кулею зійшло сонце, розбило тумани, осяяло землю, і земля озвалась усіма голосами—шелестом гайовим, шумінням вітровим, співом пташиним, плеском водяним—земля ожила. А проміння

горіло ясно, гордо і сипало світло та тепло на всю землю.

— Коні готові!—почув Марко за собою голос.

Хлопець узяв його речі. Марко мовчки надів бриля і вийшов з хати. Коні нетерпляче пирхали перед ґанком. Він сів у екіпаж. Коні рушили і вивезли його з двору, де все ще спало. Швидко перебігли слободу, виїхали в степ. Марко не зауважав добре, що навкруги його було — і жита, і трави, і косярі, і сонце, і шлях — все це якимось невиразно крутилось круг його. Зате виразно він почував, що все це живе, що у всьому цьому могутнє життя широко розливається і що сонце світить так ясно, так весело...

— А моє зайшло...—крутилося йому в голові, і в його немов з'являлося пересердя на це золоте, веселе проміння, що, ллючися з високого неба, жило собою всю землю.

Екіпаж під'їхав до станції. Марко ввійшов туди. Було ще порано. Він почав ходити по невеличкій світлиці, далі зупинився перед списком поїздів і уважно прочитав його з початку й до краю кілька разів. Потім перейшов до других друкованих та писаних папірців, що почеплено було на цій же стіні. Він прочитав, скільки яких на цій станції меблів і що міністер доріг забороня курити... Потім він підійшов до вікна і побачив, що сонце сяло ще ясніше, ще дужче, і в його тепер уже не було ніякого пересердя і йому байдуже, чи воно світить, чи ні. Потім йому схотілося, щоб швидше прийшов поїзд, бо докучило стояти біля вікна; але поїзд не

їхав, і він стояв, думаючи про те, чи давно фарбовано штахетки в станціонному полісадничку і чи не краще було б пофарбувати їх не зеленою, а якою іншою фарбою. Далі він почув, як кликано брати білети, зрозумів, що це кличуть його, бо більше пасажирів не було, і пішов узяти білета й почув, як під'їхав поїзд. Сам уніс свої речі в вагон третього класу, за малим не порожній, бо в йому сиділо тільки трое, а хто саме—Марко не розібрав. Сів у тому кутку, де не було зовсім людей. Ще кілька хвилин, і поїзд рушив. Марко став біля вікна і поглянув на станцію. Хотів щось подумати про цю станцію, але відразу, зовсім несподівано, сльози підступили йому до горла і покотились по обличчю—тяжкі й пекучі...

VII.

— Отакої ще! Відкіля ти взявсь?—вирячив на Марка очі Семен Лісовський, як той, приїхавши вранці рано з вокзалу, стяг з його ковдру й збудив.

Він скочив з ліжка, обнявсь і поцілувався тричі з Марком, усе кажучи:

— Та кажи ж, що це? На який час, чи зовсім?

— Зовсім,—одмовив Марко.

— Чого так?

— Спершу вдягнись та вмийся, та й я вмийся, а тоді говоритимем,—сказав Марко, повеселішавши від веселого Семенового обличчя.

— І то не погана річ!—одмовив Семен, і вони почали обоє доводити себе до ладу,—Семен після сну, а Марко—після безсонної ночі у вагоні.

— Марто! Становіть самовар, та швидше!—гукнув Семен у коритар до покоївки.

Через які півгодини самовар уже кипів на столі, а біля столу сиділи за чаєм Марко з Семеном.

— Ну, кажи ж тепер, що там таке?—питався Семен, втупивши в Марка свої ясні-ясні голубі очі, що весело сяли з-під рівних брів на світ божий, роблячи завсігди веселим Семенове молоде та безвусе обличчя з цілою копицею русявого м'якого волосся на голові. Марко, з його сумним обличчям, з поважними очима, з невеличкими темними вусами над тонкими губами, здавався поруч із своїм товаришем старшим, ніж був справді.

— Ну, кажи ж, кажи,—чого приїхав?

— Бо прохали виїхати.

— Йо?

Марко розповів про все. Семен тільки слухав та хитав головою.

— Ну, хто ж тобі велів так робити?—нарешті сказав він.

— Як?

— Не треба було їм заздальгідь виявляти, що ти таке є.

— А я думаю зовсім навпаки. Годі вже нам ховатися. То страху ради іудейська, а то й просто соромлячись своєї національності, не насмілюємося ми часто казати, що ми таке є,—все ховаємося і тим примушуємо думати, що нас зовсім нема.

— Коли ж нас ганяють, як зайців!—перепинив Семен.

— Бо й справді зайці,—тим нас і ганяють. Ану
лиш будемо ще чим іншим!

— Вовками?

— Нам не гріх деякий час і вовками побути,—
як, знаєш, там Гайне каже про себе:

Ich bin kein Schaf, ich bin kein Hund,
Kein Hofrat und kein Schellfisch—
Ich bin ein Wolf geblieben, mein Herz
Und meine Zähne sind wölfisch.
Ich bin ein Wolf und werde test.
Auch heulen mit den Wölfen—
Ja, zählt auf mich und helft euch selbst,
Dann wird auch Gott euch helfen.

Ну, та про це іншим разом! А тепер, як у вас
стоїть справа з нашим товариством? Як у вас тут
ведеться?

— Як ведеться?—перепитався Семен і якомсь-
скривив обличчя, а очі дивились хитро й глузливо
з-під вій.—Побачиш сам! Ось завтра мусіли зій-
тися слухати першу книжку до видання,—рішати,
чи варто на неї гроші тратити. І запевне не варто,
бо книжку написано чортзна по-якому. Так кни-
жок писати не можна. Ніхто так погано книжок
не пише.

— Мабуть книжка ця—твоя?—спитав усміхаю-
чись Марко.

— Ти не помиляєшся!—відмовив тим таки ко-
мічно-смутним тоном Семен.—Ти, на превеликий
жаль, не помиляєшся ані трохи. Книжку ту напи-
сало оце одоробало, що сидить тепер перед тобою.
Книжка ця—оповідання, оповідання д л я н а р о д у.

Але ніякий нарід на світі не буде її читати, бо таких книжок ніхто ніколи не чита.

— Та годі вже тобі скимліти!—засміявся Марко. Розкажи хоч, що ти тут робив?

— Що я робив? Цікаве питання! Проживав ті гроші, що вислав мені мій дядько опекун.

Марко знав, що клопоть землі, з якого опекун прислав гроші Семенові і його сестрі гімназистці, був невеличкий і гроші висилано скупо, — тим і спитав:

— А як тих грошей не стало?

— Еге, їх не стало.. Тоді я став бігати щодня вранці на лекцію.

— А далі що?

— А далі нічого, бо я й справді зараз піду на ту лекцію, а ти спи... От я дурна тетеря...—скрикнув він на Марка.—А чом же ти не кажеш, що тобі нічим буде жити?

— Та в мене є зароблених тридцять рублів—я не тратив.

— Ну, ті потратиш і потім. А тепер треба нових грошей. Ти щасливий, бо гроші сами вже стрибають тобі до рук. Один знайомий чолов'яга кликав мене вчити свого сина. Та мені й однієї лекції досить. Ergo,—бери бриля та йди зо мною і будеш мати діло з Самсоном Павловичем Ловченком та з його сином гімназистом.

— Це добре! Але чи не дуриш ти мене, Семене? Може ти взяв би цю лекцію сам, а тільки поступаєшся мені? Ти знаєш, що це вже було одного разу.

— Хомо невірний! Глянь на цей папірець—у йому, написано те, що я казав,—я мав би його віддати, якби Ловченка не було дома.

— Ну, вірю. Спасибі!

— Бери бриля!

Ловченко жив недалеко, і Семен швидко погодив з ним Марка. Тоді Семен пішов на свою лекцію, а Марко на місто. Найсамперед побіг по книгарнях подивитися, чи нема яких новин літературних. Перекопав усе, що було, і знайшов нового тільки два погані водевілі, що їх прочитавши, довго потім сердився. Забіг і до бібліотеки почитати нових часописів; забіг до одного товариша і на обід вернувся додому.

— Де ти так довго блукав?—скрикнув йому на зустріч Семен,—їсти хочеться, аж шкура болить!

— Здоровкався з містом,—одмовив Марко.

— А це що?—згукнув Семен і аж під ніс підставив Маркові новеньку українську книжечку, що ще пахла друкарською фарбою.

— Це де ти взяв? — спитався Марко, розгортаючи брошурку.

— Де! Це нашого гуртка перше видання—тільки-тільки оце видрукувано, так один примірник узяв з друкарні.

— Та ти ж казав, що першу книжку тільки читатимуть завтра!

— А, який ти нерозумний! Як ти не можеш зрозуміти, що я автор тієї книжки, що завтра читатимуть, що це моя перша книжка—чи міг же я, кажучи про неї, пам'ятати про ту, що була попе-

реду? Та й нарешті я несподіванкою хотів тебе звеселити.

— За несподіванку дякую, та ще до того й книжка на погляд мені подобається. Чому безавторня?

— Вчитель писав—боїться.—Семен сказав прізвище і додав:

— Але ти подумай тільки про те, що це перша праця нашим коштом і, якщо бог дасть, то цих праць буде багато, багато, багато!.. Еге, багато, коли... Знаєш,—як тільки врадили товариство, то за перший місяць мало не всі віддали гроші, а за другий,—хоч його вже й половина минула,—мало не всі не віддали. Ну, я ж їм!..

— Ге! Ти вже, здається, й до репресій берешся?

— Ще й як!.. Стривайте, дайте мені тільки попоїсти, то я ще не так забалакаю, а то я тепер охляв.—Марто! Марто!—заукав він.—Та давайте їсти, бо помremo з голоду!

— А мені що до того!—озвалася з сіней Марта.

— Як то—що до того?—Ви ж будете винні, бо через вас же помremo! Вас тоді на Сибір зашлють!

— Оце мені лихо з вами!—сміялась моторна молодиця Марта, несучи на стіл страву та весело поглядаючи на Семена,—треба вже чогось вам дати їсти.

— Не чогось, а доброго та ще й багато! Давайте, давайте лишень, що там наготували ви сьогодні з своєю господинею!—скрикнув Семен і зараз же заходивсь коло борщу. Але вийвши кілька ложок,

він кинув їсти і почав пильно придивлятися до Марка.

— Чого ти так на мене дивишся? — спитався той.

— А чого ти такий змарнілий та наче сумний?

Досі Марко з Семеном жили щирими товаришами, не ховаючи один від одного ні думок, ні грошей. Але тепер у Марка було таке на серці, що він не зважувавсь розповідати про його нікому. Він помовчав трохи і відказав:

— Розумієш ти, єсть такі речі, що про їх несила говорити, принаймні—зараз?

— І твоя річ така?

— І моя. Трапилось таке... тяжке дуже... Розумієш ти мене, друже? Не гніває ся, що не кажу?

— Ах ти, дурне, дурне!—промовив Семен, хитаючи головою та з любов'ю дивлячись на Марка своїми добрими очима.—А що ж, хіба краще було б, якби ти одбріхувавсь та сказав, що нема нічого? Та мені хочеться тебе поцілувати за щирість, і я й зробив би це, якби мої губи не були в борщі!

Другого дня над вечір Марко з Семеном лагодилися йти до старого Овсієнка,—у його повинні були зійтися й інші земляки, щоб послухати Семенову книжку.

— А знаєш що?—озвався Семен, виходячи на вулицю,—зайдімо ми по Шклярєнка—мені хотілося б прилучити його до нашого гурту.

— Якого це Шклярєнка?—спитався Марко.—Того, що етнографічні матеріали колись друкував?

— Та до його ж. Він тут живе, і я оце недавно з ним познайомився. Цікава людина. Ти знаєш,

він, скінчивши гімназію, не записався до університету, а пішов у вчителі на село, бо справа народної освіти не дождатиме, поки він скінчить університета. Вибув щось років з дев'ять учителем, зібрав силу лінгвістичного та етнографічного матеріалу, друкував його, хоча з своїм ім'ям мало. Зрозуміло, як йому доводилось жити: і тепер у нас школи гарні, а тоді — років перед п'ятнадцятьма,—ще кращі були. Натерпівся він там лиха чимало, а наприкінці й без заробітку лишився за те, що, вчивши в школі, вживав і української мови... Довго тинявся без посади, бідуючи, а тепер має приватну роботу. Адже цікава людина?

— Цікава.

— Але він ще тим цікавий, що страшенно тепер обурений проти всіх земляків.

— Чого?

— Та ось послухаєш його самого, бо оце вже ми дійшли до його.

Вони увійшли в двір і постукали в двері в невеличкому будинкові. Одчинив двері сам Шкляренко.

— Приймайте гостей, Максиме Кириловичу!— промовив до його Семен.

— Просимо!—відмовив коротко Шкляренко і повів їх у свою хату.

Він наймав одну хатину, де тільки було ліжко, стіл, три стільці, шава з книжками, по стінах дватри українських малюнки та Шевченків портрет. Сам Шкляренко був у дуже простій одежі. Це був

чоловік середнього зросту, але в плечіх широкий—видко було здорову силу; худе, але чимале обличчя було виразне та енергійне, з молодими очима та з великими темними вусами; високий випнутий лоб нагадував про впертість.

Семен познайомив Марка з Шкляренком.

— Прощу сідати!—промовив той і в його голосі Марко почув якусь нотку—чи то невдоволення, чи то роздратовання.

— Ми оце до вас, Максиме Кириловичу, щоб ви йшли з нами,—заговорив Семен.

— Чого і куди?

— Та до Овсієнка ж! Будуть гризти мою душу, дочку мою, мою книжку нехтувати.

— Не варто й ходити.

— Чому?

— Бо однак нічого не буде з тих заходів.

— Отже видрукувано вже одну книжку.

— То випадком, а потім усе діло скаламутиться.

— Та чого ж так?

— Бо всі українофіли або ледарі, або падлюки!

— А мене ж та себе до яких ви лічите?—спитавсь усміхаючись Семен.

— Хотів би до перших,—озвався зовсім поважно Шкляренко,—а проте—не знаю.

— Чи не занадто ви суворі, Максиме Кириловичу?—спитався Марко.

— Маю підстави. Років з двадцять п'ять товчусь поміж земляками—знаю багато їх. І завсігди бачив одно: справа починається широко, тягнеться вузько і кінчається нічим. Винятки з правила бу-

вають, але це правило. Гляньте на літературу—хто робить? Півтори людини, а всі останні ледарюють, хоча могли б багато і дуже багато робити. А як видавати доведеться та книгар часом не візьме, так пошукайте тоді видавця! Ніхто копійки не дасть, а в нас є земляки, що мають сотні тисяч і кричать про свою любов до України! Так буде й з вашим гуртком... Ви гляньте—ми досі не маємо навіть виданнів творів своїх кращих письменників, не маємо книжок для народу!..

— Але ж ви знаєте: обставини від нас незалежні...

— А чого ж сиділи дурно тоді, як не шкодили ті обставини? Може якби тоді робили добре, то тепер не було б і «обставин». А, ледарство!.. Недбальство!..

Шкляренко казав палко, голосно, за малим не кричачи, і в його тремтячому голосі чути було злі сльози. Видко було, що людина мучилась над тими думками довго і намучилась дуже; видко було, що все це займа її душу зглибока.

— Тяжко, але правда,—згодився Марко.—Багато гріхів на нашій інтелігенції.

— Наша інтелігенція!—знову заговорив Шкляренко.—Де вона? Вона не знає своєї мови, вона не має своєї сім'ї, вона тільки про свято вряди-годи згадує Шевченка, чи яку пісню,—бо вона іншим живе!.. А чи є хоч крихта солідарности серед нашої інтелігенції? Ця наша повсякчасна гризня, повсякчасна колотнеча!.. Почування спільности, громадянства — де вони в нас? Тільки особисте на

першому плані, тільки мое я, а начхать мені на громадське добро! А як ми шануємо своїх талановитих людей, нашу славу, гордощі? Наші письменники померли б з голоду, якби не сиділи по канцеляріях, наші композитори, наші малярі,—вони марнують свій талант, свій час на біганину по приватних лекціях, на... Ех! А наше зрадництво падлюшне!..

— Стривайте, Максиме Кириловичу,—перепинив його Семен,—хіба ж це спеціально наш продукт?

— Звісно, і в інших є... Але ж де було стільки Барабашів, Адамовичів, Брюховецьких?

— Але ж ви забуваєте обставини...

— Не забуваю,—од їх починаю, завсігди їх на увазі маю! Але де більше перешкод, там треба й більше сили виявити. А ми на шеляг її виявляємо. І не через те, що нема! Є вона, та йде на чорт батька зна що.

Шкляренко нервово заходив по хаті, кусаючи губи.

— Знаєте,—промовив він, трохи заспокоївшись,—оце лежу я іноді вночі га й думаю: Господи, сотвори чудо! Бо тільки так і може що зробитися.

— Ні,—озвався Марко,—я з вами не можу згодитися. Усе погане, що ви показали, є, і це все правда. Але ж не саме погане. Є таке, що навіває на душу надії.

— Що ж воно таке?—спитався Шкляренко, зупинившись та глянувши на Марка.

— Є люди, що віддають своє життя на працю... Я вам міг би сказати кілька йменнів, і ви повинні

будете схилити перед ними голову, бо це «сіль землі» нашої. Їх не багато—це правда,—але коли ж і де їх було багато? Але діло, що вони роблять, не вмирає і не вмере. Єсть борці! Єсть!

Марко говорив це щиро, палко. Шкляренко мовчки дивився на його.

— Бажав би, щоб ви були праві,—промовив Шкляренко, як Марко змовк, і в його голосі зазвеніла якась інша, люб'язніша струна.—Мені так здається, але може я помилився, бо я багато злував... Дай, боже! Дай, боже!

Через кілька хвилин Марко з Семеном ішли вдвох до Овсієнка. Шкляренко не пішов.

— Не думай, що він не робить,—сказав Семен до замисленого Марка,—він робить і тепер, а всі невеличкі свої гроші, що застаються йому від життя, кладе або на видання якої книжки для народу, або купує наші книжки та посилає на село. Але ж він не може робити в гурті—каже, що сам більше зробиш.

У Овсієнка було вже чимало людей. Сам господар сидів у гурті і щось казав. Це був невеличкий чоловік, старий уже—зовсім сивий. Обличчя, колись дуже чепурне, було приязне та гарне й тепер; очі бистрі, мова швидка, з притиском,—видко було, що в старого збереглося ще багато вогню.

Побачивши він двох гостей, устав швидко, пішов назустріч і почав здоровкаться.

— А, дуже радий!—задріботів він,—просимо до гурту! Знайомі?—спитався він у Марка, киваючи оком на гостей, що сиділи в хаті.

Гості всі були Маркові знайомі, oprіче одного—це був новий учитель з гімназії, що тільки це літо приїхав сюди на посаду, на прізвище Бійчевський. Він сподобався Маркові своїм обличчям. Oprіч його були тут ще двоє синів Овсієнкових, студенти, що мало й сиділи в хаті, все кудись бігали, зовсім не цікавилися справою, бо, як знав Марко,—навіть трохи сміялися з батькового вкраїнолюбства: зате Овсієнкова дочка Маруся—невеличка на зріст, але чепурненька білявенька дівчина, така ж жвава, як і батько, хоч і соромлива,—дуже щира була до всього; вона була вчителькою на селі, а тепер улітку жила в батька; був Тапчанський—низенька суха істота з глузливими злима очима та з голо обстриженою чорною головою; був Човгань—молодий професор університету, на його останніми часами багато надій мали; був Савчевський—довга постать з апатичним обличчям, багатий чоловік, хазяїн великого маєтку й кількох будинків у місті; було ще троє студентів.

— Принесли?—почали питатися в Семена.

— Та приніс—шарпайте вже душу мою!—відмовив той з комічним жалем і положив рукопис на стіл.

— Хіба ви сюди й душу положили—у ці шпаргали?—спитався Тапчанський,—а сами тепер зосталися без душі?

— Нема що робить! За те ви вже нікуди не положите душі, — відмовив Семен, що завсігди мав з Тапчанським війну на слова.

Семен розгорнув рукопис і зараз же почав читати своє оповідання. Оповідання було непогане,

в звичайному, трохи глузливому, Семеновому тоні, але крізь той тон виразно видно було молоду щирість. Семен читав, не одриваючи очей од книжки. Як скінчив, то помалу підвів очі і глянув—Маркові здалося, що він глянув найсамперед на Марусю Овсієнкову і що та до його трішки-трішки всміхнулася.

Помовчали.

— Воно нічого,—сказав Овсієнко,—та наче трохи натуралістичне, в душі Левицького...

Старий Овсієнко мав і погляди на письменство старі і йому рідко подобалось те, що виходило за межу романтизму.

— От і мова... Трохи теє...—І він почав перебирати окремі слова, яких він замолоду не чув у своєму селі, і через те впевняв, що їх нема.

До його пристав і Савчевський:

— Я ось що маю сказати,—говорив він по-московському, як і більшість з тих, хто тут був, страшенно тягнучи слова і так вимовляючи їх, мов би язик його щоразу прилипав у роті, і він мусів щоразу його віддирати,—ось що маю сказати: мова й мені не подобається—багато кованих слів.

— Наприклад?—спитав Семен.

— Ось наприклад—н а р е ш т і а б о г о д и н н и к.

— Правда!—згодивсь Човгань.

Зчинилася спірка про всякі ковани й не ковани, народні й не народні слова. Молоді оступились за Семена, інші за Овсієнка з Савчевським.

Овсієнко кричав:

— Подивіться, як пишуть кияни! Читати не можна!

Хтось витяг якийсь словар, хтось доводив «Кобзарем» свої думки. Про Семенове оповідання вже й забули, далеко відбившись від його. Маркові ставало нудно. Він устряв до спірки:

— Це правда, що ми пишемо поганою мовою, але не поможемо лихові, коли будемо сперечатися про окремі слова.

— А чим же поможемо?—спитав Тапчанський.

— Тим, що вчитимемся своєї мови й не здаватимемся на тії тільки знання, яких можна засягти випадком, слухаючи свою мову від селянина; вживатимемо її завсігди в своїй сім'ї і скрізь, де можна. А то ось ми тут зійшлися, а здебільшого не по-своєму говоримо.

Дехто почервонів. Усі змовкли, бо всім стало ніяково. Молодий учитель Бійчевський озвався перший.

— Я згоджуюсь із вами,—сказав він до Марка,—але що ж ви зробите, коли все життя, що нас оточає, все впливає в один бік? Що ж робити.

— Боротися з тим впливом,—одмовив Марко.

— Це легко сказати, та не легко зробити.

— Борня ніколи не бува легенька. Але я знов кажу, що ми її не починали, цієї борні, та й про те, щоб почати, не дбаємо. І ось відціль я бачу небезпечність для нашої мови, а не від нарізних, хоч би й дуже недоладно зроблених, слів. Та нарешті треба ж дати й авторові волю—вживати ті слова, які йому здаються кращими. Це авторське право!

Маркова оборона помогла цього разу, і безшасні

слова zostалися в оповіданню. Семен повеселішав і вдався до Марусі Овсієнкової.

— А що ж ви, Маріє Степанівно, нічого не кажете?—спитавсь він.

— Я?—промовила дівчина і почервоніла.—Мені дуже подобається все—і оповідання, і мова.

— От спасибі, що оступились!—скрикнув радісно Семен, а Маруся почервоніла ще дужче.

— А от ще правопис...—почав Овсієнко, витягаючи з кишені першу книжку, що видано вже було на гуртові гроші. — Ви, Семене Олександровичу, держали тут ко екту, мабуть і цю держатимете, то нам треба умовитись за правопис. Ось ви, наприклад, пишете б е р е ц ц я, в е д е ц ц я, а хіба ж воно так можна? Треба писати ть с я, щоб видко було, що воно; а то ми своєю фонетикою так зіпсуємо мову, що через десять років нас не розумітимуть.

І знов почалася довга спірка вже за правопис...

Марко спробував сказати, що це не таке вже важне питання про т ь с я та ц ц я, щоб на його гаяти стільки часу.

— Так дивитись на діло—це значить не поважати свою мову!—скрикнув Тапчанський.

— Вибачайте, — одмовив Марко,—а чим може людина довести, що поважа свою мову?

— Як—чим? Поважним поглядом на неї!

— Отже ні! Працюючи цією мовою!—відказав спокійно Марко.

Тапчанський мусів змовкнути, бо й рядка мабуть не написав ніколи по-українському.

А тим часом спірка починала робитися надто гарячою. Здавалося, що рішалось питання, од якого залежить доля всієї України. Бачачи господар, що гості вже гризуться, поспішився зупинити:

— А годі, люди добрі, про це, бо нехай уже буде так, як я кажу!

— Чому ж це так?—задерикуватو спитавсь один студент; але інші, що їм докучила спірка, зупинили його і поступились Овсієнкові, — рішили писати ть с я.

— А що то ми будем ще видавати?—спитався Бійчевський.

Усі мовчали. Ні в кого не було нічого зробленого. Бачачи це, Марко озвався:

— У мене виготовано кілька книжок для народного читання; якщо дозволите, то принесу їх.

— Добре!—сказав господар.—А коли ж?

Призначили ту неділю і пішли до вечері. За вечерю Семен опинився біля Марусі Овсієнкової і весь час любенько з нею розмовляв.

— Нема ладу!—промовив Марко, ідучи з Семеном порожніми, ледве освічуваними газовими лихтарями, вулицями.

— Де?—спитався той.

— У нашому товаристві. За кожную дрібницю—суперечки. Про що не почни—всі не в один гуж тягнуть, кожен своє...

Семен мовчав і Марко говорив далі:

— Воно не дуже й дивно, як роздумаєшся. Української інтелігенції нема, існують тільки українські інтелігенти. Кожен із них виробляв свої по-

гляди самостійно, якщо здатний був на те, або підлягав чієму впливові, а загального цілогромадського тону, впливу не було й нема. Тим кожен і різнить поглядами з іншими, тим кожен за ті погляди й держиться так, бо як він їх здобув сам, то вони здаються йому і дуже дорогими, і цілком правдивими.

— Еге...—мугикнув Семен.

— Ніякого гуртового діла робити не можна, коли не можна погодитися поглядами. Шкляренко каже, що кожен мусить робити нарізно і що так більше зробиш,—так, здається, він каже, Семене?

— Еге... Та про що ти кажеш?

— А про що ти думаєш? Я кажу про Шкляренків «індивідуалізм». Цей Шкляренко мене зацікавлює. Він щира людина, але не нормальна. Він саме й є найтипичніший продукт нашої української розрізнености, несолідарности. Тим у його й такий погляд на гуртову роботу, але...

— А як тобі подобається Овсієнкова дочка?—зненацька перепинив Марка Семен.

Марко дивуючись глянув на Семена і невдоволений спитавсь:

— А нащо тобі Овсієнкову дочку?

— Правда,—гарна дівчина?

— Гарна... Але ж я тобі не доказав. Я думаю...

— До того ще й розумна!—знов перепинив Семен.

— Хто?

— Та Маруся ж Овсієнкова!

Вони йшли проз лихтар. Марко вхопив Семена за плечі і поставив його проти світла. Він глянув

Йому в обличчя і побачив, що воно сяло щастям. Марко весело засміявся.

— А я й не туди то, дурний! Коли казати на-всправжки,—вона гарна дівчина, щира—мені подобається.

— Справді?—радісно спитався Семен.—Ходім!

Вони пішли і трохи помовчали, далі Семен сказав:

— Ну, ти вже мабуть догадався?

— Про що?—лукаво спитався Марко.

— Що ми хочемо одружитися.

— Добре зробіте.

— У нас така постанова: через рік я кінчаю курса, одержу посаду, і тоді ми поберемось.

— А старий же?

— О, ми з старим приятелі! Правда, він з грошиками, а я голодранець, але ж він не така людина, щоб став на перешкоді,—одмовив Семен, беручись за клямку від своїх дверей і увіходячи в хату.

Після цієї розмови проминув місяць. Марко тим часом прочитав у товаристві кільки своїх книжок. Це була белетристика, писана задля народнього читання, і дехто в товаристві повстав проти цього:

— Нема ніякої рації годувати народ казочками та оповіданнячками. Народові треба науки.

— Але що ж ви зробіте, коли несила нам подати науку? Адже всі наукові книжки цензура забороняє. Будемо поки давати хоч те, що нам можна. Нарід хоче також і красного письменства.

— Я стою за науку і через те не хочу давати грошей на це,—казав Човгань.

— А я хіба не стою за науку?—спитав Марко.—
Більше, ніж хто інший і завжди докорятому на-
шим ученим, що вони багато копаються по архі-
вах, забуваючи про живу нагальну потребу.

Човгань почервонів. Він уже три роки свого професорування справді рив архіви, одкопуючи відтіть якісь дати та ще щось до своєї археологічної роботи, і йому здалось тепер, що Марко натякає на його.

— Дозвольте спитаться,—на кого ви натякаєте?—
гостро спитавсь він у Марка.

— Я ні на кого не натякаю,—відмовив той,—
тільки кажу, що треба живого діла, а не мертвого.
Та й діла, а не спірок.

— А які ж це спірки?—не покидав свого Човгань.

— Та бачите,—ми ніяк не можемо погодитися
й на дрібних питаннях. Ми сперечаємося про слова,
про літери, а забуваємо про те, що народові треба
книжки і треба швидко, і треба багато. Ми забу-
ваємо, що нарід живе в темряві, що він денаціо-
налізується і деморалізується, що наші вороги
живають усякого способу, аби національній нашій
справі пошкодити, аби нас знищити, і сами даємо
ворогам у руки перевагу, гаючи дорогий час на
безрезультатні, безплідні спірки про такі речі, що
вони не варті того. Ми балакаємо багато, а робимо
мало.

Маркові слова зробили вражіння—всі змовкли,
бо не могли нічого сказати. Але згодом Шкля-
ренко, стрівши якось Марка на вулиці, сказав йому
з цього powodu:

— Ось подождіть лишень, коли вони всі не розлізуться, як руді миші.

— Та вже ж побачимо!—відмовив Марко.—Не такий страшний чорт, як його малюють.

Але самому було сумно, бо сам бачив, що ладу у їх у товаристві дуже мало.

Одначе дві Маркових книжки та одна Семенова пішли до цензури.

Поки це діялося, Марко вже відбув справу з екзаменами і тепер тільки дожидався, поки настановлять його вчителем у гімназію,—це вже йому було обіцяно. Семен мусів ще рік zostаватися в університеті, бо був на медичному факультеті. Нарешті Марка настановлено вчителем грецької та латинської мови в гімназії, в рідному ж таки місті, тільки не в тій гімназії, де сам учивсь.

Почав він свою службу з того, що поробив візити до директора та до товаришів учителів і познайомився з усіма. Директор йому не сподобавсь—він по-начальницькому, трохи згорда, говорив з Марком, і новому вчителеві здалося, що йому дано якусь високу авдієнцію. Од учителів перше вражіння було невиразне: відразу багато людей довелось побачити. Дві тільки постаті відрізнялись у Марка в голові виразніш од інших. Один був Каншін, учитель географії та історії, типічний москаль—широка у плечіх, велика постать, лисина, руда борода, ніс з широкими, наче розірваними ніздрями і хитрі розумні очі; другий—Гайков, учитель математики, здається, вкраїнець—швидкий, люб'язний, чепурний і через лад уже солодкий—

все з медом та з маком. Обидва Маркові не сподобалися.

Призвичаївшись трохи до праці в гімназії, Марко почав знову мати вільний час і робити свою роботу. Дві науково-популярні книжки, не мігши покищо надрукувати дома, послав до Львова, писав туди ж і до часописів.

З Семеном і досі жив в одному будинкові, хоч і окремо, але щодня вкупі сходились до обіду й до чаю. У людей бував мало,—що ніколи, а що й не хотілося бувати поміж людьми, коли його серце було повне тяжкого горя.

Еге, поранене серце не гоїлось. Глибоко вразила його ясноока горда дівчина своїми очима гострими, і та рана боліла та ятрилась, не даючи Маркові спокою. Образ коханої дівчини не зблід, не затерся у його в душі—навпаки: тепер, як він її не бачив, вона ще виразніше стояла перед його душевними очима. Він згадував усе, що торкалося до неї: своє життя на селі, свої розмови з нею, згадував її слова, рухи, погляди. Він проводив перед себе знов день за днем усе своє життя коло неї і переживав його знов хворим серцем. І переживаючи, чув він, що вона мов ще любіша стає йому, мов ще дорожча здається серцеві. Серце дорого за неї заплатило і тепер, більш, ніж коли, бажало мати те, за що стільки віддало.

Марко ловив себе на таких мріях, починав нагадувати собі свої думки про жертву, упевняти себе, що він не має права дбати про власне щастя; але та сила, що не давала йому спокою, не ско-

рялась тим доводам. І часто довгими осінніми вечорами, сидячи сам у своїй невеличкій світлиці перед лямпою, за столом, закиданим паперами, з пером у руках, він одразу несамохіть уявляв собі коханий образ і тоді вже не міг нічого робити. Він починав ходити по хаті туди й сюди, і образ за образом, згадка за згадкою проходили йому в голові,—то мов голублячи його відблиском перебутого щастя, то розриваючи мукою його серце—мукою з думки, що це щастя могло б бути і не було, і не буде. Тоді він починав обвинувачувати сам себе, казати, що він не так почав і не так робивділо, як треба, що він невдалий, що він сам одштовхнув од себе дівчину.

Але тверда душа його не туманіла. Він усе ж знову починав бачити річ так, як вона є, і розумів, що іншого сказати він Катерині не міг. Сховати свої пересвідчення він теж не міг, та й нічого путящого з того не було б. Ні, він повинен просто забути про своє щастя, воно не судилось йому. І в його з'являлось тоді могуче бажання втопити свої думки, згадки й жалі в невсипущій праці на користь тим ідеям, що викопали безодню проміждо ним та його щастям. Він тоді кидався до роботи і робив, мов зачарований, нічого не чуючи навкруги, нічого й не бажаючи чути. Він до обід бігав у гімназію, а вернувшись відтіля і на швидку пообідавши, кидався до роботи і робив до пізньої ночі. Семен не розумів тоді, що з ним робиться, бо на всі запитання Марко тільки махав рукою.

— Бійся бога, Марку,—хіба ж так можна робити?—казав Семен.—Та ти ж занедужаєш!

Але Марко не зважав на те, і палка робота тяглася звичайно кілька день, а потім починалася реакція: Марко знесилювався, дух пригасав, приходила така втома, що йому потім здавалось, ніби на його находив на той час пароксизм великої апатії до всього. Але цей пароксизм був недовго—знов голова починала робити, знов думка за думкою, згадка за згадкою розпалювали її.

І так тяглося з того часу, як Марко приїхав з села. Мусіло перегоріти, перепалитися горе, щоб очистилося знову серце.

Марко кілька разів міркував про своє становище. Він завсігди доходив до того, що інакше бути не могло, але не міг з тим помиритися. Казав собі, що повинен забути це своє особисте горе і віддати всього себе роботі для рідного краю, і віддавав справді; але ж бачив, що сила, проти якої змагався, була далеко більша, ніж він досі думав. Він не боявся, що вона його злама, поверне в інший бік; того образу рідного краю, яким повна була душа його, не могла вирвати відтіль ніяка сила, тим і ніяка сила не могла повернути його в інший бік; але ж зате він невиразно поки ще почував, що ця, невідома йому досі, сила така велика, що може не зникнути, може зостатися і гризти, точити йому душу.

У такому становищі був Марко, як одібрав листа від Корнія. Марко листувався і з ним, і з Петром Олександровичем, учителем. Він посилав їм туди

книжок, а вчитель давав їх селянам. Корній деякий час довго не писав, не писав чогось і вчитель. Одібравши тепер листа, Марко розгорнув нечепурне писання і почав читати досить байдуже—щось інше на той час було в його в голові. Але та звістка, яку він прочитав у листі, примусила його забути все, що він думав, і його серце відразу стрепенулось. У листі, проміж усякими поздоровленнями, поклонами та іншим, стояло ось що: «А ще у нас новина. Нашого пана дочка вже тут не живе, а кудись поїхала. Люди казали, що вона вчителькою поїхала».

Що це?

VIII.

Катерина не зупиняючись бігла від скелі аж до містка, неначе боялась, що Марко гнатиметься за нею. Перебігши місток, зупинилась і пішла тихше. Вона вся тремтіла з страшної образи, що зазнала від Марка. Образа здавалась їй такою великою, несвітською, що дівчина навіть не могла думати про неї поки, а тільки почувала всім серцем.

Вона вбігла у свою хатину і впала на ліжко. Серце колотилось у грудях так, мов би хотіло вискочити. Ухопилась за груди руками, наче силкувалася зупинити його, але не могла. Підвелась і сіла на ліжкові. Не розуміла нічого, голова в неї була в якомусь тумані. Так просиділа кілька часу. Спершу помічала, що в неї дуже б'ється серце; а потім якось і того не стала помічати. Вступивши в темряву очі, сиділа нерухомо, без думки, і тільки сві-

домість, що сталося величезне нещастя, була в неї на душі. І сама не помітила, як відразу важкий сон знеміг її, і вона впала на ліжко так, як була, вдягнена, і заснула.

Чи довго спала,—вона не знала. Прокинувшись серед темряви, спершу не могла зрозуміти, що з нею. Потім почула на собі одержу й подумала:

— То це я заснула вдягнена?

Роздяглась, лягла на ліжко, щоб спати і відразу все згадала, все як живе перед нею уявилося. Вже не могла спати, почала думати. І враз їй зробилося все таке зрозуміле. Думки склалися так легко, одна з одної впливаючи. І так виразно це робилося, що мов чула, як думає. Але вона не помічала, що всі думки її крутилися коло одного осередку:

— Все скінчилося!—це була перша думка.—Бо він мене образив!—друга.

— Я, дівчина, прийшла сама до його признаватися в своєму коханні, а він сказав: приймаю твоє кохання, але на умовах.

Її кохання на умовах!

За кохання треба віддавати в с е: все своє життя і все, все! Вона була певна, що досить їй сказати слово, щоб Марко зробив це, щоб він сказав: «Візьміть усе моє життя, все, все!»

Але він!..

Але ж у неї врода, у неї чудова краса,—це ж усі їй казали,—відколи вона згадає себе! І хіба ж врода жіноча не дає права жінці мати все, що вона хоче, не дає права веліти! За один рух краси люди

рабами стають, життя не жаліють, хіба вона не читала цього в книгах? А цей!.. А він смів її так страшно, так безмірно образити!..

Вона вже не заснула. Вранці мати, побачивши її бліду, змучену, намагалась положити її знову на ліжко. Але Катерина лежати не могла. Вся її істота була якось напружена, і це не давало їй змоги навіть довго всидіти на одному місці. Вона мало не весь той день пробула в саду, ніби читаючи, а справді—швидко ходячи по стежках. Книжку іноді розгортала, але читати в їй нічого не могла.

Другого дня на погляд зробилася вже зовсім спокійною. Але в душі в неї спокою не було. Все ті ж незмінні думки снувалися в голові і страшенно втомляли своєю незмінністю, однаковістю. Ці думки були такі важкі, що Катерина неначе фізично чула, як вони робили борозни у неї в мозкові.

Поминув тиждень, другий... Зло з серця зникло. Почування образи трохи зменшилося, зробилося не таке дошкульне. І що більше те почування блідло, то виразніше починала вимальовуватись перед нею Маркова постать. Катерина й перше цю постать бачила,—вона не відходила від неї, тільки мов туманом повита була. А тепер стояла перед нею виразно, так виразно, що дівчині здавалося, ніби вона бачить найдрібніші риси його обличчя. І почала дивитися на цю постать...

Вперше, як з'явилась вона виразно, Катерині зробилось чогось надзвичайно жалко, і вона проплакала півночі. Їй здавалося, що вона плаче з образи... або вона й сама не знає чого.

Потім почала дивитися. Яка спокійна, яка в собі впевнена постать. Це погано вражало, що така спокійна та впевнена. Придивлялась далі, і це перше вражіння зникало. Постать спокійна і... дужа. І знов це погано вражало, бо ця дужість переважила її, Катерину. Образа встала знову з закутка душі, і дівчина прогонила від себе цей образ, не бажаючи його бачити. А він знову приходив, і вона знову дивилась...

І потроху зникало в неї роздратовання, потроху звикала вона дивитися на питання й з другого боку... Одного разу у неї навіть з'явилася думка, що вона, Катерина, егоїстка. Вона вимагала від Марка, щоб він оддав їй усе за кохання. А чому ж Марко не міг того ж вимагати? Ця думка здалася їй спершу нісенітницею.

— Чому?—Тому, що я дівчина, що я маю вроду...

Але трохи згодом почула якусь неправду в цій одмові. Схотіла знайти іншу, кращу, але не могла. Тільки той дужий образ не покидав її.

Поминув місяць. Тоді десь узялася думка:

— Що примусимо його так зробити?

Адже він сказав, що її любить, що ніколи не буде щасливий без неї. Це вона добре тільки тепер згадала, бо перш пам'ятала з усієї розмови тільки те, що так її образило.

— Неправда!—хотіла вона скрикнути на Маркове впевнення, але не могла. Згадала його обличчя, голос, яким він це сказав, і не могла сказати, що це неправда.

А коли любить, чому ж зрікся? На кого проміняв?

Ні на кого!—відмовляла собі.—Він сказав, що є вища святиня, ніж особисте почування і що тією святинею він живе на світі.

Та що ж було цією святинею? Химера! неможливість! дурниця, що з неї всі люди сміються! І на цю дурницю промінати її кохання!

Але ж ні, знов таки—він не міняв. Кохання в його — одна річ, а те—друга. З тієї святині глузують люди, але ж... Але ж мабуть велику силу має вона над Марком, коли він міг зректися свого щастя за-
для тієї святині!

Свого щастя? А відкіль вона, Катерина, зна, що вона дала б йому щастя?

Ця думка була і нова, і надзвичайна дівчині. Та за останній час вона вже звикла до того, що їй увіходять до голови надзвичайні думки, такі, що спершу здаються нісенітницею, а згодом... Не дивно, що й ця думка не вийшла в неї з голови і дедалі все більше запанувала там, і дівчина мусіла нарешті згодитися, що вона, Катерина, ще не зна, чи мав би Марко те щастя.

Але ж вона давала йому своє кохання! Це правда. Та він живе не так, як інші люди. У його є висока мета, є святиня, що він їй служить. Катерина починала тепер розуміти, що її кохання ще не було б йому щастям, коли б вона так дуже різнилася з Марком,—бо в неї не було ніякої мети...

Але ж ця мета була химера, була дурниця!

Щодо того, коли вона мала над Марком таку

силу? Щось є в цій дурниці, що вона подоліла цю душу дужую. А що ж саме?

І Катерина про це думала. Минали дні, тижні, і їй починало здаватися, що Маркова мета мабуть не така дурниця, як вона спершу гадала. Ще їй надто: їй схотілося знати, чого саме бажає Марко.

Вона цього не знала. Він багато разів знімав про це з нею мову, але щоразу була вона до цього неуважна, навіть глузлива. Згадавши це, почувала себе винною. Як багато дала б вона тепер, щоб почути знов те, що він казав тоді.

Але його вже не почуєш, а відмови треба. І вона починала згадувати все, що він казав, силкувалася звести до купи, з'єднати розрізнені вислови, фрази, кинені тоді, чи тоді думки—усі ці уривки, що позоставались у неї в голові ще від того часу. Ця робота була важка, але Катерина вперто не покидала її. І сама не помітила, як її всю затигла ця робота. І їй здалося, що потроху вона дещо почина розуміти.

Саме серед тієї душевної борні, що її відбувала тепер дівчина, надійшов один випадок і тільки поскорив справу. Одного дня приїхав до Городинських убраний якомсь урочисто Голубов і... освідчився Катерині. Дивлячись на його модню одежу, на таке ж модне прибране, прилизане обличчя, Катерина несамохіть прирівняла його до Марка і мусіла згодитися з тим, що проміж ним і Марком була ціла безодня різниці, мов би це були люди не з одного світу. І ця різниця була не на користь Голубову.

Одіславши збентеженого та сердитого Голубова без нічого, Катерина знов повернулася до своїх думок, знов почала шукати відмови на питання: чого хоче Марко? Катерина згадала, з яким пошануванням завсігди згадував він про Шевченка і зважилась прочитати «Кобзаря». Нишком добула вона книгу й почала читати. Прочитала картку, дві і побачила, що дуже мало розуміє ту мову, якою написано книгу. Московська наука зробила її нетямущою рідної мови.

Та вона не кинула книги і зважилась вивчити мову, щоб знати, на кого проміняв її Марко. Ображене кохання, вражена гордість примушували її вперто простувати до своєї мети; їй хотілося довідатися, що написано в тій книзі, так, як одкинутій коханці хочеться побачити свою розлучницю, щоб знати, через кого її одкинуто. Вона розпитувалась про невідомі їй слова у наймичок-селянок, добула десь словар Закревського і таки досягла того, що через який час стала розуміти Шевченкову мову. Тоді почала читати.

Могутня поезія Шевченкова не могла не зробити впливу на чуйну до поезії дівчинину душу. Вона й сама не помічала, як починала плакати там, де поет хоче викликати сльози, або несамохіть корилася впливові урочистого пророчого тону, яким промовляв кобзар. Вона пізнавала тут Марка, але все ж не знаходила собі досі відмови.

Одного разу їй довелось прочитати:

«Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні...»

Почування, яким пронято ці вірші, вразило її надзвичайно. Вона стільки знала Шевченків життєпис, щоб відчути всю силу того почування. Вона зрозуміла тоді, як міг поет зрікатися свого щастя задля України. І вона несамохіть перенесла ту ж думку й на Марка...

Очі її почали бачити більше. Дика краса Гонтиного образу не могла її не вразити. І вона, вся тремтячи після прочитаної сцени, де він убиває дітей, прирівняла Марка до Гонти. Еге, і цей уміє так зрікатися з-за любови до рідного краю.

З того часу вона вже не могла добре розуміти, як ішла її думка. Образи, найбільш образи опанували її. І один з їх був образ борця за рідний край, людини, що зрікається власного щастя. І той образ був перед нею тепер у надзвичайному сяєві.

І далі інші образи уявлялися їй. Це були: і мати з «Неофітів», і «Відьма», і Оксана, і вона сама, Катерина, такою, якою вона себе досі знала. Ті образи або проходили один за одним, або йшли мішма і щоразу, як з'являлися, покидали якийсь слід у неї в душі.

І ось—сталось! Прийшов час, коли Катерина побачила, що вона тепер уже не та, що була перш...

Вона зрозуміла, що її врода не дає їй ніякого права ні на що. Зрозуміла, що ця врода зовсім не має непереможної сили, як то вона думала спершу. Мусіла побачити, що є дещо вище за вроду—це краса душі, і зрозуміла, що тим Марко відійшов од неї, що вона мала тільки красу тіла, але не мала краси душі.

Потім зрозуміла й інше. Побачила дещо вище від задоволення власних почувань та бажаннів. І це вище є має силу більшу над усі інші почування та бажання. І тій силі мусить усе скоритися.

І скорилася. Зрозуміла всю красу душевну того, з ким розрізнила її доля, і покохала його ще більше, ще кращим, чистішим коханням. Покохала його, добре розуміючи, що проміж нею та ним перебито стежку глибоким проваллям. Чи була в неї надія перелинути його? Вона не питалась, не думала про це, вона віддалась уся цьому новому їй почуванню... Еге, новому, бо це не було те старе кохання, що викликалася воно здебільшого вродою. Ні, це було кохання з ідеальною, як їй здавалося, краси душевної її милого, це було схилання перед ним своєї гордої голови...

Але ж не це тільки. Вона зрозуміла, яке нікчемне для людини було те життя, що ним вона досі жила, і порвала з тим життям навіки, без звороту. Вона побачила, що повинна жити інакше, і з того часу всі ті слова, що казав їй Марко і що промовляв великий поет, були їй не мертвими словами, а назвищами тих щирих почувань, що ними повне було в неї серце.

Часом обнімав її великий жаль по загубленому щастю. Вона каралась, обвинувачувала сама себе, що не хотіла розуміти того, що мусіла зрозуміти, од чого залежало її щастя. А тепер воно загинуло, навіки! Проміж нею та Марком безодня—вона повстала після останньої розмови під скелею. Вона

не може переступити її, їй не сила. І Маркові не сила, бо він зробив усе, що міг, і не може мати ніяких надій. Цього не відміниш, нічим, це повинно так остатися.

Але ж це розбивало їй серце. Чула за малим не фізичний біль, як думала про те, що сама розбила своє щастя. Та й якась гірка втіха була їй у думках про це. І думала, згадувала Марка, його обличчя, його голос, його розмови, і все вищим, все ідеальнішим здавався їй він; і все нижчою, все грішнішою здавалась вона сама собі. Зрозуміла, що розбила й йому життя.

І тоді Катерина почула потребу спокутувати свій гріх. Ця покута повинна була виявитися якою діяльністю, бо багата душа Катеринина, напрямована на новий шлях, чула, що треба їй діяльності, треба вдовольнити поривання до вияву своєї сили.

Розуміла вже, що мусить віддати свою діяльність тому рідному краєві, що його згубила була і тепер знайшла. Але що ж вона могла зробити? Чула, що Марко працює пером, але вона, на її думку, не мала ніякого хисту до літератури, до писання. Її діяльність мусить бути інша, але яка? Ще не знала.

Минали дні, і дівчина нудила світом, шукаючи відмови на своє запитання, шукаючи, до чого прикласти свої сили, чим виявити свою любов до дорогого рідного краю. А відмови не було...

Перебираючи в голові розмови з Марком, згадала, як він радив їй заходитися самотужки коло власної освіти. Зважилася зараз же це зробити.

Поперед усього хотіла знати те, що знала найменше: рідний край—його історію, літературу...

Тим часом уся сім'я Городинських переїхала на зиму в місто. Брат давно вже поїхав до свого Петербургу. Катерина мала змогу читати широко, багато. Попрочитувала все, що могла найти по бібліотеках та книгарнях з української літератури, прочитала багато історичних та етнографічних творів, і тепер уже більш-менш була знайома з тим шляхом, що ним мусіла вона йти з цього часу. Потім почала вчити мову, бо її не знала, і просиджувала довгі години, складаючи свій власний словник.

Все це робила самостійно. Їй не довелося познайомитися ні з ким зо свідомих українців, бо знайомости могла вона мати тільки в господі в свого батька, а в їх бували зовсім не такі люди, щоб між ними можна було знайти того, кого Катерині було треба. Але їй не тяжка була ця самотність—навпаки: вона впивалася своєю роботою в самотині, ховаючись, як упиваються, ховаючись, своїм коханням.

Так поминула зима, прийшла весна. Повіяло новим життям і ще дужче розбуркало в Катерининих грудях бажання робити. Їй схотілося тепер іти в учительки на село. Хотіла понести туди той новий світ, що засвітивсь у неї в душі, запалити його і в темному розумові сільського робітника. Довго думала про це, міркувала всяко і зважилась досягти свого. Зважливости треба було, бо доводилось ще мати справу з батьком та з матір'ю.

Це було влітку, вже знов на селі. Гарного теплого дня уся сім'я (опріче Івана Дмитровича, що лишився тепер у Петербурзі) сиділа за вранішнім чаєм. Звичайно, тільки під час їжі можна було побачити вкупі батька ма матір, бо весь день батько, хоч і не хазяйнував сам, десь ходив по господарству, по обіді спав. Катерина наважилась поговорити про свою справу зараз же. Подождала, поки брат та сестра з гувернанткою пішли. Батько допивав чай і мав зараз іти.

— Постривайте трошки, тату,—мені треба з вами поговорити,—тихо промовила Катерина і трохи зблідла.

Мати, здивувавшись, мовчки глянула на неї, а батько своїм звичаєм скрикнув:

— А про що ж там говорити? Кажі швидше, бо мені по хазяйству треба!—і він розкинувся на стільці, одпихуючись усім своїм важким тілом.

— Я хотіла поговорити з вами,—почала Катерина,—ось про віщо... Я не можу так сидіти, без ніякого діла. Мені нудно, таке життя не вдовольняє мене. Я хочу роботи.

— Якої ж тобі роботи?—запитався батько, високо піднявши з дива свої густі брови.

Мати поки мовчала.

— Я знайшла собі роботу. Я хочу вчителювати в народній школі.

Пан Городинський одразу відкинувся од стільця й випроставсь. Він не міг ні слова сказати з превеликого дива і тільки сидів та дививсь на дочку, кумедно вирячивши очі та роззявивши рота... Так

тяглося досить довго, аж поки нарешті він важко одхакнувся і, знов розлягаючись на стільці, сказав:

— Ххаа! Як ти мене здивувала... І вигада таке!

— Я кажу без жартів, тату!

Мати, що ввесь цей час дивилася на дочку своїм сухим поглядом, спиталася нарешті неласкаво:

— Відкіля це в тебе такі кумедні бажання?

— Вони, мамо, зовсім не здаються мені кумедними,—тихо й твердо відмовила Катерина.—А повстали вони з того, що я зрозуміла, що не гаразд сидіти людині без діла, що я не маю ніякого права це робити.

— Ніхто тобі й не каже, щоб ти сиділа без діла,—сказала мати.—Ший, читай!

— Помагай матері в хазяйстві,—додав батько.

— Це мене не вдовольняє. Мені хочеться справжнього діла, а не іграшок з вишиванням. А щодо хазяйства,—у нас тут стільки слуг, що мені робити нема чого.

— Справжнє дівчинине діло—дожидатися, поки її віддадуть заміж і тоді зробитися доброю матір'ю та господинею!—сказала мати авторитетно.

— Мамо,—відповіла Катерина,—це колись так думали. Тепер думають інакше і роблять інакше.

— І відкіля ти набралася таких поглядів?—спиталася мати, уважно дивлячися на дочку.

— А це мабуть од того шибеника Кравченка!—скрикнув батько.—Не дурно я бачив, що ти, Катерино, все з хахлацькими книжками панькаєшся!

— У всякому разі можете бути певні,—відмовила, трохи почервонівши, Катерина,—що не він мене навчив іти вчителькою. Та це й не важно. Річ у тому, що я бажала б бути вчителькою.

— Але ти нею не будеш!—спокійно сказала мати.

— Мамо! Я мушу нею бути!—знов тихо, але зважливо відповіла Катерина.—Я хотіла б упевнити вас...

— Будь ласкава, не говори і не впевняй,—зимно відмовила мати,—це ні трохи не допоможе!—І вона вийшла з світлиці.

— Що бо ти, Катю, надумала?—спитався трохи докірливо, трохи жаліючи, батько. Він любив дочку дужче, ніж мати, і тепер і сердивсь, і жалів її за одним заходом.

— Тату, я вам скажу по правді: мені важко жити отаким порожнім життям. Я змучилась і більше так не можу.

— Та чого ж тобі не стає? Кажі, чого тобі ще треба від нас?

— Мені не стає того, чого ви мені не хочете дати: діяльності.

— Та нащо ж тобі діяльність?

— На те, що я не маю права сидіти без діла, і ще на те, що мені несила без діла сидіти—мене тягне до його.

— Не розберу я!—розвів руками батько.—Живе в достатку, має змогу вдовольняти свої бажання... Не розумію я тебе... Одначе, нехай іншим разом, а то мені тепер ніколи.

І пан Городинський встав і пішов. Катерина трохи не заплакала. Та й заплакала б може, якби не прийшли слуги збирати посуд.

Проминув тиждень,—ніхто не нагадував про те, що було. Катерина нудилась дожданням. Коли одного разу батько, зовсім несподівано, спитавсь у дочки:

— А що, облишила вже своє вчителювання? —

— Не облишила, тату, та й не облишу ніколи!— відмовила Катерина.

Батько аж підскаочив на стільці:

— То це ти знов?—скрикнув.—Та ти ж знаєш, що то таке школа?

— Знаю.

— Бо колись раз була в нашій! Це ще не значить, що ти знаєш. А школа—це ось що: це праця з ранку до вечора, що після неї й ніг не підволочеш; це—мізерна плата—яких 15-20 рублів на місяць, що їх до того ти по два, по три місяці не одержуватимеш з управи; це тісна, брудна твоя хатина, що на неї старшина з писарем по місяцю не даватиме дров: це—п'яний старшина або писар будуть ходити до тебе в школу та показувати, що вони твое начальство; це...

[Пан Городинський говорив палко, силкуючись упевнити дочку.

— І ти йдеш у цю школу? І ти все це перетерпиш на собі?

— Адже інші перетерплюють,—чому ж я ні?

— Бо їм нічого їсти,—сказала мати,—а тобі, здається, цього не бракує.

— Але мені бракує діла.

— Про своє «діло» краще ніколи не говори з мною,—відказала мати.

— Мамо,—промовила зблідши Катерина. — Я буду говорити, бо я хочу мати його! Я ніколи не покину про це думки.

В Катерині вже обурювалась гордість, що її мала вона спадщиною від матері, та українська упертість.

— Думай, про мене, а говорити про це я не бажаю.

І пані Городинська велично вийшла з світлиці і кілька день не озивалася й словом до Катерини. Одначе знову сама заговорила про теж.

Через кілька день вона дала Катерині листа і сказала:

— Радила б прочитати уважно,—тут може знайдеться таке, що й тобі здасться.

Лист був од Івана Дмитровича. Старий Городинський написав синові про Катеринине бажання. Тепер Іван Дмитрович глузував з сестри та—без сорома казка—радив «владою батьковою та материною прогнати химерні вигадки його сестриці». Катерина віддала матері листа мовчки.

— Що ти скажеш?—спиталася мати.

— Що брат даремно це написав, а ви даремно далі мені його читати, бо все це ні трохи не відмінить моїх думок.

Мати згорнула руки на колінах і пильно подивилася дочці у вічі.

— Скажи, будь ласкава,—почала вона, протягаючи кожне слово,—скажи, будь ласкава, скільки серйозного в усій цій комедії?

Катерина почервоніла.

— Ви мене ображуєте, мамо, звучи комедією те, що мені дороге.

— Та це серйозно?

— Я давно вже це вам кажу, мамо.

— Добре! Відкіль же залізли до тебе такі думки? Од кого ти їх почула?—питалася мати таким голосом, яким учитель допитує впійманого на шкоді школяра.

— Я сама до них дійшла,—цебто: до думки про школу.

— Я цьому не йму віри,—сказала мати і ще пильніше почала дивитися на дочку, ще довше почала тягти слова.—А ска-а-жи, будь ласкава, ти не-е листуєшся з тим... студентом?..

Катерина спалахнула.

— Мамо, ви допитуєте мене, як слідчий злочинця. Я не збила ніякого злочинства, щоб мене так допитувано.

— Але ти не відмовляєш на моє питання,—тим же тоном тягла мати.

— Я й не відмовлю вам ні єдиного слова, якщо ви будете так зо мною говорити.

— Не в тім річ! Ти відповідай на питання!

— Я не відмовлю. Якщо ви пообіцяєтеся, що так зо мною не говоритимете,—тоді відмовлю!—сказала Катерина зважливо і встала, щоб іти.

Пані Городинська очам своїм не йняла віри. Правда, пещена Катерина завсігди не була слухняна і завсігди була недоторкана, але такої зважливости, такої твердості мати в неї ще не бачила.

— То ти так одмовляєш матері?—спиталсь вона, придержуючи дочку за руку.

— Вибачайте, мамо, якщо я вас образила: я не хотіла.

Пані Городинська зрозуміла, що краще вдовольнитися з цієї відмови, і почала вже трохи іншим тоном:

— Ось сядь, будь ласкава, та поговоримо гарненько. Ти зовсім даремно спалахнула, і мені це гірко й нелюбо...

— Мамо...—почала трохи збентежена Катерина...

— Добре! Добре!—перепинила пані Городинська, —я бачу, що ти не хотіла цього зробити. Але ти все ж не відмовила на моє питання. Я тебе питаюсь не як слідчий, а як мати, що любить свою дочку.

— То й я скажу вам, мамо, що з ним не листуюся.

— І не листувалася?

— Ні.

Пані Городинська знала, що Катерина ніколи не казала неправди. Коли не хотіла чого сказати, то звичайно так і відмовляла, що про це вона нічого не скаже. І тепер пані Городинська не знала, що їй діяти.

— Мамо! — почала Катерина тремтячим голо-
сом.—Вислухайте і пойміть мені віри, що я кажу правду. Я не можу, цілком не можу більше жити панянкою і цієї осени я мушу піти вчителювати...

— Я не хочу більше говорити!—відмовила пані
Городинська і пішла.

— А що?—спитався пан Городинський увечорі, лягаючи спати,—яка була у вас розмова сприводу листа?

— Не дуже гарна,—відказала пані,—вона вперто держиться свого.

— Що це значить?—спитався пан Городинський.

— І сама не знаю.

— Клопоту багато буде.

— Того не минеш. Шкода тільки, що я мушу все сама відбувати, а ти нічим мені не допоможеш.

— Та чим же тут допоможеш?

— Ти батько!

Чоловік та жінка трохи помовчали. Пан Городинський сидів півроздягнений на ліжковій й міркував. Нарешті почав:

— Знаєш що?

— Що?—спиталася жінка, не відходячи від туалету, де вона причісувалась.

— Я хотів... один плян у мене в голові є...

— Який?

— Чи не послухаться нам її?—зважився відразу сказати пан Городинський.

— А то що таке?—і пані Городинська велично повернулася до чоловіка.

— А хіба краще буде, якщо вона зробить це силомиць, без нашої волі?

— Цього не буде!—так саме велично промовила пані.

— Ти дуже добре знаєш, що це може бути!—сказав чоловік.—Ти дуже добре знаєш, що вона дочка своєї матері, і коли ти вперта, то й вона теж... так само...

— Будьте ласкаві,—пані Городинська як сердилась, завсігди казала чоловікові *ви*,—будьте ласкаві, залишіть критичний розгляд моєї вдачі до іншого часу.

— Та хіба я... я тільки казав...—почав чоловік, трохи збентежившись, бо він боявся того *ви*: добре бо знав, що воно віщувало часто кільки день мовчання, погані обіди та ще поганішу хатню моркву потім. Але жінка не дала йому скінчити.

— Мені зовсім не цікаво знати, що ви там казали. Я говорила про Катерину.

— Та й я ж про Катерину!—трохи посмілішав пан, бачачи, що жінка переходить до чергової справи,—я кажу про те, що вона вміє досягти свого і... і може так статися, що в один чудовий день ми Катерини не знайдемо. Де? Втекла вчителювати! Хіба тоді буде краще?

— Але ж це скандал!—скрикнула пані.

— Запевне скандал, коли дочка втече з дому.

— Наша дочка—вчителькою в мужичій школі! Що про це скажуть?! Це несвітський скандал!

— Але ж коли вона втече, то буде скандал ще більший.

— Що ви все втече та втече! Ви батько й повинні добрати способу, щоб цього не було.

— Та не замикати ж справді її!

— Ах, одчепіться з вашими шутканнями! (Пан Городинський зовсім і не думав шуткувати). Годі вже! Ваш план нездатний.—І пані знов одвернулася до свічада.

— Чому ні?—насмівсь іще раз пан.—Я саме кажу про компроміс, тільки ти мене не дослухала.

Компроміс цей був ось який: ми дамо їй дозвіл бути вчителькою в гімназії.

— Ну, і що з того?

— Раз те, що гімназія не школа, а друге—здобути посаду вчительки в гімназії дуже тепер не легко. Може протягтися багато часу. А там...

Пані Городинська повернулась до чоловіка і трохи подумала.

— Може ти й правду кажеш...—з протягом промовила вона.

— Авжеж правду!—зрадів пан Городинський, найбільш того, що зникло *ви*.

— Подумаємо... Спробуємо...

Другого дня батько почав з дочкою розмову, але вона зараз же сказала:

— Ні, тату! Я в гімназію не хочу,—я буду вчителькою в школі,—одмовила Катерина.

— Ти кажеш: буду!—як неначе це діло вже зробилося!

— Я, тату, вже наготувала прохання до інспектора і хотіла сьогодні сказати про це вам і мамі.

Пан Городинський зоставсь ні в сих, ні в тих і допитливим поглядом дивився то на жінку, то на дочку. Але пані Городинська своїм звичаєм вийшла мовчки з світлиці.

— Таточку, голубчику, — промовила Катерина, уставши з свого місця і сівши біля батька та припавши йому на груди голівкою,—зробіть мені цю ласку, не держіть мене! Ви добрі, таточку, я знаю, що вам самим шкода мене,—умовте ж маму!

Пан Городинський дуже любив дочку і зовсім не міг устояти проти такої розмови. Стало на тому, що він дав слово вмовити матір.

— Таточку! любий! голубчику!—зраділа Катерина й почала цілувати батька.

— Та добре вже, добре! Але ж ось що: з умовою! Ти їдеш тільки на один рік, а там дозвіл кінчається. Інакше я не можу зробити нічого.

Катерина зрозуміла, що мусить згодитися на це, коли хоче досягти свого.

Наслідком усієї цієї розмови було те, що пані Городинська два тижні звала свого чоловіка *ви*, якщо їй доводилось йому що сказати, а здебільшого не говорила ні до його, ні до дочки. Але після двох тижнів прохання одіслано до інспектора...

Кінець літа Катерина вжила на те, що читала педагогічні книжки та взагалі готувалася до нової роботи. Ходила і в школу, щоб порадитися про дещо з учителем, але він поїхав на літо додому і ще їй досі не приїздив. Нарешті прийшла відмова від інспектора: Катерину настановлено вчителькою. Але інспектор, що мав під своєю владою не один, а два сумежні повіти, дав Катерині школу не в цьому, а в сумежному повіті. Пані Городинська спершу була запротестувала, але вже мусіла змовкнути.

Через тиждень Катерина виїхала в свою школу з дозволом на один рік, але з певною надією одержати його й надалі.

ІХ.

Одержавши коротку вістку від Корнія про те, що Катерина вже в школі, Марко здивувався і замислився:

— Що це? Вона ніколи не виявляла такого бажання. Це щось нове. Що ж?

А що, як вона відмінила погляди і пішла тією ж стежкою, що й Марко?

Марко почув, як у його затріпалося серце від цієї думки, але няти їй віри він не міг.

— Вона сказала, що цього не буде ніколи,—думав він.—І коли те, що пише Корній, і правда, то це могло бути просто якою модною примхою. Ні, я не можу мати ніякої надії.

А проте—написав до Корнія та до вчителя, питаючися про Катерину: чи правда, що вона вчительює і чого це так сталося? Але ні Корній, ні вчитель сами нічого не знали і могли тільки відписати, що Катерина вчителькою, але навіть де—не знали.

А тим часом життя посувалось наперед. Марко ходив щодня до гімназії, щодня говорив про латинське та про грецьке своїм учням—і сказати правду—не чув ніякої потреби це робити. Робота його не зацікавлювала. Надати ж їй трохи живіший характер зовсім було неможливо: начальство остро пильнувало, щоб ніхто з учителів не одхилився од програму. Одного разу Марко, перекладаючи в клясі з школярами грецького автора, заговорив ширше про громадянський лад у старих

грецьких республіках. Другого ж дня директор зауважив йому, що він краще зробив би, якби республік не чіпав, бо його, Маркове, діло «падежі», а не республіки. Марко зрозумів, що проміждо школярами є директорський шпик. В цьому ще більш упевнився Марко після одного випадку, що трапився незабаром.

Одного дня на останній лекції в той клас, де він учив, увійшов інспектор з двома доглядачами і переказав тихенько Маркові наказ од директора зробити в класі трус, бо директор довідався, що в одного з школярів є заборонені книжки.

— Дозвольте мені хоч скінчити лекцію,—одмовив Марко понуро.

— Але ж,—зашепотів інспектор,—тепер краще, ато...

— Вибачайте, мені треба докінчити лекцію,—сказав знов Марко і вдався до школярів. Інспектор стиснув плечима і вийшов з доглядачами з класу. Він перечасував у коритарі і, пославши до других учителів загад придержати на який час у класах школярів, увійшов саме на кінець лекції у клас до Марка. Марко мовчки взяв свій журнал і пішов з класу.

— Куди ж ви?—покликав інспектор наздоганяючи.—І вам же треба тут бути.

— Вибачайте! Це діло ви можете й сами зробити!

І він пішов швидко геть, і в його на серці було невимовно тяжко. Він не сподівався, що йому доведеться так близько стрінуться з таким випадком.

Другого дня була педагогічна рада. Почав її директор промовою про вчорашній випадок. Він почав ту промову дуже врочисто, надівши золоте пенсне на великий ніс і задерши вгору своє брезкеле виголене обличчя.

— Трапилась річ, якої ми не можемо терпіти в гімназії,—промовив він,—у одного з школярів знайдено українські книжки,—приніс у кляс, щоб давати своїм товаришам читати. Цей факт... гм... гм... свідчить, що... ну, у всякому разі це небезпечна річ, і ми повинні якнайшвидше запобігти і не дозволити, щоб оця проказа,—він швиргонув на стіл дві українські книжечки,—розповсюджувалася поміж дітьми.

Марко подививсь на книжечки. Одна була «Сіра кобила», а друга—Шевченкові «Гайдамаки».

— Так як, панове, на вашу думку,—що робити з цим учнем?—спитав директор.—На мою думку треба його вигнати.

Всі вчителі мовчали поки, тільки Гайков зараз же обізвався:

— Я цілком згоджуюся з цим!—і він люб'язно, трохи підводячись з стільця, перехилився на хвилину на директорський бік, а потім його швидкі очі забігали по товаришах-учителях.

— А ви, панове, як?—спитавсь у других директор.

— У всякому разі—хохлацьку пропаганду треба знищити, бо це зло!—озвався Каншін,—але я не знаю, чи маємо ми право вигонити за це.

— А чому ж не маємо?—скрикнув Гайков.

— Тому,—відмовив Марко, що ні в якому законі не сказано, щоб вигонити школяра за те, що він чита вкраїнські книжки. Вибачайте, Олександрє Івановичу, — повернувся Марко до директора, — я таки по правді не знаю, з чого повстав увесь цей розрух і нащо це діло з'явилося на педагогічній раді?

— Як нащо?—спитавсь директор. — Вкраїнські книжки...

— Цілком розумію, нащо—додав Каншін,—ми не можемо дозволити хохлацької пропаганди.

— А я, вибачайте, цілком не розумію, яку ви тут бачите пропаганду. Книжки цензура дозволила і продаються вони по книгарнях. Нікому з учнів купувати книжки закон не забороня. Хлопець пішов і купив. Ви могли б хіба покарати його за те, що він приніс ці книжки в клясу, бо це заборонено гімназіяльними правилами; але це річ така, що її може зробити кожен клясовий доглядач, не займаючи педагогічної ради.

— Правда, правда!—озвались інші вчителі.—Нема ніякої рації робити з цього діла історію.

— Але ж ми не можемо дозволити, щоб школярі збивалися з пантелику, читаючи ті книжки,—сказав директор,—ще такі, як «Гайдамаки». Дивуюсь, як їх дозволя цензура.

— Не можемо дозволити!—скрикнув і собі за директором Гайков.

— Нема тут чого ні дозволяти, ні не дозволяти!—озвавсь старий учитель Загоровський.—Це не до нашої юрисдикції належить. Я цілком згоджуюся

з Марком Петровичем, що ми можемо покарати школяра за те, що він приніс книжки в клас, а не за те, що він їх чита. Нам звелено, щоб ми йому не давали тих чи інших книжок, а що йому дома дають, то не наше діло.

— Оце правдивий погляд!—сказав Марко.

— То ви сами вкраїнофіл!—підскаочив Гайков до Марка.

Марко глянув на Гайкова. У того очі так і впилися в Маркове обличчя: а що, мов, скаже?

— А вам яке діло?—спитався Марко.

— Але ж ви вкраїнофіл?—допитувавсь Гайков.

— Що ви, пане Гайков, узяли на себе ролю слідчого?—спитався Марко і так подививсь на Гайкова, що той мусів одійти геть.

— Так як же, панове?—спитався директор.

— А так же, — відмовили вчителі, — покарати учня, щоб не носив книжок у клас, та й годі.

Директор розсердився і нічого не сказав. Затé він потім накинув на того учня яку тільки міг велику кару.

А Маркові теж не минулась дурно його оборона та розмова з Гайковим. Через кілька часу його покликано до куратора і зроблено йому догану за те, що ширить небажані урядові думки...

— Нема нічого дивного,—відказав Загоровський, як йому це Марко розповів,—адже Гайков усе доповідає кому треба.

— І він досі в гімназії? І його досі не випхано?

— Випхано! Себе випхаєш, як із ним почнеш змагатися, а його ні. Ех, Марку Петровичу! Не той

тепер час! Стережіться, бо вже директор і так на вас оком накинув.

— За що?

— За те, що ви не Гайков, мабуть!—одказав Загоровський.—Та що тут говорити: час тепер не той!..

І старий пішов геть...

Марко сам бачив, що тепер справді «не той час»...

До сумного вражіння від гімназії додалося інше сумне,—те, що діялось у товаристві. Досі всіх книжок було видано тільки три; гроші платились погано, поміж товаришами був нелад, були непорозуміння.

Не в один гуж усі тягнуть—ці слова, казані про всю Україну, можна було прикласти і до цього невеличкого гуртка. Спірки були щоразу, як збиралося товариство. Деякі не платили вже з півроку своїх вкладок. Деякі так за малим не зовсім кинули ходити на товариські сходини.

Але все ж якось тяглося. Прийшло двадцять п'ятого лютого, Тарасів день. Зійшлись, як і звичайно, до старого Овсієнка, зійшлося мало не все товариство. Звичайно в цей день правлено панахиду, а тоді Овсієнко закликав усіх до свого хліба-соли.

Цей день мов дужче поєднав усіх, усі були ширіші один до одного, чуть було товариський дух.

Почалися тости. Семен сказав промову про те, що шкодили ми й шкодимо сами собі, бо ворогуєм та різнимось, і закликав до єднання й праці. Ця промова вподобалась усім, навіть Шкляренкові.

Потім устав молодий студент Гайденко і почав говорити палко й гостро. Говорив про те, що так далі не може бути. Гонення й утиски безмірні!.. Дихати вже нема змоги!.. Мусимо щось робити!..

Але він не скінчив. Ту ж мить до його підскочив Човгань: обличчя бліде, скривлене, сам аж труситься, як крикне:

— Як ви смієте казати це там, де єсть люди, що служать у міністерстві народньої просвіти?!

Човгань аж трусивсь увесь зо злости. Його невеличка постать з блідим брезклим обличчям, з невеличкою рудою борідкою здалась би комічною, якби те, що він казав, не було таке гидке.

— Чудне діло,—відмовив Марко, дивлячись на його,—і я служу в тому ж міністерстві, але ж не розумію, чого ви гніваєтесь.

— Бо вам байдуже за себе, то ви й сами кричите, ще й іншим потураєте!—вигукнув Човгань.— А нам небезпечно!

— Ви просто перелякались та й годі—спокійно відмовив Марко.—То ви краще не ходіть туди, де можете перелякатись.

— Ви мені не давайте порад!—скрикнув Човгань.—Я сам... сам не хочу більше бути в такому товаристві!..

Та з тим словом і подався з хати.

Ту ж мить піднявся і довгий Савчевський:

— Я... мм.. я теж думаю, що мм... краще нам кинути ці іграшки, бо вони небезпечні. Бувайте здорові!..

І він велично пішов з хати туди ж, куди й Човгань.

Деякий час тиша панувала в хаті. Трохи згодом старий Овсієнко устав з свого місця і хотів говорити, але спершу не міг. Нарешті він набрався сили і почав тремтячим зо зрушення голосом:

— Панове товариство! До сивого волосу я дожив, а досі ще не бачив, щоб коли так робили щирі земляки. Боялися й ми дечого та й боїмося, є і в нас сім'я,—то через неї іноді й побережешся; та не було досі такого поганого діла: ніхто не боявся казати свої думки серед щирих товаришів... А сьогодні сталося те, чого двадцять, десять років назад сподіватися не можна було!..

Почали про це говорити, почали обурюватись, та все ж не могли збутися прикрого, гнітючого почування. Тільки Марко трохи звеселив громаду, сказавши промову і так її скінчивши:

— А ми, ті, що zostалися, готуймо в собі віру в свої сили та викохуймо єдність проміж себе! Не вважаючи на втікачів, твердо й міцно стіймо на своїй постаті!

Ця промова трохи підняла вгору пониклого духа. Знов почалися розмови, але ніхто вже не згадував про втікачів, мов нічого того не було. Розійшлись усі, як здавалося, по-братерньому.

Отже Марко та Семен, що думали так, дуже помилилися. Надійшла неділя, і товариство повинно було зійтися в Овсієнка? Прийшовши туди Марко та Семен, стріли там тільки господаря, Бійчевського та Гайдєнка з другим студентом—Радєнком. Поговорили сумно, сподіваючись якогось лиха, то про те, то про це, та й розійшлися.

Другого ж дня Марко йшов з Семеном і стрів на вулиці Тапчанського.

— А чого це ви не були?—спитався він у його.

— Бачите,—заметушився той,—ніколи було, робота... Та бачите—в мене тепер грошей обмаль, то я поки не можу бути в товаристві. Там... потім... А тепер поки не вважайте мене за товариша. Вибачайте, мені ніколи!

Та й побіг од їх «у собачу ристь», як висловився про його зараз же Семен.

— Ходім до Овсієнка, скажемо про це!—порадив Семен.

Марко мовчки кивнув головою.

Прийшли до Овсієнка, але не встигли до пуття й розказати, а той уже каже:

— А в мене зараз були,—він назвав прізвища двох членів,—і теж сказали. А вчора я стрів Крамаревського—те ж каже.

Ці слова мов прибили всіх. Всі трое посідали і довго сиділи мовчки, похнюпившись. А далі Овсієнко каже:

— Отак-о! розбіглися! Що ж тепер робити?

— Що робити?—спитався Марко, підводячи голову.—Нас шестеро: ви, Степане Гавриловичу, Бійчевський, Гайденко, Раденко, Семен та я. Я певний, що ці шестеро не зречуться свого діла. То й робімо вшістьох!

На тому й стало.

А в гімназі, тим часом діялось ще гірше, ніж перш. Марко почував там себе самотнім. Найсимпатичнішим з усіх був йому там Загорівський; але

то був уже старий чоловік з великою сім'єю,— йому було не до молодих пориваннів. Інші ж учителі мало не всі приходили в гімназію аби вдовольнити офіційальним вимаганням. Розмови про віщонебудь, oprіче гімназії та звичайної щоденщини, проміждо вчителями рідко коли й було. Правда, було кілька чоловік з «образом та подобієм божим», з вищими інтересами, ніж кар'єризм, але вони були залякані і ховалися з своїми поглядами. Марко кілька разів забалакував з товаришами про літературу, про сьогочасні питання, але від його відкрчувались загальниками, вертаючись до розмови про карти, а то й просто мовчали. Тільки Гайков був завсігди веселий, говіркий, пускав часом ліберальні фрази, маючи на меті піймати якого дурника, що озвався б на те. В кожному класі теж був свій Гайков. Все, що робилося в класі, ставало відомо директорові та інспекторові, і ті, не маючи нічого великого, з дрібниць робили історії. Школярі теж були деморалізовані цим. Марко бачив, що він не вдержиться тут, бо не може з таким ладом погодитися. Несподіваний випадок поскорив справу.

Це було вже другого року, після різдв'яних свят. Два школярі з п'ятого класу були в публічній бібліотеці, де гімназістам заборонено було бувати. Розмовляючи в класі з товаришами, вони якось про це сказали. Другого ж дня інспектор покарав і дуже тяжко двох учнів. Марко прийшов у клас і побачив, що ці два дорослих хлопці, дуже гарні учні обидва, стояли біля дверей.

— Сідайте!—сказав він.

Хлопці мовчали і стояли похнюпившись.

— Вони на місяць покарані!—сказали інші розповіли справу.

Хлопці стояли і трохи не плакали, так було їм, великим, сором стояти біля дверей. Марко обуривсь.

— Сідайте,—сказав він,—і на моїх лекціях не стійте!

Хлопці не знали, що робити. Вони боялись інспектора.

— Сідайте!—промовив Марко вдруге,—я не можу вчити, коли в мене в клясі хто стоїть. Я сам скажу про це інспекторові.

Хлопці сіли. Марко сів і собі, але не міг почати науки. Він устав і почав нервово ходити по клясу. Учні мовчали. В клясі панувала тиша. Відразу Марко повернувся до учнів і промовив:

— Панове, мені не довго випало щастя учити вас, але, я сподіваюся, і того часу, що я з вами був, було досить, щоб ви впевнилися, що я ніколи не вчив вас чого негарного, нечесного! Тим то я маю надію, що й тепер ви поймете мені віри, коли я вам скажу те, що думаю. Той, хто зраджує своїх товаришів, хто виказує на їх — падлюка!

Марко сів за стіл, розгорнув журнал і серед тиші додав:

— Такий не повинен бути поміж чесними людьми!

Так-сяк дотягнувши до кінця лекцію, Марко пішов додому з рішенцем у голові—кинути гімназію. Тим

він мало звернув уваги, як другого ж дня директор напавсь на його мокрим рядном.

— Я вам можу тільки сказати,—відмовив Марко,—що я більше служити з вами не хочу. З тією системою шпиків та доносів, яку ви завели, чесний чоловік погодитися не може!

Він пішов і більше не вертався у гімназію, а через тиждень знайшов собі іншу роботу—секретарювання у міському часопису. Плата була невелика, але Марко дещо й писав у газету і мав з того путящий заробіток. Життя його зробилося краще, бо він не обурювався і не роздратовувався щодня тим, що бачив у гімназії. І якби тільки не одно те, що ніколи не забувалося, то Марко міг би жити спокійніше. Але ж привабливий та гордий Катеринин образ не покидав Маркової душі...

Так поминула зима. В квітні, в суботу перед вербною неділею, Марко, прийшовши додому, стрів у себе Семена,—цей тепер мусів мати окрему домівку, бо, скінчивши університета, мав уже лікарську практику і готувався до сім'йового життя, заручившись з Марусею Овсієнковою. Весілля відсунено до літа, бо дівчина хотіла добути в школі академічного року.

— Ось тобі листа приніс,—промовив він.

— Од кого?

— Од моєї молодой! Чи не перебивати в мене думаєш, що листуєшся з нею? Пише мені—віддай листа, але що в йому, мені не каже.

— А може й так!—засміявся Марко,—хоча я, здається, твоїй молодій ще й єдиного слова не

написав і не розумію, що міг би визначати її лист.

Марко розірвав коверту й прочитав:

«Я сидю тепер біля ліжка хворої Катерини Дмитрівни. Вона вже другий тиждень не встає. Не знаю, чи вона й устане. Вона дуже бажала б Вас бачити. Якщо Ви схочете побачити її—може востанне, —приїздіть просто в школу в Додільну».

Далі писалося, як треба їхати.

Спершу Марко навіть допуття не розібрав листа. Він хотів читати вдруге, але тільки прочитав перший рядок, відразу все зрозумів.

— Що тобі?—скрикнув Семен, побачивши, як він зблід.

Марко мовчки простяг йому листа.

Семен перечитав його і глянув на Марка.

— Ти розійшовся з нею?—спитався він.

Марко кивнув головою.

— Цей лист прислала мені Маруся, пишачи, що не знає твоєї адреси. Їхати туди залізницею ніч. Завтра вранці будеш там.

Марко тим часом захопив свій чемодан і похапцем почав кидати в його щось. Семен зупинив його:

— Друже, заспокійсь! Поїзд іде тільки вночі, і ти ще поспієш.

Увечері Семен одвіз Марка на вокзал.

Марко говорив з Семеном, дививсь на людей, що метушились круг його по вокзалу, але все те було від його якомсь далеко. Він думав тільки про те, що завтра буде.

Ось воно! Прийшло! Прийшло те, про що він і в голову не клав. Вона хвора, вона, може, не встане! У його в голові туманіло, як він згадував слово «смерть», і він одпихав його від себе...

А Семен щось говорив до його, навкруги метушився народ. І всі про щось гомоніли, клопотались. Маркові здавалося, що це робиться не тут, а десь, за якимся муром, що відрізняє його, Марків, світ од того, їх світу. Мур скляний і Маркові все видно й чуть, що робиться на тому світі. Он там Семен щось каже; якийсь товстий купець каже к р а м — це слово якось піймала Маркова увага; хтось щось кричить неначе; чи всі кричать? Маркові байдуже. На Марковому світі є тільки двоє: Катерина та він... і одна думка, одна річ,—те, що він мусить приїхати до Катерини й побачити її зараз же, швидко, бо вона, може, не встане. І знов туман облягає Маркову голову, і знов він нічого не бачить.

Ось гукають білети брати. Марко згадує, що це має зв'язок з його світом і дожидає, поки йому принесуть білет.

Ось дзвонять. Поїзд важко гуготить; аж вокзал труситься, і підходить до плятформи. Двері відчинено. Стовпище людське відразу посунуло в їх. Воно захопило й Марка з Семеном і винесло їх на перон.

Увіходять, товплячись, у вагон. Семен сидить який час, потім прощається, щиро стискаючи руку, і йде. Марко зостається сам. Він сидить біля вікна і дивиться в його. Там темно. Тільки вогні у великому місті мигтять низками у тій темряві. Та паровіз

пробіг, палаючи своїм великим огняним оком. Хтось із лихтариком перебіг проз вагони й зник під поїздом. Стук-стук-стук!—озивається молоток насподі в вагоні. Чи скоро їхати?

Людей усе більше та більше. В вагоні робиться душно. Хтось закурив. Дихати важко. Чи скоро їхати?

Перебіг хлопець вагоном—розносить газети. Він вигукує вивчені назвища і каже, що все це дуже цікаве. Дехто купує; здається, він і Маркові щось казав. Чи скоро їхати?

Вдруге дзвонять. Хто не їде, встає. Починаються поцілунки, обнімання, стискають руки. Виходять і штовхають Марка. Та коли це втретє дзвонитимуть?

А ось і втретє. Ще півхвилини. Коротке свистіння в повітрі. Трохи струснуло,—вагон їде!

Міські вогні зникають у темряві. Тепер нічого не видно, тільки сама темрява. Ні, пробігли проз залізничну будку—миготнув на мить світ з віконця. А далі знов темрява.

Яка це станція буде? А скільки їх до Додільної? А там, здається, кіньми? Як це довго!

Довге товсте свистіння. Станція. Дехто виходить, знов увіходить. Якісь люди бігають по перону, видно червону шапку станційного начальника.

— Накладай швидше!—кричить хтось.

Дзвонять удруге і зараз же втретє. Їде. Знов темрява знадвору. У вагоні ледве блимають дві свічки. Половина подорожніх спить. Дехто розмовляє. Троє вірмен зараз же збоку біля Марка гуляють

у карти. Марко чогось дивиться на їх уважно та довго.

— А што, милий челавек, схател в карти іграть? Це до його, здається, кажуть?

— Што ти, милий челавек, так смотриш на карти?

Марко розуміє, що це до його, і одвертається до вікна. Промайнув червоний диск, знову станція. Як швидко! Зупинились... Знов ідуть.

Марко вийшов з вагону? Поїзд гуготить і лине, розриваючи темряву. Ось він завернувся, і стало видко паровіз, і з його сяйнуло світлом. Дим вилетів з димаря вогняно-чорними клубками. Вітер підхопив його, пошматував, розніс у темряві.

Марко дивиться вниз. Він бачить, як земля швидко біжить під ногами. Довго дивиться на неї, і в його почина запаморочуватися голова.

— Господин! А господин!—торка його хтось у плече.

● Марко озирається—кондуктор з лихтарем.

— Не дозволено стояти тут,—поїзд іде.

Марко покірно йде у вагон і сідає на своє місце. Ідуть... Спиняються. Станція. Знов ідуть. Знов, здається, станція. Чого це так довго не рушають з неї?.. Марко дивиться у вікно—люди метушаться, жандар ходить. Господи, та чи скоро ж рушати? Це мабуть жандар оцей держить поїзд? У Марка в грудях піднімається злість проти жандара. Здається, вже дзвонено втретє? Це їхати. Стривай! Та яка це станція? Це ж та станція, де йому треба вставати, до Катерини їхати! Як же це він

так? Швидше! швидше! Він хапа клунок, біжить до дверей. Але ту ж мить поїзд одразу зривається з місця і лине страшенно швидко.

— Боже мій! Стійте!—хоче скрикнути Марко і... прокидається.

Він спав. Чи довго? Він ще пам'ята п'яту станцію. А тепер яка? У вікні вже світ. Марко глянув на годинник: через півгодини Додільна.

Як поїзд їде тихо, безмірно тихо. Марко жде-жде, і не діждеться. Це ж немилосердно так робити—так тихо їхати! Чи це вже диск? Він! Ось станція. Марко вибіга з вагону перший.

— Підвезти, пане?—зараз же хтось його питається.

— Везіть!

З рук у його вихоплено клунок, і Марко йде слідком за високим чоловіком у чумарці, переходить станцію і виходить на другий рундук. Чоловік десь зникає. Марко дожидає його на рундуку. Через дві-три хвилини пара поганеньких мужичих коней, запряжених у віз, під'їздить до рундука. Марко бачить на возі свій клунок і розуміє, що це він буде їхати. Злазить на віз.

— Но! Но!—кричть на коней чоловік у чумарці.

Коні біжать степовим шляхом. Сонце виринає з-за обр'ю—велике, червоно-золоте. І траву, і коней, і чоловіка в чумарці робить червоно-золотим. Біла роса на траві починає займатися, мигтіти осяйними колірами. Трохи похолодно.

— Далеко до Додільної — питається Марко, але візник його не чує, кричачи на коней:—Но! Но!..

Марко вдруге питається, торкнувши візника за плече.

— Га? Що?—повертається той.

— Скільки верстов до Додільної?

— Шість—адже я вам казав!—одмовляє чоловік і знов повертається до коней.

Марко зовсім забув, що йому про це вже казано. Але тепер уже не забуває. Чоловік їде добре. Шість верстов—трохи більше, ніж через півгодини він побачить її.

Ця думка про те, що він побачить її, проймає його всього від ніг до голови якимсь гострим струсом, мов громовинна течія проходить йому крізь тіло. Він тепер уже не може заспокоїтися ні на хвилину. Вся його істота направлена на одно—на дождання. І він жде-жде, затаївши духа, стиснувши руки.

Шлях усе в'ється сірою смужкою поміж травою, де-не-де помішаною з жовтим цвітом. Ось він заверта ліворуч, сходить трохи вниз. Вони в балці.

— Но! Но! Витягайте!

Коні швидко збігають на горб, і просто перед Марком з'являється слобода.

— Невже Додільна?—думає Марко. Йому хочеться спитатися про це у візника, але він боїться це зробити, щоб не почути: ні.

— Оце й Додільна,—байдуже говорить візник.

Коні швидко пробігають вигін, розганяючи корів та телят, що пасуться край дороги. Починається слобода.

— Так вас, кажете, в школу?—питається візник.
Марко мовчки кива головою.

— До вчительки?

Марко мовчить.

— Кажуть би то—вона хвора... А ви ж їй родич, чи як?

Візник, не маючи відмови, ляска коня батогом.

— Ось і школа!

Він показує батогом невеличкий будиночок з солом'яною покрівлею — обідраний, обшарпаний. Коні підбігають до рундука і стають. Серце у Марка в грудях відразу стрепенулось і стихло.

Він швидко, чіпляючись за полудрабки, злазить з воза. Віддає візникові гроші, хапа клунок і сходить на рундук. Двері зачинені.

— Стукайте! — каже візник. Він не їде — хоче мабуть подивитися, як прийматимуть Марка.

Марко стука. Зараз же двері відчиня Овсієнківна, невеличка, з голубими очима, з кучерявим волоссям. Стискає йому руку й каже:

— Добре, що ви приїхали!

І вона веде Марка за собою через темні сіни у невеличку клясову хатку.

— Будьмо тут! — каже дівчина. — Сідайте! Вона тепер спить.

Марко хапа її за руки:

— Що з нею?

— Тихше! Сідайте! Я вам усе розкажу.

Сідають на школярські ослони.

— Вона хвора. Дуже хвора. Не сподівається встати. Учора я послала телеграму до батька та до матері.

— Але ж чого ви мені не кажете, чим вона хвора? Чого вона занедужала?

— Ви ж знаєте, які школи в нас. У мене школа гарна, — а як приїхала вперше до Катерини Дмитрівни, так аж злякалася. Гляньте сами!—і вона показала на низеньку, тісну хатку, з трьома невеличкими вікнами, де половину шибок було побито та заліплено папером, з земляною долівкою та з пообдираними рудими моклими стінами.—А тут робота—день-у-день кричи—заболять груди. А ще знаєте, може, наше сільське начальство? Бачите, які вікна, а на зиму других не було. Холод такий, що вода замерзала в клясі. А сільське начальство не дає чим топити. Та ще й того мало. Вам ось не видно було, — за нашою школою зараз же в цьому дворі й волость. Найняли одного сторожа і на школу, і на волость. Звісно, сторож старшини та писаря слухається, а не вчительки. Не звеліли вони йому ні топити в школі, ні воду туди носити.

— Та за що ж це все?

— Катерина Дмитрівна сказала їм, що пожаліється на їх, що вони їй школи не полагодили. Вони й уїлися... Доводилось так, що як школярі води не принесуть, то хоч сама носи. І ходила колись Катерина Дмитрівна сама з відром... Можете собі зрозуміти, як їй легко тут було, їй, що звикла зовсім не до такого життя! Оце повесні застудилась,—у грудях запалення. Приїздив лікар земський, лічив. Я їй радила додому написати, але вона не схотіла,—боялась, що як довідаються

про все батько та мати, то не пустять на другий рік у школу. Ну, лікар вилічив, вона ходити почала, та й знов таки не береглась ні трохи. І ото далі—кашель, груди болять і сили ніяк нема. То приїздила або й приходила часом до мене,—ми з нею щиро подругуємо,—а то вже бачу, що нема,—сама я до неї. Вона лежить, не здужає і встати. Я тоді зосталась коло неї... Довго вона бідна кріпилась, а далі попрохала до вас листа написати...

— Голос у Марусі затремтів і на очіх блиснула сльоза. Марко спитав тихо:

— Запевне, вона вам казала... Ви знаєте, яка вона мені дорога... Скажіть же щиро, не ховаючись, що з нею?

— Бог його знає...—відмовила якомсь непевно Маруся. — Лікаря вона не хоче кликати, а хвора дуже.

З тії хати почувсь кашель.

— Прокинулась, мабуть,—прошепотіла дівчина.— Посидьте тут,—я піду подивлюсь.

Вона тихо, навшпинячки, пішла до дверей і прислухалась. Чути було, що хвора прокинулась. Маруся пішла туди. Почулась тиха розмова. Марко силкувався пізнати у їй Катеринин голос і не міг. На душі в його було чудно. Він і не боявся, і не сподівався, він—бажав тільки одного—самого побачити її.

Проминуло з чверть години. Без краю довгою здалася вона Маркові. Нарешті Маруся ввійшла.

— Їй сьогодні краще,—прошепотіла вона.—Сказала їй, що ви запевне сьогодні приїдете,—ще не

казала, що ви тут,—щоб одразу не вразити. Ще трошечки подождіть!

Вона знов пішла в ту хату. Знову з чверть години проминуло, поки вийшла Маруся.

— Ідіть!

Марко перейшов кляс і ввійшов у одчинені двері. Маруся зачинила їх за ним і сама зосталася в клясі.

У невеличкій хатині з одним вікном стояло ліжко, біля його столик та стілець. Але цього не бачив Марко за тим блідим схудлим дорогим обличчям, що він уздрів на білій подушці.

— Милій мій!—і вона простягла до його руки.

Небесною музикою здалися Маркові ті слова з її уст, сказані рідною мовою. Її руки обвилися круг Маркової шиї, Маркові уста припали до її гарячих сухих уст.

— Милій мій! Щастя моє! Ти приїхав! Ти не забув!..

— Я не міг тебе забути, моя кохана! Я не міг тебе забути, бо ти, тільки ти—те щастя, що судилось мені на світі. Як же я міг тебе забути?

— Ні-ні,—я знала, що ти мене не забудеш! Така певність у мене була. Але ж як я тебе дожидала, як боялась, що ти спізнишся!

— Голубко моя, не кажи так! Скажи мені, що з тобою?

— Я й сама не знаю. Я була дуже хвора, така хвора, що думала, вже вмираю. Але тепер чую, що віджила, що нова сила влилась у мою душу, в мої груди, як я побачила тебе, мій милий, мій коха-

ний, єдиний... Ти не покинеш мене? Ти не можеш мене покинути...

— Доле моя!..

— Ні-ні, цить, цить! Я хочу сказати все. Я не хочу, щоб ти мене покинув. З того часу, як ти поїхав, я тільки тобою й жила, тобою й дихала. Ти навчив мене любити Україну, ти показав мені мету в житті, ти мене напоїв коханням, що тоді вмре, як я вмру. Ти все це зробив, і я твоя, уся твоя, і я не хочу, щоб ти мене покинув, поки я жива! Я так довго тебе дожидала!

— Не покину, моє щастя, моя доле! Як я можу тебе покинути, коли стомилась, змучилась по тобі вся душа моя, коли я жив згадкою про тебе, коли я ніякої розваги не міг знайти без тебе.

— Дивись мені в вічі, мій коханий! Я так люблю твій погляд. Часом соромлячись я зазірала тобі в вічі і потім червоніла. Тепер я можу дивитися в твої очі, що зазирають аж у моє серце.

— Мила! Не будемо багато говорити: тобі це шкодить.

— Не будемо! Не треба! Сиди тут і дивись на мене! Нащо говорити? Ми й так розумієм одне одного.

Її рука лежала в його руці, їх погляди не розминалися, і вони мовчки дивилися одне на одного, і їм уже нічого не треба було казати...

Хвора сидить на ліжкові, за спиною в неї подушки. Біля її ліжка сидять Марко та Маруся. Катеринині очі сяють життям та щастям.

— Любий,—каже вона,—коли я досі не вмерла, то за це мусиш дякувати моїй дорогій, моїй щирій Марусі.

І вона вдячним поглядом дивиться на почерво-нілу Марусю.

— Якби не вона день і ніч коло мене панькалась, може ти вже мене й не побачив би...

— Годі! годі!—перепиня її Маруся,—тобі не можна багато розмовляти.

Хвора на хвилину стихає, а далі починає знов:

— Чому? Я чую, що в мене сили більшає, що я оживаю. Я хочу говорити, бо я довго мовчала. Я була нещаслива, і тоді я мовчала, тепер я щаслива, і я хочу говорити... Еге! Я щаслива! Я цілком щаслива! Мені тепер не жалко вмирати!

— Голубко! що бо ти кажеш? — перепиняє її Марко.

— Кажу, що думаю. Але ти не лякайся. Я ще не вмираю. Я ще поки не вмру. Я чую, що житиму, що вертаюся до життя.

— Вертайсь, моя любя!—говорить Маруся і підсува їй за спину подушки.

— Я тепер не боюсь, що не діждусь татка й мами. Але чому вони довго не їдуть? Як ви стрінетесь, милий?—питається вона трохи турботно у Марка.

— Було б краще, якби спершу приготувати їх до цього,—говорить Маруся.

— Ні, краще відразу скінчити діло, щоб швидше, швидше було все гарно, було все любо...

Х.

З того часу все посувається надзвичайно швидко. Потім, як уже все скінчилося, в Маркових згадках цей час ніколи не уявлявся інакше, як прискореним бігом подій, що поспішались одна за однією невинно-швидко. Вони так скоро приходили й минали, що здавалося,—кожна з них не має з іншими зв'язку, що це просто нарізні картини, що повстають перед очима одна по одній, сяєвом своїм усю душу осяваючи або в темряву її вгортаючи; повстане одна, блисконе в душі і зараз геть зникає, щоб дати місце іншій, ще виразнішій та вразливішій. Зв'язок був — це десь далеко-далеко чулося в душі,—але блискучість, виразність та вразливість тих картин примушувала не помічати його.

Пам'ятає Марко один ранок. Це було в суботу під Великдень. Катерина забажала, щоб Марко їхав з ними—з нею та з батьками—до їх і щоб пробув там Великдень. І ось тепер Марко тут, знов у Городинських—уже третій день. У його в душі починає прокидатися надія на краще.

Катерина встала. Вона ледве ходить і все сидить, але, не вважаючи на всі вмовляння, вона не хоче лягти і каже:

— Я чую, що одужую. Я не можу лежати.

І справді видко було, що з нею робиться щось надзвичайне. Бліде обличчя зачервоніло ніжним рум'янцем, очі засяли ясніше, і в їх світилася така сила життя, що всім зрозуміло, що Катерина одужує.

І в Марка є надія...

У суботу вранці, тільки Марко встав, до його ввіходить пан Городинський. Він якийсь через лад увічливий, хоча, здається, йому щось ніяково. Розмову починає незручно, якимись уривками, і Марко спершу не розуміє його. Нарешті розбира: пан Городинський дума, що проміждо Марком Петровичем і його, пана Городинського, сім'єю повстали якісь особливі відносини, і їх не можна назвати цілком нормальними, і ось він, пан Городинський, бажав би так, чи інакше вияснити цю справу. Пан Городинський, звісно, не додає, що прийшов він сюди після двох вечірніх розмов з панією Городинською, і що пані Городинська вже навіть і *ви* сьогодні йому не каже. Він тільки додає, що бажав би почути, який погляд має Марко Петрович на ту справу, про яку він каже.

— Мені здається,—почина Марко,—що ці відносини досить вияснені...

— О, ні, вибачайте, зовсім ні!—похапцем перепиня його пан Городинський.—Правда, дещо казано було тоді, біля ліжка хворої, бо не можна було її турбувати, роблячи або кажучи що навпроти... але сподіваюся, що ви не вважаєте того за яку формальну обіцянку...

— Я ніколи сам не озвався б про це біля ліжка хворої,—говорить Марко.—Але ви знаєте, що сама Катерина Дмитрівна почала цю розмову і бажала рішинця. Я сказав, що я люблю Катерину Дмитрівну. Про інше я навіть не міг думати, маючи на увазі, в якому становищі. Ви знаєте, що

сама Катерина Дмитрівна забажала, щоб я став її зарученим, і ви з Марією Семенівною згодні на це. Я не знав, як ви дивились на свою згоду, але я дивився на неї і дивлюсь—поважно,—так само, як і Катерина Дмитрівна, запевне.

— Про Катерину Дмитрівну нема чого говорити: вона хвора і тим ненормальна. Що до тієї обіцянки, до нашої згоди, то я вже казав, чого так сталося. Сподіваюся тепер, що ви зрозуміли мене... зрозуміли моє і Марії Семенівни бажання...

Пан Городинський змовка.

— Вибачайте, зовсім не розумію,—каже Марко.

— Велика шкода... Я... я бажав би, щоб ви кинули всякі претензії і сьогодні ж виїхали...—зважається нарешті пан Городинський.

— Вислухайте мене до краю, шановний Дмитре Івановичу,—каже Марко,—і тоді скажіть по правді, що я мушу робити. Ось як стоїть справа. Ви, яко батько, і Марія Семенівна, яко мати, маєте право бажати, щоб я облишив усе. Але уявіть собі, що з цього буде? Ви бачите, яка Катерина Дмитрівна? Невже ви не розумієте, що коли ви скажете їй те, що кажете мені, то це її вб'є?

Проти цього пан Городинський нічого не може сказати. Він мовчить, і тільки сльоза скочується у його з ока. Він не може сперечатися. Він каже сумно:

— Не знаю... Чую, що нещастя впало на мою голову. Не обвинувачую вас, хоча якби не ви, то не пішла б Катерина у вчительки і не лежала б тепер хвора.

— Я розумію вас, Дмитре Івановичу, і не можу вам висловити, як болить моє серце з того, що так сталося. Але ж хіба я цього бажав? Навіщо ж ми будемо ще додавати лиха? Ви добре розумієте, що я, поки Катерина Дмитрівна хвора, не можу й думати, щоб справдити те, в чому ви всі тоді обіцялися, хоча—скажу щиро—я люблю і ніколи і ні за що не зречусь її, якщо доля судила мені безмірне щастя побачити її здоровою. Але ж поки мусимо робити у всякому разі те, чого вона хоче, і ви знаєте, що було б, якби я послухавсь вас і поїхав відсіль.

Пан Городинський маха рукою:

— Зоставайтесь поки!.. Я поговорю з жінкою.

Він виходить...

.....

Великдень. Убраний стіл. Сонце сяє у вікно, осяває світлицю і тонку Катеринину постать. Вона сидить біля вікна. Ще трохи знесилена, але каже, що одужала зовсім і що тільки набиратиметься сили. Батько й мати приїхали з церкви. На столі вже стоїть свячена паска. Всі лагодяться сідати за стіл. Тоді Катерина бере Марка за руку, і вони вкупі підходять до батька та до матері.

— Тату й мамо! Сьогодні велике свято,—зробіть же, щоб воно було нам ще більшим...

Як через кілька хвилин щедро сяє сонце та облива своїм сяєвом Катерину та Марка, що сидять поруч!..

.....

Вони йдуть, узявшись за руки, по рясному свіжм молодим листом саду. Завтра вінчання в сіль-

ській церковці, й на його мають приїхати Семен та Маруся. Дивлячись у вічі своїй коханій, починає Марко малювати їх будуччину...

— Коханий мій,—перепиня його вона,—нащо ти про це кажеш? Я не хочу думати про те, що буде. Я щаслива, занадто щаслива тим, що тепер є, і не хочу згадувати ні про що інше. Прийде той день, тоді й буде те інше.

Її голова схиляється йому на груди, і вони обоє нічого не бачать і не чують.

Нащо їм бачити, як сяє сонце, коли в їх у серці сяєво ще ясніше? Нащо їм почувати, як пахнуть квітки, коли кохання сповняє їм своїми пахощами всю душу? Нащо їм чути, як співають пташки, коли в їх у серцях дзвенить чудова пісня? Нащо?

.....

Далі—маненька домівка в місті. В їй усього три світлички, але в цих трьох світличках живе щастя. Марко гляне на стіни з простенькими шпалерами, на портрети по стінах, на білі завіси на вікнах, на свій стіл, що за ним він звичайно робить, і йому здається, що все те повите якимсь сяєвом од щастя. І він бачить тут її, ту, що розлива це сяєво. Бачить за чаєм уранці її тоненький, ще досі схудлий після хвороби, стан, убраний у просту сукню; пишного волосся вона не встигла ще заплести, тільки пристебнула шпилькою, і воно розсипалось по плечіх, обрямовуючи дороге Маркові обличчя з блискучими «гордими» очима, що дивляться тепер на Марка зовсім не гордо; Марко любить її з так розчісаним волоссям. Сідає біля неї і, кори-

стуючися з того, що руки в неї роблять діло—наливають чай—бере волосся в руки і цілує його раз, двічі, тричі.

— Не пустуй!—сміється вона.

— А чому ж не можна пустувати?

— Адже ти, як був учителем, забороняв своїм школярам пустувати?

— Але ж у їх не було такої спокуси!..

І він хапа її руки, як вона хотіла була одігнати його від волосся, і почина вицілювати кожен палець.

— Годі тобі, бо чай уже простиг, і ти спізнився в свою редакцію.

Марко жалібно кривиться й береться до чаю. Справді пізно—вже вісім з половиною годин, а звичайно в дев'ять починається робота в редакції. Треба поспішатися. Чай випивається нашвидку. Марко дивиться на годинника: вісім годин і тридцять п'ять хвилин. До редакції дійти десять хвилин; п'ять хвилин на роздягання і таке інше: коли так, то він має десять хвилин вільного часу.

— Я мушу скористуватися з його!—каже він поважно.

І він бере Катерину і садовить її до себе на коліна.

— Що ти робиш!—пручається вона.

— Те, що треба робити доброму чоловікові!—каже він, тулячи її до себе.

Але вже час іти і Катерина немилосердно прогонить його.

Він доходить до дверей, озирається і стривається

з її очима. Вона так дивиться, що він не може не повернутися...

— Та підеш ти нарешті?..

— Іду!

Виходить у сінні, але зараз же вертається. Чи ж він винен, що забув книгу?

— Я вдруге замикатиму за тобою двері зараз, скоро ступнеш за поріг!—каже Катерина, хочучи зробити сердитий погляд, і справді прогонить його.

Шість довгих годин у редакції!..

.....
Вона стріва його біля дверей, бо чує, як він іде. Тека чи книжки летять з його рук геть, а її руки вже обвиваються йому круг шиї.

Після обіду вдвох—тільки вдвох—яке щастя!—година відпочинку. Сидять укупі на канапі і говорять усяку нісенітницю, іноді читають, але так, трошки,—читати так скучно!..

Потім Марко мусить сідати робити. Вони вдвох ідуть у манюсіньку Маркову хатку, всю заставляю по під стінами книгами. Вона завсігди сіда на канапці в куточку, чита зрідка, більше шие та дивиться на його. Марко чує на собі цей погляд, йому хочеться одірватися від писання, щоб поцілувати її, але це суворо заборонено. Марко мусить дописати ту частину своєї роботи, що її признано на день, і тільки тоді має право робити, що хоче. Марко слухається цього наказу, одгонить од себе грішні думки, силкується робити щиро, і справді на який час його захоплює праця. Перо швидко бігає по паперу, бік за боком, картка за

карткою списуються. Ось і остання картка, потім останній бік. Скінчив! Марко кидає перо, відсуває зошиток з українською роботою.

— Тепер моя воля!..

— Та годі вже тобі!—одбивається Катерина.— Кажі краще, чи багато написав! До чого дописав?

Він каже і потроху починається в їх розмова про ту роботу, про інші роботи, про українську літературу, про долю рідного краю. Марко справляє Катерину: вона ще помиляється в літературній українській мові.

— Де ти так гарно навчився мови?—питається Катерина.—Адже ж не в гімназії тебе учено!

— Моя мати говорила по-українському добре—од неї я й навчився.

— Тим то в тебе вона й така гарна, а не роблена, як у Семена,—говорить сміючись Катерина, що дуже любить веселого та щирого Семена і тільки не може погодитися з його справді іноді чудною українською мовою.

— Він, бідний, не чув її в сім'ї,—говорить Марко.—Тяжке лихо, що наша інтелігенція виростає змалку такими чужинцями на своїй землі, що й мови не знає своєї.

— Еге, на собі чую, як це погано,—каже Катерина.—Але стривай, прийде інший час, підросте література, вб'ється в силу, тоді запанує рідне слово і поміж інтелігенцією.

— Шкода тільки, що ще довго це становище не відміниться: так незмірно мало робітників на нашій ниві!—каже Марко.

— Це правда! Але є й щирі робітники. Є такі робітники, що за їх щирість я поцілувала б їх!—говорить Катерина і справді цілує його, а тоді сховавши голову у його на грудях, шепоче:

— Любий мій! Все віддала б я на світі, аби тільки ти був щасливий і міг з ясною душею віддавати своє життя на працю рідному краюві.

— Ти кажеш,—одмовля Марко,—тільки про моє щастя і забуваєш про своє.

— Та чи можна ж бути щасливішою, ніж я тепер?—говорить Катерина.—Я й уві сні ніколи не марила про таке щастя!..

.....

Святами, або здебільшого по недлях, приходять гості—Семен, Шкляренко. Бійчевський, ще дехто. Які гарні, щирі вечори!..

Згадується один.

Гостей тільки троє: Семен, Шкляренко та Бійчевський. Семен завжди був у цій господі своєю людиною, та й ті два за малим не зробились своїми. Щоб гурт був повний—не стає ще Марусі: вона й досі в своїй школі, але швидко, як одбуде екзамен, має приїхати. Читають нову українську книжку. Читання робить сумне вражіння: книжка така, що ні хисту, ні мови. Ледве-ледве дотягли до краю.

— А хай, їй цур! Бодай би такого й довіку не читати!—скрикує Семен.

— І друкують же люди таку погань!—додають інші.

— Чим після такого добра закусить?—питається Семен.

— А ось закусимо трошки музикою!—каже Катерина та йде до роялю.

— Оце добре!—скрикує Бійчевський, що страшенно любить музику і може слухати її, не втомяючись, кілька годин. — Тільки заграйте чого українського, бо сьогодні чогось не хочеться іншого.

Через кілька хвилин урочисті згуки «Гетьмани, гетьмани»... ллються в хаті. Всі затихають, слухаючи. Всі чують, як ті згуки проходять у душу, забирають її всю, напувають її одним почуванням—любов'ю до рідного краю і невимовним жалем над його долею. То муза поезії махнула на всіх своїм крилом і піднесла всім душу вгору. Марко дивиться на Катерину, на її рівний, як виточений, профіль, на її променисті очі, і йому здається, що це вона—та муза.

— Це моя муза! Це моя муза, що надихає мені в душу все добре, що своєю поезією кличе мене до високої мети,—дума він.—Відкіля і за що мені це щастя—мати дружиною її, мою музу?

А Катерина все грає. Переграла «Гетьмани»... і почала грати народні українські пісні, стиха підспівуючи їх голосом. Вона іноді підводить очі від роялю і тоді вони стріваються з Марковими очима. Але це на мить—і вона знов грає ще щиріше, ще краще.

Останній акорд і все тихо...

Всі дожидають, всім не хочеться кінчати.

— Ще, ще!—шепоче Марко тихо, боячись голосним словом розмаяти чари, що повили всіх.

Катерина мовчки грає ще.

Що це? Марко не чув його ніколи, але воно займа йому душу зглибока. Сумні, сумні згуки. В їх таке горе, безнадійне, безпросвітне. Зникає щастя, зникає надія!.. Отже ні! Щось інше чується в високих акордах. Чуючи їх, забуваєш те горе, що оце тільки зараз почував, забуваєш і починаєш почувати втіху. Утіха виросла на ґрунті того горя, але вона дужча, але вона вища від його. Хочеться плакати й благословляти і віддати себе на жертву. Останній високий акорд і все стихло...

Ніхто не промовив спершу й слова. Всі нерухомі. Нарешті Катерина тихо зачина рояль і встає.

— Що це ти грала?—питається Марко в неї.

— Так собі,—власну фантазію!—відмовля вона, сяючи очима.

— Одначе я й не знав, що ви композиторка!—скрикує Бійчевський.—Чудова річ!

Усі хвалять, але Катерині мов не подобається те хваління. Вона починає говорити про інше.

Другого дня Марко вертається з роботи. Він увіходить у передпокій і чує, як Катерина грає, і знову ті ж згуки, що вчора так його вразили. Зупиняється і не йде в хату, боячися перепинити грання, бажаючи його дослухати. Ще кілька акордів, і Катерина почина співати. Маркові виразно чути слова:

У грудях смерть. Я знаю—вмру,
Життя кінчається моє:
Але на долю у душі
Жалю у мене не встає.

Я знаю—вмру, та на руках
Умру в коханого мого;
А поки я іще живу,—
Не засмутю нічим його.

І щастя все, що можу дати,
Я дам цілком тепер йому,
На горе, сльози та журбу—
Хвилини в його не візьму.

О, милий мій, недовгий час
Судився вкупі жити нам;
Але ще поки я живу,
Усю себе тобі віддам!..

Співання стихло, акорди вмерли. Марко вбіга
в хату:

— Люба моя, що це ти співаєш?

— А ти чув?—питається вона, ласкаво всміхаю-
чись.

— Чув.

— Не гаразд підслухати! Я співала слова на ту
фантазію, що грала вчора.

— Але ж відкіль ти взяла ці слова?

— Відкіль! Ви казали вчора, що я композиторка,—
мусить же бути лібрето до моїх композицій.

— То ти сама склала ті слова?

— Сама. Тільки не тепер: ці слова я склала тоді,
як лежала в школі хвора і ти до мене приїхав.

— Мила моя!—каже Марко,—а я вже був зля-
кався.

— Чого?

— Ти не хвора?

— Ані трохи!

— Але ж я помічаю, що ти за останній час зблідла.

— У мене за останній час голова часто болить. Але ж це таке, що зараз минеться. Годі про це, мій любий! Ти голодний—ходім обідати!

І, побравшись за руки, вони йдуть до столу.

Минає тиждень, другий. Через тиждень Марко матиме місяць одпочинку. Вони вдвох поїдуть на село до Катерининоного батька. Це вже давно в їх така умова. Катерина хоче побачитися з своїми та їй таки треба й повітрям сільським трохи подихати: за останній час вона зблідла, хоча й каже, що не хвора, що це так тільки.

Одного разу Марко навіть дуже лякається. Вона говорить і відразу закашлюється дужим кашлем. Через день знов доводиться Маркові почути кашель. Він каже про лікаря, але Катерина цілком не згоджується на те, вона й не вийде до лікаря, якщо він прийде.

— Чому ж так, моя люба?

— Тому, що я здорова зовсім.

— Але ж ти змарніла за останній час.

— Це так, не зважай на те. А от краще я тебе про інше попрохаю. Поїдемо на літо в Крим.

— А ти ж хотіла додому?

— Хотіла... Та то можна потім—заїхати на кілька день після Криму.

— Чого ж це ти так одмінила своє бажання?

— Дуже проста річ: мені хочеться бути тільки вдвох з тобою... Мені хочеться виїхати з душного міста. Куди ж ми поїдемо, коли не додому? Тільки в Крим. Я хочу глянути на море вдвох із тобою!

— Добре, моє серденько! Я й сам радий твоєму бажанню. Кримське повітря матиме дуже гарний вплив на щічки моєї любої дорогої дружини.

І він цілує її трохи зблідлі щоки.

.....

Вони в Криму.

Висока стеля знімається вгору. Сіре величезне каміння то йде рівною стіною, то виганяється наперед, нависаючи над землею. Здається — ось-ось воно впаде, страшно грюконувши, і розміжчить усе, що попаде під його. Але це тільки здається, бо воно висне тут сотні років усе таке ж страшне, таке ж неפורше.

Спустившись на кілька сажень стрімкою кручею, скеля ховається в буйних зелених виноградниках. Попід виноградниками в'ється стежка. Вона йде понад морем: трохи оступись, і вже море плеще тобі на ноги.

Вони вдвох ідуть стежкою.

Ідуть мовчки, побравшись за руки, повні щастям од свого кохання, од цієї чудової картини, що розгортається навкруги перед їх очима. Їх очі потапають у безкрай блакитній морській площині, осяяній ясним соняшним промінням. Та чудова площина тягнеться далеко-далеко,—краю їй не видно.

— Як гарно, що море здається безкрайм!—говорить Катерина.

— Чому?

— Дивлячись на це, ще дужче віриш, що не край життю на цьому світі, що життя—без краю.

— Шкода тільки, що очі тут одурюють.

— Нехай тут і одурюють, але є справжня безкраїсть. Вона простяглась над цим морем, над нами. Дивлячись на ту блакить, ти не скажеш, що очі одурюють, що за цією блакиттю вже й межа.

І Катерина підводить свої очі і довго дивиться на блакитне небо.

— Милий, ти ймеш віри в тогосвітнє життя?

— Хотів би няти віри, голубко...

Її очі трохи засмучуються.

— Без цієї віри так тяжко жити... А з нею так гарно, так легко...

— Прав а, я сам знаю, який був щасливий, як, не розуміючи, вірив. Але потім прийшов час страшного аналізу і—дитячу віру вбито. Як я плакав, як уперше зрозумів, що не можу тепер знаходити оборону в вірі! Я шукав заспокоєння у всяких філософських і нефілософських теоріях і не знайшов. А потреба вірити була пекуча...

— Я не можу не вірити, що в мене є щось вище, ніж оце нужденне тіло! Не вірити, що після смерти я знов стрінуся з тобою на тому світі... Ні, я не можу!

— Але чого це в тебе такі сумні думки сьогодні?

— Не сумні, а радісні. Рада, що почуваю себе не шматком м'яса, а частиною всесвітнього духа. Я завсігди так дивлюсь на людину; але почувати себе такою можна не завсігди, і я щаслива, коли це буває.

І вони знову змовкають і йдуть тихо, а в їх коло ніг плеще море, високо над ними знімається скеля, заквітчана виноградом, а ще вище сяє сонце і без-

межно простилається вічне, чисте небо, говорячи їм про безмежні простори життя...

Вони на морі. Виїхали вдвох: ні він, ні вона не хочуть, щоб проміж ними був третій. Однорушно хвиля їм човен хитає. Марко держить весло в руках і дивиться на Катерину, що півлежить у хисткому човникові.

— Чого це хмари набігають?—питається вона.

І вони обоє дивляться на небо, де недавнечко сяло сонце. І тепер ще видно, як воно сяє, але його вже тьмарить ще поки невелика хмара.

— Коли б дощу не було!—каже Марко і поверта човен до берега.

Але ж природа моторніша за його руки. Небо щохвилини насуплюється все дужче та дужче: осяйна морська блакить гасне й чорнішає все більше. Вітер почина зриватися, човен почина хитати.

— Голубко, тобі не страшно?—питається Марко.

— З тобою? О, ні,—каже Катерина, і Марко дивиться їй у вічі й бачить, що їй справді не страшно. Він наляга з усієї сили на весло, і ось уже забілів перед ним побережній пісок. А хмара зовсім облягла небо, а вітер уже почина лютувати. Величезна хвиля підхопила човен і підкида його на своєму гребені. Але Марко добре пильнує весла, і Катерина бачить, як його дужі руки з напруженими жилами здержують човен і за мить він переліта через хвилю і вривається в пісок.

Треба ще йти поки водою,—Марко бере на руки Катерину й несе її.

— Пусти, я піду!—каже Катерина, як він виходить на сухе.

Але він пригорта її дужче й дужче і не думає спускати додолу. Вітер розмаяв волосся у неї з голови, прихиленої до Маркової, і волосся обвило їм обом голови, звивши їх до купи.

— Пусти!—сміється Катерина.

— Не пустю!—шепоче Марко.—Я тебе донесу, моя пташко, додому.

І він затуля їй губи поцілунком і несе її швидко та легко додому. А на небі вже грюкоче грім, блискавка роздирає чорні хмари.

— О, милий мій! Який ти...

Страшний грюкіт громовий не дає Маркові почувати Катеринині слова. Він ще дужче пригорта її до себе і, не давши першим важким краплям дощу впасти на неї, вносить у хату. В хаті їм подають телеграму: Семен звінчався з Марусею, і вони вдвох радіють щастю своїх друзів.

Знов сяє сонце, знов вони вдвох коло моря. Хвиля за хвилею ласкаво плеще в берег. Ласкаво та гарно на душі. Але якась темна смужка пробігла по радісному Катерининому обличчю.

— Марку, і над оцим морем, таким чистим, таким гарним стогнали наші невірники, складаючи свої плачі? І отут лилася наша кров?

— Тут, моя голубко. Та й чи тут тільки? Де вона не лилася?

— Правда... І над пролитою кров'ю літає плач.

— А ми повинні дати своє життя, щоб замісто плачу запанувала радість.

— Еге,—каже Катерина.—Без надії на будуччину хіба можна було б жити? Я вірю, і ніщо в мене не злама цієї віри, бо я бачу тебе і розумію, що такі, як ти... О, якби їх було більше!

— Таких, як я, багато було б, якби більше було таких муз, як ти.

Вона всміхаючись хитає головою.

— Як я? Що я! Коли в мені є що добре, то хто ж мене зробив такою, як не ти, моє кохання, мій обновителю? Ти і тільки ти, і я не знаю, чим я можу тобі заплатити за твоє кохання і за те, що ти зо мною зробив?

— Ти вже мені заплатила, моя музо, заплатила тим, що зробила мене щасливим навіки своїм коханням. І плата ця більша, ніж...

— Годі, коханий, годі! Не кажи про це!

І їх серця зливаються в одному великому святому почуванні,—тим почуванням держиться все життя на землі, без його не було б нічого, чим живе душа людська, чим квітчається життя наше, бо в йому джерело поезії, і воно зветься коханням. І небо, і море, й земля між ними—все, їм здавалось, на той час злилося в високу пісню, у гімн поетичний, і в йому співалось про одвічне й довічне святеє з'єднання двох серць закоханих, що в ту мить злилися докупи і стали одним...

.....
— Мила моя, чого ти змарніла так?—питається Марко в Катерини.—Ти хвора.

Катерина лежить на канапі. Вона схудла ще дужче, очі в неї позападали, горять якимсь гарячковим огнем, на блідому, аж білому, обличчю на обох щоках червоні плями. Еге, вона хвора і вже тепер не ховається з своєю хворобою.

— Еге, милий, я хвора, але не будемо про це говорити.

— Як то не будемо говорити?—скрикує Марко, страшенно струбований. Тільки тепер він поміча, яка вона хвора. Сп'янілий з кохання, з веселощів та любощів, що ними Катерина повивала його за останні дні, він легко вірив її впевненням, що вона зовсім здорова. І тепер він скрикує: — Ти дуже хвора, треба лікаря!

По Катерининому обличчю пробіга вираз муки. Вона хоче щось сказати, але ту ж мить страшний кашель перепиня їй слова і примушує вхопитися за намучені груди. Довго вона кашля, і той кашель пройма всю душу Маркові. Страшна правда починає неначе виявлятися в його перед очима.

Викашлявшись, вона довго не може сказати й слова. Марко держить у своїх руках її худі похолоділі руки й не хоче вірити цій правді: ще вчора Катерина була весела, радісна, ходила, навіть бігала—зовсім здоровою здавалася; а сьогодні вона вже ледве може встати і лежить нерухомо.

— Коханий мій, не клич лікарів, бо це даремно. Я тобі все скажу, і ти мене зрозумієш. Сядь ближче до мене, дай мені твою руку!

Марко слухається, сіда ближче і дає їй руку. Вона важко й швидко диха, груди високо здійма-

ються. Вона мовчить кілька хвилин, заплющивши очі, і нарешті каже:

— Не нарікай на мене, коханий!.. Може, я помилилась... Може, так не треба було робити, але спокуса була велика, дуже велика... Хоч одна хвилина щастя,—але такою дорогою вона здавалася!..

Вона зупинилась на хвилину, щоб передихнути.

— Ти ще не розумієш мене, я бачу. Але зараз...

Знов зупиняється, не може казати...

Марко цілує їй руки і сам не помічає, як на їх пада його сльоза.

— Пам'ятаєш ти мою фантазію, знаєш ту, що ти несподівано почув, вернувшись додому? — питається вона нарешті.

— Пам'ятаю!—говорить Марко, і холодний страх пронизує його наскрізь: він згадує, що було казано в тій пісні.

— Еге, я одурила тебе тоді. Прости мене, прости, моє щастя! Не тоді я це склала, як у школі хворою була, а за день до того, як ти почув. І те, що там казано було, те була правда.

Вона відразу встала. Очі їй зазоріли ясно, обличчя зарум'яніло. Голос задзвенів голосніше:

— Еге, мій милий! Як приїхав ти до мене в школу, я відразу мов ожила. Тяжка хвороба, що сиділа у мене в грудях, точила їх, як шашель зерно, вже тоді була. Але я ожила! Почула в собі таку силу, таку дужість, що могла встати і думати, що я справді одужала. Я вірила в це, бо хвороба мов сховалася, я вірила в це усі святки, вірила, як ми вінчалися

в церкві, і тільки тоді побачила, що помиляюся, як зробилась твоєю...

— Чому ж ти мені тоді не сказала цього?—скрикує Марко.

— Чому? Мій дорогий! Це страшна хвилинка була, як побачила я, що не одужала, що й не одужаю! Я певна була, що не одужаю, я знала,—розумієш?—з а п е в н е знала, що я вмру. Відкіля довідалась—і сама не можу сказати. Але впевнилась...

... Я знала, що допомгти мені не можна. Нащо ж я казала б тобі, отруїла б твоє життя моїм передсмертним хирінням, мучила б тебе? Тебе, мого коханого, мого любого, того, що показав мені, хто я і що я, напоїв мою душу таким щастям, таким коханням! Милий мій! Я не могла цього зробити і зважилась зробити так, щоб ти не знав про це, щоб і ти, і я—обоє були щасливі за той короткий час, що нам судилося прожити ще вкупі. Я сховалася з своєю хворобою? Мені іноді трудно було ховатися, найбільше в останній час... Але скажи, милий мій,—не даремне я це зробила? Був ти щасливий?

— Боже мій! Та що ж це таке, що ж це таке?!—скрикує Марко, як несамовитий.

Він кидається з хати, він біжить по лікарю, що живе сумежно з ним, і приводить його до покірної Катерини.

— Сухоти в останньому градусі,—каже лікар.

Але Марко не вірить, не хоче вірити йому. Кидається по інших лікарях, збира всіх, яких тільки

може знайти в цьому місті, затяга славетного лікаря, що на той час був там. І Катерина покірно два дні скоряється йому. Але від усіх чує Марко одну відмову:

— Надії нема!

— Бачиш, милий,—ти відняв у нашого життя спільного два дні,—говорить, усміхаючись ласкаво, Катерина,—бо не поняв мені віри. Але скажи мені тепер те, про що я тоді в тебе питалася і про що ти мені не сказав. Скажи: був ти щасливий зо мною?

— Чи був я щасливий? Я не знаю, чи був хто інший коли такий щасливий! І після такого щастя!..—і Марко в безнадійній тузі ламле руки.

— Коханий мій, нащо нам смутити останні хвилини нашого життя вкупі?—каже вона, і ці ласкаві слова тяжким докором б'ють у Маркове серце. Еге, вона носила смерть у грудях і ховалася з нею, щоб не засмутити його щастя, його, що мав ціле життя перед себе,—а він тепер отруєє останні хвилини її життя!

— Прости, прости мене, моє єдине щастя, але ж я не зможу без тебе жити!

— Не кажи так, не кажи! Знаю, як тобі тяжко думати про те, що ти будеш без мене, бо знаю, як це тяжко мені. Але ти зостаєшся на світі і на тобі лежить повинність: праця для рідного краю. Це повинно бути вище від мене, це твоя святиня.

... Не журись, не плач, милий! Я вірю в життя на тому світі. Я завсігди в його вірила, а тепер ще

дужче. Бо це була б страшenna кривда розлучити нас так рано і не дати нам змоги побачитися знову. І я вірю, що ми побачимося і не розстанемося вже ніколи. Але поки прийде той час святий,—ти повинен зробити все на цьому світі, все те, чого вимагає від тебе рідний край. Тільки тоді ми матимем право побачитися.

... Коханий мій! Не тим мені шкода вмирати, що рано покидаю світ. Я так мало жила, а зазнала такого щастя! І коли я згадаю, що тисячі, може мільйони людей проживають довге життя, не зазнавши і невеличкої частини такого щастя, якого я зазнала, то бачу, що нема чого мені нарікати на своє життя... А того мені шкода вмирати, що сходжу зо світу без сліду, не кинувши нічого на спомин рідному краю, не зробивши йому нічого, не спокутувавши навіть мого гріха—моєї сліпоти, що з неї ти мене вивів!

... Не посилай до тата й до мами! Я не хочу! Нащо я їх смутитиму? Потім довідаються. Досить, що я змучу тебе, мій коханий!

— Життя моє, кохання моє!—скрикує Марко і відразу сльози ринуть у його з очей і течуть швидко по щоках, печучи їх, мов розпечене залізо. Він плаче, але це тільки на хвилину: він чує в собі силу зробити несумними її останні хвилини...

.....

Минає день. Вони все вдвох. У неї на обличчі сяє ясний спокій; його обличчя захмарювала б страшна журба, якби він не давив її в собі. Він згадує, як вона перемогла себе, і дивиться їй у вічі

ясними очима. Пригортаючи на груди, обережно переносить її на руках до моря, на те місце під скелею, де вона так любить бути, і кладе в спокійне крісло, що там стоїть. А сам він сідає коло її ніг, і її рука спочиває в його на голові.

Тихо плеще блакитне море, ясно сяє на блакитному небі. Тихо та ясно дивиться Катерина на Марка і каже йому:

— Дивись, як здалека біліє вітрило на тому човні! Яке воно чепурне і як би я хотіла тепер удвох із тобою бути там, під ним. Вітер напружував би вітрило, і човен линув би з нами... по морській блакиті... А над нами сміялась би соняшним промінням друга безкрая блакить... Гарно було б!..

— Еге, мила, гарно...

— Тим гарно, що це була б емблема нашого життя: як човник увесь у соняшному сяєві лине по рівній площині, так і наше життя пролинуло, все осяяне сонцем великого щастя.

— Але нащо ж так швидко воно пролинуло, як і той човник: його вже нема.

— Мій коханий,—не журись тим! Той човник не згинув, він знову з'явиться. І ми знов зустрінемось. Ти віриш у це?

— Я не вірив колись, але ти навчила мене вірити.

— Вір, коханий! З цією вірою лекше буде тобі жити на світі.

.....
Вона зовсім уже не може ходити, але не хоче сидіти в хаті і каже:

— Хочу вмерти під соняшним сяєвом.

І Марко кілька разів на день, як дитину, носить її на берег до моря, і вони там сидять.

.....

Вона вже мало говорить—їй важко говорити. Тільки проха Марка, щоб він їй казав щонебудь. Хоче чути його голос. Здержуючи сльози, він починає їй казати про те, чим вона цікавиться, читати. Вона слухає жадібно, мов хоче востаннє впитися звістками про рідний край, про світ широкий перед тим, як покине його. Вона лежить у своєму кріслі. Волосся розпалося круг страшенно схудлого обличчя. Дихання важке, груди високо здіймаються й низько спадають.

— Прочитай що з «Кобзаря», милий,—я хочу попроситися з ним.

Марко бере «Кобзаря» і починає читати «Наймичку»,—її Катерина дуже любить.

— Ні, не це! Прочитай «Мені однаково, чи буду»...

Марко читає, а вона слухає уважно, як молитву і шепоче потім:

— Ох, не однаково мені!..

— Тепер прочитай мені «Б'ють пороги»...—знаєш до того місця...

Марко читає і зупиняється на словах:

Наша дума, наша пісня,
Не вмре, не загине,—
От де, люди, наша слава,
Слава України!

— Буде!.. Вже!..

.....

Сонце починає сідати.

— Мила, — говорить Марко, — вже холодно, — час додому йти.

— Постривай, голубе, — я хочу подивитися, як заходитиме сонце.

І вона жадібними очима дивиться на його. Розкидаючи червоне проміння, тихо схиляється сонце до незмірної площини. Ось паруси з нижнього краю вже втопили в морі; ось і край сонця вже в воді. Хитливий водяний поверх зазолотився, торкнувшись до сонця. А воно горить, пала з усієї сили, мов бореться з могутньою безоднею, що ось-ось вона поглине його. Але борня даремна: безкрая й безодня мокра стихія втягла в себе золоте світло. Ось тільки край з його видко над морем; ось тільки цяточку золоту — і нарешті немає й тії, зникає, погасає й та.

— Скінчилось! — шепоче Катерина.

Вчора погашене сонце знов сяє на небі. Море плеще. Катерина лежить у кріслі. Вона каже. Вона шепоче так, що Марко ледве розбира її слова:

— Сьогодні вже не побачу, як заходитиме сонце! І так краще! Прощай, моє ясне!.. Зоставайся на небі та світи ясно моему милому! Прощавай, море! Розважай ти мого коханого так, як мене розважало. А ти, пречистее небо, нагадуй йому про інше життя, що в йому ми зустрінемося!

Вона шепоче все тихше та тихше. Вона все прощається:

— Прощавай, мій рідний краю! Недавно тебе звнала, недовго й знала! Не могла ніякого добра

тобі зробити. Але прости мені це за те, що я так тебе любила. Тобі зостається мій коханий...

Марко вже не може нічого розібрати, але вона ще шепоче;

— Батько й мати—прощайте! Милий, не врази їх зразу звісткою...

Ще кілька хвилин. Вона відразу підводиться.

— Милий! Коханий! Світе мій!.. Прощай!..

З останньої сили обхоплює вона його руками за шию.

— Поцілуй!..

Уста їм стуляються в останньому поцілунку. Останнє зідхання віддає вона Марковим устам і її головонька падає до його на груди.

Темрява, безпросвітня темрява обнімає Марка...

Е П І Л О Г.

Минуло кілька часу...

Був вечір. Косе соняшне проміння золотило верхівгтя дерев у невеличкому, зарослому вітами та листом, куточку. Воно пробігало проміж деревами і ясно сяло на позлотистому хресті, що був поміж тими деревами.

Серед їх—невеличка прогайльовина, а на їй, обгороджена залізними штахетками, могилка. Прогайльовина ховалася проміж деревами тільки з боків, а згори вдень ясно й радісно сяло на неї сонце.

На не дуже високій могилці, на білому надгробкові стояв золотий хрест. Навкруги цвіли трояндові кущі. Вони розрослися буйно і за ними не видно було з середини залізних штахеток. Пишні троянди просували свої запашні головки й крізь штахетки.

Вдень, як сяло сонце, над цим куточком тріпалися крильцями метелики, у вітах співали пташки. Вдень тут цвіло й сяло життя.

Тепер був уже вечір. Тільки на позлотистому хресті грало промінем сонце.

Прихилившись до надгробку, сидів Марко. Він дуже відмінився. Обличчя зблідло, зморшки лягли на чолі; біля губів визначались, поки ще ледве помітні, риски гіркого усміху. Але його очі дивились хоч і сумно, та спокійно й поважно.

Він прийшов сюди в гостину до своєї коханої. Він ходить часто сюди, у цей куточок,—він пере-ніс у його з-над моря дорогий прах... Він любить тут бути й думати.

— Минулися сльози; минулися нестерпучі муки. Але твій образ, моє єдине кохання, не вмере в моїй душі. І я не знаю, коли ти мені дорожча була,—чи тоді, як я непритомний ридав над твоїм холодним трупом, чи тепер... Минулися ридання, га не минулася невпинна, невтишна журба по великій згубі. І з цієї журби серце болить мов ще більше, ніж тоді з риданнів.

...Еге, ти мені дорожча тепер. Як плакав я над тобою мертвою, плакав я тільки по коханій, без міри дорогій, ніколи не забутній дружині. То ридало моє кохання до тебе. Але тепер минув час, і я міг багато думати, і я згадав тебе всю. І тепер ти мені не тільки незабутня дружина кохана, але й більше... Ти своїм життям довела мені, що на світі може існувати щось таке, що ми за малим тільки не можемо назвати ідеалом. Ти своїм життям навчила мене вірити в те, що ідеал цей існує на землі. І що не зробилось би зо мною в житті, які бурі не налітали б на мене, які болота не силкувались би поглинути мене,—ніщо не вирве з моєї душі цієї віри. Знаю, що є на світі кохання таке чисте, таке ідеальне, що не ймеш віри, що його породила земля; кохання, що за його можна і треба віддати життя. А коли є таке кохання, то є і все добре на світі, бо кохання є джерело всього доброго. І тільки через тебе, моя кохана, я ні-

коли не кину вірити в красу, правду, добро і ніколи не згоджуся з тими, що кажуть, мов їх нема. Вони є, і я їх мав у тобі,—а хто мені може довести, що я тебе не мав? Не темрява та безнадійність панує на землі, а сяє сонце краси, правди та добра...

...І ще іншого ти мене навчила. Навчила, як можна віддавати своє життя за других. Ти була мені соняшним променем, що осяяв мені все життя моє і зробив мене щасливим. Еге, я й тепер щасливий. Хоч ти і вмерла, але вмерло твоє тіло. Вся душа твоя чиста перелинула з останнім твоїм зідханням у мою душу і навіки з'єдналася з нею.

...Соняшний промінь... Ти так завжди любила сонце, що тобі сподобається це порівняння—я знаю. Чи не в цьому ж і мета людського життя—бути людям соняшним променем і робити їх щасливими?..

...Але на це треба таке налите коханням серце, яке мала ти, таку чисту душу, яку мала ти. Не всяке їх має, і я перший ні. Але ж усе, що я зможу зробити—я зроблю. Не забуваю ніколи твого останнього заповіту: віддати моє життя рідному краю...»

Він устав і припав устами до холодного надгробку.

— Спи моя доле, моє сонце! Спи спокійно: я не забув іще одного твого заповіту—вірити в те, що ми зустрінемося на іншому світі. Ти й цьому навчила мене вірити, і я вірю, хочу вірити, що прийду до тебе, як тільки зроблю все, що зможу зробити на цім світі. Спи!

І ще раз його уста припадають до могилки і сльози капають на холодний камінь. Такі гарячі, що, здається, пройдуть аж туди, де лежить вона...

Марко випростався. Останній соняшний промінь блиснув на хресті і погас.

Сонце сховалось за обрій.

Тихо вийшов Марко з штахеток, замкнув їх і пішов додому. Був уже вечір, і велике рухливе місто починало де-не-де перерізуватися блискучими низками лихтарів. Гугіт та гомін чути було здалека. Марко не любив того гуготу та гомону, але він ішов тепер туди, відкіля його було чути, бо там була та робота, що на неї він призначив своє життя. Там були щирі товариші, що робили з їм укупі коло одного діла. Марко йшов туди виконувати той заповіт, що почув він з уст коханої—віддавати себе праці задля високої ідеї: щастя, відродження рідного народу.

1890.

С. Олексіївка.

Ціна 80 коп

585

585

21 квіт

4-50

ГУРТОВА КОМФ.

Харків, ул. 1-го травня, ч. 10

Телеф. 29-84.